

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MEHMED ALİ AYNÎ

REYBÎLİK, BEDBÎNLİK, LÂ-İLÂHÎLİK NEDİR?

Tevfik Fikret'in *Târîh-i Kadîm*'ine Bir Cevâb

■ Şüphecilik, Kötümserlik, Tanrıtanımazlık Nedir?
Tevfik Fikret'in *Târîh-i Kadîm*'ine Bir Cevap

رَبِّیْکَ، بَدْبِیْنُکَ، لَا إِلَهَیْکَ نَدِرْ

توفیق فیکرتک تاریخ قدیمته بر جواب

محمد علی عینی

Mehmed Ali Aynî
Reybîlik, Bedbînlik,
Lâ-ilâhîlik Nedir?
Tevfîk Fikret'in *Târîh-i Kadîm'*ine Bir Cevâb

SADELEŞTİRENLER VE YAYINA HAZIRLAYANLAR
ALİ UTKU - ABAMÜSLİM AKDEMİR

ÇİZGİ | *Osmanlı Felsefe Çalışmaları*

ISBN 978-605-5022-23-5

© Çizgi Kitabevi, Ocak 2014

Çizgi Kitabevi Yayınları 463

Felsefe 31

Osmanlı Felsefe Çalışmaları 29

Mehmed Ali Aynî

REYBİLİK, BEDBİNLİK, LÂ-İLÂHÎLİK NEDİR?

Tevfik Fikret'in Târîh-i Kadîm'ine Bir Cevâb

Genel Yayın Yönetmeni

Dizi Editörü

Yayına Hazırlayanlar

Görsel Tasarım - Dizgi

Baskı:

Mahmut Arlı

Ali Utku

Ali Utku, Abamüslim Akdemir

Çizgi Kitabevi

Sebat Ofset

Matbaacılar Sitesi Yayın Cd. No: 2 / Konya

0332 342 01 53

Cilt:

Göksu Cilt Evi -Tel: 0332 342 02 07

Yayıncı Sertifika No

17536

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

-Cataloging in Publication Data (CIP)-

Mehmed Ali Aynî

REYBİLİK, BEDBİNLİK, LÂ-İLÂHÎLİK NEDİR

Tevfik Fikret'in Târîh-i Kadîm'ine Bir Cevâb

Anahtar Kavramlar

- Key Concepts -

1. Felsefe, 2. Edebiyat, 3. İlâhiyat

(Philosophy, Literature, Theology)

Esas Alınan Özgün Metin:

Mehmed Ali Aynî, *Reybilik, Bedbînlilik, Lâ-ilâhîlik Nedir? Tevfik Fikret'in Târîh-i Kadîmine Bir Cevâb*, Felsefe ve İctimâ'îyyât Külliyyâtı, Yeni Matba'a, İstanbul, 1927, 87 s.

ÇİZGİ KİTABEVİ

Mimar Muzaffer Cad. 41/1 Meram/Konya

Tel: 0332 353 62 65 - 66

Fax: 0332 353 10 22

www.cizgikitabevi.com

Mehmed Ali Aynî
Reybîlik, Bedbînlik,
Lâ-ilâhîlik Nedir?
Tevfîk Fikret'in *Târîh-i Kadîm'*ine Bir Cevâb

SADELEŞTİRENLER VE YAYINA HAZIRLAYANLAR
ALİ UTKU - ABAMÜSLİM AKDEMİR

ÇİZGİ | *Osmanlı Felsefe Çalışmaları*

Mehmed Ali Aynî (1869-1945): Manastır'ın Serfiçe kasabasında doğdu. Babası Mehmed Necib Efendi, annesi Refika Hanım'dır. Ataları, Osmanlı'nın fetih dönemlerinde Konya'dan getirilerek Rumeli'ye yerleştirilen Türkler'dendir. İlköğrenimine Serfiçe'de başladı. Sekiz yaşındayken ailesiyle birlikte Selânik'e, oradan da İstanbul'a gitti. İstanbul'da Çiçekpazarı Rüşdiyesi'ne devam etti. Babasının ticaret maksadıyla Yemen'e gitmesi üzerine San'a Askerî Rüşdiyesi'ne girdi, burada Fransızca öğrenmeye başladı. Ailesinin İstanbul'a dönüşünden sonra Gülhane Askerî Rüşdiyesi'ni ve Mekteb-i Mülkiyye'yi tamamladı (1888). Bu arada Arapça ve Farsça yanında Fransızcasını da geliştirdi. Memuriyet hayatına Hariciye Nezâreti Şehbenderlik Kalemî'nde başlayan Mehmed Ali Aynî, sırasıyla İstanbul Hukuk Mektebi'nde Muallim Muavinliği, Edirne İdâdisi Muallimliği, Dedeoğaç İdâdisi ve Halep Sultanisi Müdürlüğü. Diyarbakır Maarif Müdürlüğü ve Maarif Nezâreti İstatistik Kalemî Başkâtipliği görevlerinde bulundu. 1896-1913 yılları arasında Kosova ve Kastamonu Mektupçuluğu, Sinop Mutasarrıf Vekilliği, Taiz, Amâre, Balıkesir ve Lazkiye Mutasarrıflığı ile Yanya ve Trabzon Valiliği yaptı. Bu son görevdeyken Talat Paşa'nın emriyle emekliye sevk edildi. Aynı yıl İstanbul Dârülfünûnu'nda felsefe müderrisliğine başladı. Kısa sürede ayrıldığı bu göreve Dârülfünun'da İçtimaiyyat Müderrisi Ziya Gökalp'in ısrarı üzerine 1914'te tekrar döndü. 1915'te Edebiyat Fakültesi Müderrisler Meclisi Reisi, 1923'te Tedkîkât ve Te'lîfât-ı İslâmiyye Heyeti üyesi oldu. Bu arada Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuasının neşrini sağladı; İstilahât-ı İlmiyye Encümeni'nde felsefe terimlerinin karşılıklarını tesbit çalışmasına katıldı. Darülfünun'daki felsefe ve felsefe tarihi derslerinden başka Çamlıca Kız Lisesi'nde edebiyat, Medresetü'l-İrşâd ve İlâhiyat Fakültesi'nde tasavvuf tarihi, Harp Okulu'nda ahlâk felsefesi, Harp Akademisi'nde siyâsî tarih, İslâm ilimleri Tetkik Enstitüsü'nde dinler tarihi okuttu. 1935'te ikinci defa emekliye ayrıldıktan sonra 1937'de İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu başkanlığı görevini üstlendi. 30 Kasım 1945'te vefat etti ve Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedildi.

Mehmed Ali Aynî'nin kırka yakın telif ve tercüme eserinden bazıları şunlardır. *Nazarî ve Amelî İstatistik* (İstanbul 1306/1889); *Ma'lûmât-ı Nâfi'a-i Fenniyye* (Halep 1308); *Küçük Umûmî Târîh* (Ernest Lavisse'ten, Kastamonu 1317); *Örfiyyât-ı Siyâsiyye ve Ahlâkiyye* (M. Block'tan, İstanbul 1327); *İlim ve Felsefe* (Ch. Bourdel'den, İstanbul 1331); *Terbiyeye Â'id Tatbikât ile Birlikte Rûhiyyat Dersleri* (E. Ribaud'dan, İstanbul 1331); *Mu'allim-i Sâni Fârâbî* (Baron Karodovo'dan, İstanbul 1332); *Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim?* (İstanbul, 1339); *İntikâd ve Mülâhazalar* (İstanbul 1339); *Tasavvuf Tarihi* (İstanbul 1341-1342); *Ahlâk Dersleri* (İstanbul 1343); *Hacı Bayram-ı Veli* (İstanbul 1343); *Reybilik, Bedbinlik, Lâ-ilâhîlik Nedir?* (İstanbul 1927); *Târîh-i Felsefe* (İstanbul 1330); *Dârülfünun Târîhi* (İstanbul 1927); *Rûhu'l Beyân* Müellifi Bursalı İsmail Hakkı Hakkında Bir Tedkîk (İstanbul 1928); *Türk Mantıkçıları* (İstanbul 1928); *Türk Ahlâkçıları* (İstanbul 1939); *Milliyetçilik* (İstanbul 1943); *Türk Azizleri: Bursalı İsmail Hakkı* (İstanbul 1944); *Hayat Nedir?* (İstanbul 1945)

* Sadeleştirilenler ve Yayına Hazırlayanlar

Ali Utku: Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

Abamüslim Akdemir: Atatürk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Felsefe Bölümü.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

Ali Utku, Abamüslim Akdemir

Mehmed Ali Aynî:

Târîh-i Kadîm'e Bir Cevap ♦ 7

Hilmi Yavuz

"Tarih-i Kadîm: Metafizik Bir Başkaldırı" ♦ 9

Reybûlik, Bedbînlik, Lâ-ilâhûlik Nedir?

Tevfik Fikret'in *Târîh-i Kadîm'*ine Bir Cevâb

(Çevriyazı) ♦ 19

Şüphencilik, Kötümserlik, Tanrıtanımazlık Nedir?

Tevfik Fikret'in *Târîh-i Kadîm'*ine Bir Cevap

(Sadeleştirme) ♦ 87

EKLER ♦ 161

SUNUŞ

Mehmed Ali Aynî: *Târîh-i Kadîm'e Bir Cevap*

Ali Utku – Abamüslim Akdemir

Servet-i Fünûn edebiyatının önemli temsilcilerinden Tevfik Fikret'in *Târîh-i Kâdîm'i* (ve *Târîh-i Kadîm'e Zeyl'i*) üzerine, yayınlandığı günden bugüne pek çok şey söylenmiş, tartışma kendi sınırları dışına taşmış, şairinin felsefi, dini, ahlâki, siyasi kanaatleri çevresinde oluşturduğu çekim alanıyla yakın dönem düşünce tarihimizin sorunsal karakterli ideolojik kutuplarının ihtilaf odağı halini almış, şiddetle eleştirildiği kadar coşkuyla savunulmuştur. Mehmed Ali Aynî'nin, yayınlandığı dönemde okuduğu halde, modern Batı'da genelde din ve özelde Hristiyanlık aleyhine Voltair'e, Feuerbach ve Nietzsche gibi "öyle isyânkârâne tecâvüzlere Tevfik Fikret'ten çok önce cür'et edenler gelip geçmiş[ken]" ve örneğin Nietzsche'nin "o güne kadar işitilmemiş derecede şerî kûfür ve tecâvüzleri muhtevî olan *Deccâl'i* (*Antéchrist*)" yüz milyonlarca Hristiyanı İncil'i okumaktan menedememişken, "*Târîh-i Kadîm'in* de bize ne te'sîri olabilir" diye düşünüp önemsemediği manzumeye, şairinin ölümünden on iki yıl sonra, "bir ricâ üzerine", "gençliğin selâmet ve ismet-i fikriyyesini muhâfaza için" *Reybilik, Bedbînlik, Lâ-ilâhîlik Nedir? Tevfik Fikret'in Târîh-i Kadîmine Bir Cevâb* başlığıyla gecikmiş bir reddiye kaleme alması da *Târîh-i Kadîm'in* memlekette yaşanan ideolojik savaşın cepheleri için giderek artan öneminin göstergesidir.

Kadîm tarihin kan ve gözyaşı, barut ve ateş, zorbalar ve esirler, yıkımlar ve katliamlarla tasvir ettiği tablosu karşısında gelecek için yeni bir amentü arayışına giren Fikret'in karşısında Mehmet Akif'le başlayan muhafazakâr tepkiler arasında Mehmed Ali Aynî'nin eleştirisi felsefi tonuyla ayrı bir

yer işgal ediyor. Bilindiği üzere Mehmed Ali Aynî'nin *İntikâd ve Mülâhazalar*¹ başlığıyla kitaplaştırdığı, Baha Tevfik ve Ahmed Nebil'in Alfred Fouillée'den *Târîh-i Felsefe* (1911-1912) tercümesi, Rıza Tevfik'in *Felsefe Dersleri* (1914) ve *Kâmûs-ı Felsefe'si* (1916-1920) ve *Peyâm-ı Sabah*'ta tefrika edilen "*Gülşen-i Râz* Hakkında Tetebbu'ât-ı Felsefiyye"si (1919-1920), İzmirli İsmail Hakkı'nın *Fenn-i Menahic'i* (1913), Bohor İsrail'in Abbe Barbe'den *Tarih-i Felsefe* (1915) tercümesi, Subhi Edhem'in *Bergson ve Felsefesi* (1919), Şemseddin Günaltay'ın, *Felsefe-i Ülâ'sı* (1923) gibi, II. Meşrutiyet sonrası dönemde sayıca giderek artan felsefe neşriyatı üzerine eleştirel makalelerinin çalışmaları arasında önemli bir yeri vardır. Bu genel eleştirel metinleri arasında değerlendirilmesi gereken Tevfik Fikret'in *Târîh-i Kadîm*'ine reddiyesinde Aynî, bir yandan Fikret'in diğer manzumelerinden ("*Sabâh Ezânı*", "*Asker Geçerken*" ve "*Kılıç*" gibi) sunduğu örneklerle şairin tematik çelişki ve tutarsızlıklarına odaklanırken, diğer yandan "hangi meslek-i felsefeye intisâb ettiğini" ve "nasıl bir maksad-ı felsefî ta'kîb ettiğini" analiz ediyor. *Târîh-i Kadîm*'i, alıntıladığı beyitlerde içeriliyor gördüğü, "*üç fikr-i esâsî*", reybilik (*le scepticisme*), bedbînlik (*le pessimisme*) ve lâ-ilâhîlik (*l'athéisme*) açısından okuyup şairini eleştiriyor.

Mehmed Ali Aynî'nin, Türkiye'de çağdaş düşünce tarihini belirliyor görünen temel ideolojik çatışma hatları açısından olduğu kadar, şiir-felsefe ilişkisi açısından da tartışılmaya değer metnünü okurlarıyla yeniden buluştururken, Osmanlı Felsefe Çalışmaları Atölyesi'ne "*Tarih-i Kadîm: Metafizik Bir Başkaldırı*" başlıklı makalesiyle katkıda bulunan muhterem hocamız Hilmi Yavuz'a teşekkürlerimizi sunarız.

¹ Bkz., Mehmed Ali Aynî, *İntikâd ve Mülâhazalar*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1339.

Tarih-i Kadîm: Metafizik Bir Başkaldırı

Hilmi Yavuz

Mehmed Ali Aynî'nin *Reybîlik, Bedbînlik, Lâ-İlâhîlik Nedir?* risâlesi, Tevfik Fikret'in *Târih-i Kadîm* şiirine bir cevap olarak yazılmıştır. Eski harflerle 1927 yılında basılan risâlenin, bu çalışmada kaynak metiyle birlikte sunulan sadeleştirilmiş metninde "Reybîlik" "Şüphecilik"le, "Bedbînlik" "Kötümserlik"le ve "Lâ-İlâhîlik"se "Tanrıtanımazlık"la karşılanıyor.

Önce terminolojiye ilişkin bir tespit: "Reybîlik" "Şüphecilik" midir? Arapçada bugün bizim "Kuşku" kelimesiyle karşıladığımız üç ayrı kavram var: "Reyb", "Şekk" ve "Şüphe". Her ne kadar "Reyb", "Arapçada her türlü belirsizlik, kararsızlık, korku ve şüphelerin genel adı"² olsa da, "Reyb", "Şekk ve Şüphe" kavramları arasında semantik farklılıklar vardır: "Şüphe" kelimesi "Ş-B-H kökünden gelir: Benzemek anlamındadır. Benzemek ihtimali ikiden fazla olduğu zaman, şüphe kelimesi kullanılır. Şekk kelimesi, Ş-K-K kökünden gelir: Bir şeyin ikiye ayrılması veya iki adet olmasıdır. Dolayısıyla ihtimal ikiye indiğinde bu kelime ['şekk' kelimesi] kullanılır".³

"Reyb"e gelince, "Reyb", Arapçada "yakîn"ın karşıtı; -ya da "yakîn", "Lâ Reyb"ın eşanlamlısıdır. Dolayısıyla "reybîlik"ın, "şüphecilik" olarak çevrilmesi birebir bir çeviri gibi görünmüyor. Aynî'nin "scepticisme"i "reybîlik" diye çevirmesinde ise, "Reyb"ın "Arapçada her türlü belirsizlik,

² İsmail Yakıt, "Semantik Analizler Işığında Kur'anda Reyb ve Yakîn Kavramları" *Kur'an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, 17-18 Mayıs 2001 Bildirileri İçinde, Yüzüncü Yıl İlahiyat Fakültesi Yayınları, Van, t.y., s. 52-53.

³ A.g.y.

kararsızlık, korku ve şüpheleri" barındırmasından dolayı, doğru bir çeviri olduğunu söylemek mümkündür. Kısaca "scepticisme"nin "reyb" ile karşılanmasına itirazım yoksa da, 'reyb'in 'şüphecilik' olarak çevrilmesine itirazım olduğunu belirtmek istiyorum. Geçerken şunu da ifade edeyim: Aslında bizzat Mehmed Ali Aynî'nin kitabın adında "Şüphecilik" (scepticisme) karşılığında kullandığı "Reybîlik"ten memnun kalmadığı ve ana metinde kendi deyişle "felsefe ıstılahınca" "Hisbâniyye"yi tercih ettiği görülüyor (RBLN 44).⁴

Mehmed Ali Aynî, hırçın bir eleştirmen. Prof. Hilmi Ziya Ülken, Aynî'nin "basın hayatında çıkan felsefî eserlere dair kuvvetli tenkid yazıları" olduğunu bildiriyor.⁵ Ülken'in belirttiğine göre, Aynî Rıza Tevfik'in *Kamus-ı Felsefe'sini*, Bahur İsrail'in Abbé Barbe'den çevirdiği *Felsefe Tarihi'ni*, Baha Tevfik'in Fouillé'den çevirdiği *Felsefe Tarihi'ni* ve çevirmenin adını vermeden Fonsgrive'den yapılan *Felsefe Tarihi* çevirisini "şiddetle tenkid" etmiştir. Aynî'nin eleştirileri bunlardan ibaret değildir: M. Şemseddin'in *Felsefe-i Ulâ'sını* ana kaynak olan Boirac metniyle, İsmail Hakkî'nun [İzmirli] *Fenn-i Menâhic'i*ni ana kaynak olan Fonsgrive metniyle karşılaştırarak eleştirmiş; aynı mahiyetteki eleştirilerini M. Şekib'in [Tunç] Ebbinghaus'dan çevirdiği *Muhtasar İlm-i Ruh'undan*, M. Emin'in [Erişirgil] Boirac'tan çevirdiği *İlm-i Ahval-i Ruh'undan*, Subhi Edhem'in *Bergson ve Felsefesi'nden* de esirgememiştir. Mehmet Ali Aynî'yi eleştirenlerin de bulunduğunu geçerken belirtelim: Kerim Sadi, *Bir Münekkidin Hataları* adlı broşüründe, Mehmed Ali Aynî'den, "Baha Tevfik, Subhi Edhem gibi bazı acemi çaylakları maskaraya çeviren felsefe tarihi müderrisi" diye söz etmektedir. Burada ilginç olan Ülken'in, Mehmed Ali Aynî'nin Tevfik Fikret'in *Tarih-i*

⁴ Mehmed Ali Aynî, *Reybîlik, Bedbînlik, Lâ-ilâhîlik Nedir? Tevfik Fikret'in Târîh-i Kadîmine Bir Cevâb*, Yeni Matba'a, İstanbul, 1927. Esere yapılan göndermeler metinde parantez içinde RBLN kısaltması ve orijinal metnin sayfa numaralarıyla gösterilecektir.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, yay. haz., Gülseren Ülken, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001, s. 201.

*Kadîm'*ine yönelttiği eleştirilerden söz etmemesi ve bu eleştirilerin yer aldığı *Reybîlik, Bedbînlik, Lâ-Îlâhîlik Nedir?* adlı risâlesine atıfta bulunmamasıdır. Oysa bu metin, Fikret'in bu şiirde dilegetirdiği görüşlerin analitik bir irdelemesini değilse de, ciddi bir eleştirisini yapan bir metindir. Aynî, mesela, *Tarih-i Kadîm*'de şairin şüpheciliğinin, "subjektivizm, dogmatizm ve agnostisizm" "fırkalarından hangisine mensup olduğu[nun] ... anlaşılamadığı[nı]"; Fikret'in "daha ziyade Pyrrhon mesleğine inandığını zanne[ttiğini] [... ve onun] bir hüküm vermekten kaçınarak 'Kim bilir, belki hepsi vehmiyyât'" (*RBLN* 46) dediğini öne sürmektedir.

Kötümserlik konusunda da durum farklı değildir Aynî'ye göre. Aynî, önce yine kavramlar arasına sınır çizgileri çekerek analitik bir okuma yapıyor ve üç ayrı kötülük tipini birbirinden ayırıyor: 'Yaratılmışların eksikliği'nden kaynaklanan Metafizik kötülük; 'elem'den kaynaklanan Cismanî kötülük ve 'günah'tan kaynaklanan Mânevî kötülük. Fikret'in kötümserliğini Schopenhauer ve Hartmann'ın bu konudaki görüşleriyle karşılaştıran Aynî şöyle diyor:

Yalnız Schopenhauer ile Fikret arasında şu büyük fark var ki, Alman feylesofu kendi kötümserlik felsefesinden çok güzel bir merhamet ahlakı çıkarmayı bilmiş ve insanlara bir kurtuluş ve selâmet yolu gösterebilmiş[ti]. (*RBLN* 60)

Mehmet Ali Aynî, yer yer işi mizaha vursa da Fikret'in şüpheciliğini ve kötümserliğini onun fıtratına bağlayacaktır: "Hayatının son senelerini Aşiyân'ında kapanan, hemen herkese dargın, herkesten ve her şeyden şüpheli" (*RBLN* 61) bir yaşam sürdüren bir kimliktir.

Görülüyor: Şüphe ve Kötümserlik, Tevfik Fikret'te felsefî bir akılyürütmeden çıkarsanarak temellendirilmiş bir doktrine, bir felsefî sisteme değil, fıtratından kökenlenen psişik bir tavır-alışa irca edilmiş gibi görünüyor. Mehmet Ali Aynî'nin bizce yaptığı budur: Fikret'i bir filozof olarak görmek yerine, onun psikolojik malûliyetlerini dilegetiren *Tarih-i Kadîm*'in "Felsefe" olarak okunmasının mümkün olmadığını göstermek...

Fikret'in *Tarih-i Kadim'i* 1324'de yayımlanmıştır ve Prof. Mehmet Kaplan onun "1312 yıllarından başlayan hüznün, melankoli ve hayatından memnun olmayış temi[nin] gittikçe daha koyulaşıp dal budak salarak ve başka sahalara da intikal ederek hayatının sonuna kadar sür[düğünü]"⁶ bildirmektedir. Dahası, Fikret, "ızdırabının sebeplerinin farkında [da] değil"dir. Bu önemli: Çünkü Fikret tipik bir melankoliktir ve Freud'a göre, melankolik insan bir şeyler yitirdiğini bilir, bunun acısını çeker, ama neyi ve nasıl yitirdiğini ayrıntısıyla kestiremez; sadece bir şeylerin artık eksik, yarım olduğunu sezinler.⁷

Aynî, Fikret'in ateizmini, "kızıl bir lâ-edrîlik" olarak tanımlar. Bu ateizm, 'Adalet' kavramını referans olarak alan bir şartlı kıyas (koşullu tasım; *sylogisme conditionelle*) sonucudur: Formel olarak:

$p \rightarrow q,$
 $\sim q,$
ergo: $\sim p;$

açık olarak:

Allah varsa Adalet de vardır
Adalet yoktur
Ergo: *Allah yoktur*

Aynî Lâ-İlâhîlik konusunun Kötülük sorunuyla da ilişkilendirildiğini öne sürer; "Bilimlerde yetkinlik sahibi bu hakîm [Leibniz] diyor ki: 'Kötülük nereden geliyor?' diye soruyorlar:

Si Deus est, unde malum?

⁶ Mehmed Kaplan, *Tevfik Fikret ve Şiiri*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s. 78.

⁷ Aktaran: Serol Teber, *Tevfik Fikret'in Melankolik Dünyası, Aşıyan'daki Kâhin*, OkuyanUs Yayınları, İstanbul, Aralık 2002, s. 53.

Si non est, unde bonum?

[Allah varsa, kötülük niye var?
Allah yoksa, niye iyilik var?]

yani, kötülük vardır: O halde iki şıktan birisi, yani Allah ya ona engel olamamış, o takdirde âcizdir; yahut engellemeye muktedir idi ama bunu irâde etmemiş, o hâlde Nâfi ismine lâyık değildir. İşte bu şekilde sonuç olarak Allah'ın ya kudret veya merhametine ve her iki takdirde subhânî iradesine itiraz ediyorlar". Aynî, bir dipnotta şöyle der: "Şunu da haber vereyim ki, 'bütün şekilleri altında kötülüğün mevcudiyeti, tanrıtanımazların en ziyade beğendikleri ve dayandıkları bir delildir'" (RBLN 54). Oysa ona göre ahlakî kötülük, küllî irâdenin sonucu değildir: "ahlakî kötülük, insanın cüz'î iradesini suistimalinden kaynaklanır" (RBLN 58).

Fikret'in çelişkilerini *Tarih-i Kadîm* ile *Millet Şarkısı* şiirinde "şeref" kavramına atfedilen iki farklı değer açısından da eleştiren Aynî, *Tarih-i Kadîm*'de "her şeref yapma, her saadet piç" dediğini, oysa daha önce yazdığı *Millet Şarkısı*'nda "Dünyada şereftir yaşatan milleti, ferdi" dizesiyle çelişkiye düştüğünü belirtir ve bu durum "pek şaşırtıcı bir yanardönerlik değil midir?" (RBLN 6) diye sorar.

Tarih-i Kadîm'i, "Türkiye kültürünün başyapıtlarından biri" olarak gören Serol Teber, "Bugün bile bunun benzerini görme[nin] hemen hemen olanaksız" olduğunu öne sürer ve şöyle der: "Dolaysız ve sözü dolandırmadan söylersem bu kültür ortamında insanın kendisini tanıması, özgürleşmesi yolunda ilk temel taşı oluşturan tanrı-despot ve kahramanlarla hesaplaşan ve bunların tümünü yok sayan, her şeyden kuşku duyduğunu, hiçbir kurtarıcı beklemediğini söyleme yürekliliğini gösteren, bilebildiğimiz ilk (belki de, tek) yapıt budur".⁸

Bu durumda Fikret'in, *Tarih-i Kadîm*'de Camus'nün "Metafizik başkaldırı" diye tanımladığı bir insanlık durumunu

⁸ A.g.y.

mu, yoksa Max Scheler'in "*L'Homme de Ressentiment*" ("Hınç İnsanı") olarak kavramsallaştırdığı bir kimliği mi temsil ettiğini tartışmamız gerekir. Camus'nün "Metafizik başkaldırı"sı, "insanın kendi koşulu ve bütün evren karşısında dikilmesi"dir.⁹ Camus, Hınç'ın ("*Ressentiment*"), "her zaman kendi kendisine karşı bir hınç" olduğunu, başkaldırının, "daha ilk hareketinde, olduğu şeye el sürülmesini yadsı[dığını]" bildirir; Scheler'in başkaldırmayı Hınç'la özdeşleştirmesine karşı çıkar.

Ama Hınç, Camus'nün belirttiği gibi "her zaman kendi kendisine karşı bir hınç"sa bu, başkaldırı olanaklarının bütünüyle ortadan kaldırıldığı koşullarda, hıncın kendine yönelmesi, gündelik deyişle, hıncını kendinden çıkarması anlamına geliyor olmalıdır. Böyle bakıldığında, Fikret'in *Tarih-i Kadîm*'ini Hınç (*Ressentiment*) bağlamında okumamız da mümkün değildir; -çünkü başkaldırı, burada, bir "hınç" olarak kendine yönelmiş olmak yerine, tam tersine, dışavurulmuş bir başkaldırıdır. Camus, "hiçbir başkaldırma hınçla yüklü olamaz, diyemeyiz" derken, Hınç'ı Scheler'den farklı bir biçimde okumaktadır.

Öyleyse Fikret'i bu şiirinden yola çıkarak, Camus'ün anlamda bir Metafizik Başkaldırı insanı (*L'Homme Revolté Metaphysique*) diye kabul edebilir miyiz? Camus, Metafizik Başkaldırı'nın "Salt'ın Doğrulanması" (*L'Affirmation Absolue*) bölümünde şöyle der: "İnsan Tanrı'yı ahlak açısından yargılamaya kalkar kalkmaz, onu kendi içinde öldürür. Ama ahlakın temeli nedir o zaman? Adalet adına yadsınır Tanrı, ama Tanrı düşüncesi olmayınca adalet düşüncesi anlaşılır mı? Saçmalığa düşmez miyiz o zaman?"¹⁰

Aynı'nin Fikret'te aradığı, fakat bulamadığı da budur! Kısaca Mehmet Ali Aynî, Fikret'in *Tarih-i Kadîm*'inin Şüphecilik ve Ateizm bağlamında bir felsefî metin olarak

⁹ Albert Camus, *Başkaldıran İnsan*, çev: Tahsin Yücel, Varlık Yayınları, İstanbul, Ekim 1976, s. 24.

¹⁰ A.g.y.

okunamayacağını gösteriyor, fakat buna karşılık, nasıl okunacağını göstermiyor (unutmayalım: Aynî, Fikret'in *Tarih-i Kadîm*'deki görüşleri için "Kim bilir, belki hepsi vehmiyyât" dediğini belirtiyordu!). Aynî'nin eleştirel tavrına, yer yer günlük ve sıradan söyleme başvursa da, hiçbir itiraz sözkonusu olamaz. Fikret'te Şüphecilik ve Ateizmden değil, metafizik bir başkaldırının semptomlarından söz etmenin daha doğru olacağı söylenebilir. Fikret'te başkaldırının kötümserliği ise, Nietzsche'nin tanımladığı türden bir kötümserliktir; - Stirner'inki gibi değil! Camus, "Stirner'in başkaldırısı hoşnuttu"¹¹ der.

Ek not: *Tarih-i Kadîm*' in Fikret'le Mehmet Akif arasındaki sarsıcı polemige neden oluşuna ilişkin yeni bir şey söyleyecek değiliz. Zira, bu tartışmanın düzeyi, meselenin bir felsefî tartışma olmadığını da apaçık kanıttır.

¹¹ Albert Camus, *L'Homme Révolté*, Editions Gallimard, Paris, 1951, s. 83. Bu cümlelerin tamamının Fransızca orijinali şöyledir: "Stirner, déjà avait voulu abattre en l'homme, après Dieu lui-même, toute idée de Dieu. Mais, au contraire de Nietzsche, son nihilisme est satisfait".

Mehmed Ali Aynî (1869-1945)

Felsefe ve İctimâ'ıyyât Külliyyâtı

**Reybîlik, Bedbînlik,
Lâ-ilâhîlik Nedir?**

Tevfîk Fikret'in *Târîh-i Kadîm'*ine Bir Cevâb

Muharriri:
Mehmed Alî Aynî
Dâru'l-fünûn Müderrislerinden

Birinci Tab'

Tâbi' ve Nâşiri
Kütübhâne-i Sûdî
İstanbul
Bâb-ı 'Âlî Câddesi

Yeni Matba'ada Tab' olunmuştur
1927

Târîh-i Kadîm'e Cevâb

Bu reddiyyeyi bir ricâ üzerine yazıyorum. Tevfîk Fikret'in *Târîh-i Kadîm'*ini okuyan gençler rûhen zehirleniyorlarmış. Bu sebeble o târîhin mâhiyyetini teşrîh etmek gençliğin selâmet ve ismet-i fikriyyesini muhâfaza için elzem imiş. Vâkı'a bu manzûmeyi neşr edildiği vakit ben de görmüştüm. Fakat ona böyle bir reddiyye yazmak hâtırıma gelmemişti. Çünkü öyle isyânkârâne tecâvüzlere Tevfîk Fikret'ten çok önce cür'et edenler gelip geçmişti. Eskiilere nisbetle daha dün denilecek bir zamânda Nietzsche (Velâdeti Prusya'da Röcken kasabasında 15 Teşrîn-i Evvel 1844'te) dahî Hristiyânlık aleyhinde, Voltaire ile Feuerbach'ı fersah fersah geçmek şartıyla, o güne kadar işitilmemiş derecede şenî' küfür ve tecâvüzleri muhtevî olan *Deccâl'*ini (*Antéchrist*) yazmamış mı idi? Allah onun nazarında fenâlığın bir şekli mütecessidi, İsâ ise "salîbin zehirli ağacına asılmış mütereddî bir Yahûdî" değil miydi? İncîl dünyâyı içi hastalar ve hastabakıcılarla dolmuş geniş bir hastahâneye çevirmişti. Ancak bazen pek şedîd ve semm-i kâtil hükmünde olan bu hücum ve teşnî'lere i'tibâr olursa insâniyyet için felâket ve musîbetlerden başka ne netîce hâsıl olurdu? Bununla berâber o dalâlet pîşelerin hepsi eserleriyle [3] birlikte müz'ic bir kâbûs-ı zulmet ve hüsrân, boğucu bir gayyâ-yı şübhe ve isyân içinde mahv olmamışlar mıydı? Hele Nietzsche cinnet ve hezeyân nöbetleri içinde çırpınarak can vermemiş mi idi? (Sene 1900).

Bütün te'essüflerimize rağmen, Tevfîk Fikret de o kâfile-i hâsirîne iltihâk edecekmiş. Ne yapalım? Nietzsche'nin *Deccâl'*i yüz milyonlarca Hristiyândan kaç dânesini İncîl'i okumaktan ve dinlemekten men' etmişti; *Târîh-i Kadîm'*in de bize ne te'sîri olabilir demiştim. Böyle düşünmekle berâber, ona pek acımıştım. Daha garîbi, bu manzûmeyi ona nisbet etmek

istememiştim. Bu olamaz diyordum. Nasıl, bu *Târîh-i Kadîm*, “Sabâh Ezânı” nâzımı olan mümtâz şâ’irin midir?¹

Acabâ onu şimdi böyle münkirâne haykırtan bazı hâdiseler mi olmuştu? Fakat her ne olursa olsun Tevfîk Fikret kendisiyle bu kadar bâriz bir tezâda düşmemeliydi!

Tevfîk Fikret bu manzûmesinde târîhi isticvâb ediyor: Târîhi uzun boylu, kuru kemikli bir heykele benzetiyor. Bu heykelin başı [4] mâzî, ya’nî rû’yâyâ, ayakları âtî denilen heyûlâyâ sürünüyormuş. Heykelin altında altı bin yıllık şübhe buruşukları varmış. Bu heykel bize örnek olarak geçmiş zamânı gösteriyormuş. Şâ’irin sü’âllerine, bir sırtlan mezârdan ölü kemiklerini nasıl çıkarırsa, o da hâtırâtını yoklayarak cevâb vermeye başlamış, mütevâlî şu’ûn-ı edvârın hep felâket ve ölüm yığıntıları olduğunu söylemiş:

Ne zamân geçse bir ketîbe-i şân,
Dâ’imâ reh-güzâra hûn-efşân
Bir bulut, sâye-bâr olur mutlak
Başta, en başta, kanlı bir bayrak,

¹ Allâhü Ekber... Allâhü Ekber...
Bir samt-ı ulvî: Gûyâ tabî’at
Hâmûş hâmûş eyler ibâdet.

Allâhü Ekber... Allâhü Ekber...
Bir samt-ı nâlân: Gûyâ avâlim
Pinhân ü peydâ, nevvâr ü muzlim,
Etmekte zikr-i Hallâkı dâ’im:

Allâhü Ekber... Allâhü Ekber...
Bir samt-ı ulvî: Kalb-i tabî’at,
Bir samt-ı nâlân: Rûh-ı avâlim,
Etmekte zikr-i Hallâkı dâ’im;
Etmekte ra’sân ra’sân ibâdet.

Onu bir kanlı tâc eder ta'kîb,
Sonra hûnîn vesâ'it-i tahrîb:
Mızırak, yay, kılıç, topuz, balta,
Mancınık, top, sapan, tüfek... Arada
Kanlı âmirleriyle cünd-i vegâ;
Sonra artık alay alay üserâ...
Mutlakâ bir muzaffer on mağlûb;
Çiğneyen haklı, çiğnemen ma'yûb;
Kahra alkış, gurûrâ secde; kerem
Za'f ü zilletle dâ'imâ tev'em;
Doğruluk dîlde yok, dudaklarda;
Hayr ayaklarda, şer kucaklarda. [5]
Bir hakîkat: hakîkat-ı zencîr;
Bir belâgat: Belâgat-ı şemşîr;
Hakk kavînin, demek şerîrindir;
En celî hikmet: Ezmeyen ezilir!
Her şeref yapma, her sa'âdet pîç;
Her şeyin ibtidâsı, âhiri hiç;
Dîn şehîd ister, âsümân kurbân;
Her zamân, her tarafda kan, kan, kan!..

demiş.

Azîz kâri'! Şimdi bu musrâ'ları yazarken onun "Asker Geçerken" hamâsesini ihtiyârsız hatırladım. Tevfik Fikret bu manzûmeyi *Târîh-i Kadîm*'den evvel mi söylemiş, sonra mı? Bunun hükmü yoktur. Fakat bu ne televvün!

Nakkâre önde, bir müteharrik cebel gibi
Geçmekte zî-vekâr u tarab mevkib-i zafer;
Sancak, o reng-i âl ile fecr-i ezel gibi
Fark-ı mehâbetinde saçar mevce mevce fer.

Herkes, büyük küçük, birikir reh-güzârına
Bir incizâb-ı rûh ile, pür-şevk u ihtirâm [6]
Gözler dalar güzârîş-i satvet-medârına,

İsâr eder kudûmuna her nazra selâm,²

Durmaz, yürür ketîbe-i rahşân-ı mefharet;
Her lahza bir nümâyîş-i handân-ı mefharet
Yüzlerde, süngülerde, kılıçlarda berk urur.

Kalmaz gunûde geçtiği yerlerde hiss-i şân;
Ba'zan durur selâmuna bir kışla, nâgehân
Bir seyf-i âmirâne parıldar: – Selâm dur!

*
* *

Tevfik Fikret'in muhâtabı olan târîh-i kadîm kılıçtan nefret ediyor, fakat bizzât Tevfik Fikret kılıç için ne diyor:

O çelik parçası bir gün bir ehemmiyyet alır;
Koca bir kavmin olur hâris-i istiklâli;
Koca bir memleketin ırzı, hayâtı, mâli
Ona vâbeste kalır.

O zamân, ey ebedî hâmi-i şân-ı akvâm,
O zamân sen yed-i kahhâr-ı hamiyette ayân
Olarak ehl-i te'addîye verirsin hüsrân;
O zamân en nâ-kâm [7]

Kalbe şevkinle gelir neş'eli bir hiss-i felâh;
Sana baktıkça fahûrâne parıldar gözler,
Sana ey seyf-i mücellâ, sana ey berk-i zafer,
Sana ey şanlı silâh!

Tevfik Fikret bu "Kılıç" manzûmesinde samîmîdir. O hâlde onun *Târîh-i Kadîm*'ine söylediği mülâhazalar nasılsa vicdânuna meş'ûm bir zulmet ârız olduğu zamân tesâdüf etmiş olmalıdır.

² Bu İsâr kelimesi mevkî'inde isti'mâl edilmemiştir. Zîrâ İsâr tercih ma'nâsındır.

Hakk kavînin, demek şerîrindir;
En celî hükmet: Ezmeyen ezilir!

Bu ne ebleh-firîbâne, fakat hem câzib ve hem kâzib bir sözdür! Vâkı'â Hakk zâhiren kuvvetle muhâfaza olunur. Fakat:

Zulmün topu var, güllesi var, kal'ası varsa,
Hakkın da bükülmez kolu, dönmez yüzü vardır;
Göz yumma güneşden, ne kadar nûru kararsa
Sönmez ebedî, her gecenin gündüzü vardır.

diyen yine Tevfîk Fikret değil mi? Vâkı'â hakk bizâtihi kuvvetdir. Ona galebe etmeye imkân mutasavver değildir. Hakkından şübhesi olanlardır ki, haklarını zâyî' eder. Hakk ile kuvvet mefhûmunu birbirinden ayırmak, eşyâyı yalnız zevâhîrine göre muvâzeneden mûnba'is bir galat-ı rû'yetdir. [8]

Hakk ve Kuvvet

Hakk yâhûd kudret-i ma'neviyye kuvvete yâhûd kudret-i cismâniyyeye mukabildir. Bossuet diyor ki, "Hakka karşı hakk yoktur", ya'nî kânûn hâricinde, kânûn aleyhinde kudret-i ma'neviyye yoktur. Kuvvet yâhûd kudret-i cismâniyye hakkı ezebilir, fakat ona tefevvuk edemez. Burada biraz Leibniz'in mülâhazasını dinleyelim: Bize kurt ile kuzu hikâyesini söylerken "el-hükmü limen galeb"* kâ'idelerini haber veren masalcı, bir hakkı değil, bir vâkı'ayı temhîd etmiş oluyor, olan

* "Hüküm galibindir" (h.n.).

şeyi söylüyor, olması icâb eden şeyi söylemiyor. Ahlâken hakka galebe eden kuvvet değildir, kuvvete galebe eden hakktır. Bir cebbârın kuvveti, bu cebbâr isterse bir ferd yâhûd bir kavim veyâ bir ekseriyyet olsun ve bunların gasb ve ihtikârları seneler ve asırlarca devâm etse dahî bir hakk te'sîs veyâ bir mükellefiyyet ihdâs etmekten âcizdir. O cebr ve i'tisâfa bi'l-mecbûriyye tahammül olunur, fakat itâ'at olunmaz, i'tirâz olunur. Yedi asırdan beri İrlanda'nın İngiltere'ye karşı yaptığı budur. İrlandalılar hakkın saffet-i mukaddesesine ve bunun nihâyetü'l-emr muzafferiyetine ezilmez bir emniyyet beslemektedir.

Kuvve-i behîmiyye ancak muvakkat ve geçici olabilir. Hakka karşı ihrâz-ı tefevvuk ve galebe edemez, zîrâ hakk er geç kendi mevki'ini elde eder ve kuvveti hayât-ı ictimâ'îyye ve ahlâkiyyenin metâlib-i âliyyesine tebe'îyyet ettirerek isti'mâl eyler. Kuvvet hakkın hizmetinde olmalıdır, kuvvet bize bu maksad ve gâye ile bahş edilmiştir. Adâlete nâkisa îrâs eden her şey harâbîye döner. Muvaffakiyyet verebilen kuvvet fevkinde adâlet ve hakk vardır ki, yalnız bunlar o muvaffakiyyete bir sıfat-ı meşrû'îyyet verir. [9]

Hakk kendisine galebe mümkün olmayan bir kuvve-i ma'neviyyedir. Hakk dâ'imâ kuvve-i behîmiyyeye fâ'ikdir, hattâ zâhiren bu kuvvete mağlûb görünse dahî. Kuvvet geçer, zâ'il olur, hakk mümteni'ü'l-ibtâl, lâ-yenkus, lâ-yemût olarak kalır, çünkü hakkın masdarı kânûndur.³ Bundan dolayı hakkın dâ'imâ aleyhine "kân mâkân", ya'nî oldu bitti kâ'idesi hiçbir vakit ikâme olunamaz. Ve'l-hâsıl mevki'-i fi'le çıkması icâb eden şey hakktır.

Adâlete karşı hiç kimse kavî değildir, zîrâ hiç kimse Allah'a karşı kavî değildir. İşte bunun içindir ki, ashâb-ı îmân hiçbir vakit ümmûdsizliğe düşmezler ve aslâ cesâretlerini gâ'ib etmezler. Allah âdildir, âdâlet ister. Hakk en kavînin değil, en haklıdır. Mahlûkun idâresi hâlikin kudret-i kâmilemini

³ Leibniz bununla hakkın masdarı bizzât hakk olduğunu anlatmak istiyor.

münhezim edemez: Zîrâ bu irâde bu husûsda pek âciz ve za'îfdir. Allah mahlûkunu bildiği gibi hareketde serbest bırakır, fakat hakikat-i hâlde onu sevk eden Allah'dır, bu sebeble vaz' ettiği kavânîn-i umûmiyyeyi ihlâl etmesine müsâ'ade etmez.

*
* *

En Celî Hikmet: Ezmeyen Ezilir

Hayvâniyyet âleminde cârî olan bu düstûru insâniyyet âlemine nakl etmek ne yanlış bir düşüncedir. Vâkı'â Sokrat'ı Atinalılar ezmiş, ona baldıran zehiri [10] içirmişlerdi. Fakat bir de o hakîmin ölümünü tasvîr eden sahîfeleri okuyunuz! Hakka cezmen îmân eden o feylesofun ölümü bin sefil hayâtdan yüksektir. Onun düşmanlarının kemikleri çoktan çürüdü, nâm ve nişânlarından hiçbir eser kalmadı. Fakat hâlâ medenî âlemin bütün dâru'l-fünûnlarında onun ismi hürmetle yâd olunmaktadır. İnsâf ediniz, buna ezilmek ve ölmek nasıl denebilir?

Çalışalım da behimiyyete â'id te'âmüller aramızdan büsbütün mürtefi' olsun. Ancak bu matlâb öyle mi terviç olunur?

*
* *

Her şeref yapma, her saâdet pîç;
Her şeyin ibtidâsı, âhiri hiç

Bilmem ki Tevfîk Fikret şerefden ne ma'nâ kasd ediyordu? Eğer onun maksadı Frenklerdeki *Excellence Altesse*, veyâ bizdeki devletlû, sa'âdetlû, izzetlû gibi elkâb-ı mufahharet ise, hakikaten böyle şereflerin hiçbir kıymeti yoktur. Vâkı'â mizâcın, zamânın, mekânın ve akvâmın ihtilâfıyle değişen şereflerin bir hakikat-i mu'ayyenesi yoktur.

Bütün elkâb-ı şeref bir kalem darbesiyle izâfe edildikleri kimselerden nez' olunabilirler. Fakat hakîkî şerefler öyle midir? Hakîkî şerefler yapma olamaz. Onlar eskimez ve solmaz. Zîrâ böyle şerefler insâniyyete îfâ edilen hizmetlerle te'mîn olunur. O ashâb-ı şerefın göğüslerinde nişân yoktur, fakat onlar herkesin [11] gönüllerinde bir nişân bırakmışlardır. Eslâfa gitmeyeceğim. Yalnız bu sırada Pasteur'ün ismini yâd edersem kâfîdir. Bu allâmenin bütün insâniyyet âleminde ihrâz ettiği şeref nasıl yapma olur?

Tevfik Fikret'in evvelce söylemiş olduğu "Millet Şarkısı"nda:

Dünyâda şereftir yaşatan milleti, ferdi

hükmünü verdikten biraz sonra şerefın yapma olduğundan bahs etmesi pek ta'accüb edilecek bir televvün değil midir?

Hiçin Ma'nâsızlığı

Hayır, her şeyin ibtidâsı hiç olmadığı gibi, intihâsı da hiç değildir. Esâsen bir mevcûd-ı âkılın hiçliği tasavvur edebilmesi mümteni'dir. Akıl böyle bir tasavvuru şiddetle redd eder. Tevfik Fikret gibi ince ve hassâs bir şâ'irin kaleminden böyle bir safsatanın nasıl çıkabildiğine cidden ta'accüb ediyorum. Vâkı'â yine onun kavlince:

Şübhe bir hakka doğru koşmaktır
Hakkı tenvîr ukûl için haktır.

Pek a'lâ ammâ, bu şübhe düstûrunu çıkaran hakîm Descartes bile onu usûl icâbı muvakkat (*provisoire*) olarak kabûl etmiş ve derhâl evvelâ bedîhiyyât-ı evveliyeden olmak

üzere kendi varlığının hakîkatini teslîm ve bunda şübhe câ'iz olmadığını tasdîk eylemişti.⁴ [12]

Hiçbir ma'nâsı olmayan bir kelime varsa, o da Tevfîk Fikret'in isti'mâl ettiği ma'nâdaki hiç lafzıdır.

Vâkı'â şu üzerine bastığımız arzın bir başlangıcı olduğu gibi bir nihâyeti de gelecektir. Bütün müşâhedât ve tahlîkât-ı ilmiyye bunu gösteriyor. Fakat arzın geçirmekte olduğu edvâr-ı istihâlenin mebde'ini hiçliğe nasıl ircâ' edebiliriz? Gerçi bu husûsda müte'addid nazariyyeler serd edilmiştir.⁵ Fakat bütün muhakkıkların bi'l-ittifâk peyveste oldukları netice hiçlik değil, varlıktır ki, ilk merhale-i tecellisinde kudret ve esîr şeklinde izhâr-ı âsâr etmektedir.

Müntehâya gelince, bunun da hiç olmadığını bizden evvel hiç şübhesiz şâ'irin kendisi anlamıştır, ammâ ne fâ'ide, zann edersem bu anlayış ona çok pahalıya mâl olmuştur!

Hayât-ı Uhreviyye

Tevfîk Fikret bu hükm-i mütehakkimânesiyle hayât-ı uhreviyyeyi inkâr ediyor. Fî'l-hakîka eczâ-yı bedeni anâsırına dağılmış, hüviyyet-i cismâniyyesinden hiçbir eser kalmamış bir mevcûd için bir hayât-ı uhreviyye nasıl tasavvur edilebilir? Bu inkârı te'yîd için eskiden beri serd olunan deliller hep birbirinin aynıdır. Vâkı'â basît bir muhâkeme ve sâha-i [13] rû'yeti mahdûd bir akıl için hayât-ı uhreviyyeyi tasdîk etmek müşkildir. Onu tasdîk etmek için kat'î ve şübheden âzâde deliller arıyoruz. Fakat bu münkirlere sorunuz: Bir katre nutfe rahm-i mâderde kendisine îsâl olunan anâsır-ı muhtelifeyi göze, kulağa, buruna, damarlara, sinirlere tebdîl ve tasvîr

⁴ Cogito ergo sum: Mâdâmki düşünüyorum, varım.

⁵ Laplace, Kant, le Colonel du Ligondès, Faye, Arrhénius faraziyyeleri.

ederek ecdâdın birçok meksûbât-ı ahlâkiyye ve cismânîyyesini de hâmil olduğu hâlde, yevm-i mu'ayyende bu sâha-i şühûda nasıl çıkıyor! Anâsır-ı mâddiyyeyi böyle tertîb, tensîk ve şekl-i zîbâ-yı insânîye tahvîl ve tasvîr eden kudret nedir? Bu husûsda alacağınız cevâbın sizi hiçbir veçhile tatmin etmeyeceğini iddî'â edebilirim. Zîrâ bu sırr-ı hayât bugün bir sırr-ı mutlakdır.

Menşe'-i Hayât Mes'elesi

Vâkı'â kimyânın terakkiyyât-ı hâzırasına diyeceğimiz yok. Daha 1828'de Wöhler "*cyanate d'ammoniaque*" i'ânesiyle cevher-i bevlî (*urée*) i'mâle muvaffak olmuştur; Berthelot'un mesâ'isi kimyâ-yı ma'denî ile kimyâ-yı uzvî arasında aşılması gayr-i kâbil bir mâni'a olmadığını göstermişti: 1854'ten beri kü'ûl, hardâl, zeyt-i tayyâr, hâmuz-ı neml i'mâline muvaffakiyyet hâsıl olmuştu; ... bundan sonra kimyâgerler evvelce yalnız canlı mevcûdât tarafından i'mâl edildiği zann olunan birçok cevherleri (*substance*) sun'î olarak i'mâle muvaffak [14] oldular; kafein, seumbromin, etropin, nikotin, elizarin... bunlar arasındadır. O derece ki, bugün kimyâ-yı uzvînin canlı mahlûkâtın müdâhalesine muhtâc olmaksızın re'sen i'mâlini bildiği cisimlerin mikdârı yüz elli bini geçmektedir.

Kimyâ-yı uzvînin bu muvaffakiyyât-ı mühimmesinin zî-hayât mâddesinin de günün birinde bize kendi sırrını ifşâ edeceğini ümmîd ettirmektedir. Bununla berâber unutmamalıdır ki, şimdiye kadar i'mâline muvaffakiyyet hâsıl olan cisimler canlı mâddenin fa'âliyyetinden mütevellid hâsılâtdır, bizzât o canlı mâdde değildir. Hâlbuki hayât mes'elesini hall etmeyi denemek için o cânlı mâddenin sentezini (*synthése*) ele geçirebilmek lâzımdı. Vâkı'â Fischer zülâl-i tabîî misillü aynı unsurlardan müteşekkil mürekkebâtıdan ibâret olan polipeptidlerin (*polipeptides*)

sentezini yapmaya muvaffak olmuş ve bunun üzerine artık bir albüminin sentezini bulmak gecikmeyeceği zann edilmiş ise de mes'elenin pek karışık olduğu da anlaşılmıştı. Zîrâ protoplazma (*protoplasma*) bir kolloid (*colloide*) olmakla berâber bu öyle sarâhaten mu'ayyen bir cevher-i kimyevî değildir; "proptoplazma" şibh-i zülâlî bir mâddeden ziyâde her biri başlı başına "bir bünye-i mürekkebe-i kimyeviyye" olan müte'addid şibh-i zülâlî mâddelerden mahlûtdur. İşte kimyâgerin ilk tesâdüf ettiği menba'-ı müşkilât budur. Fakat mâdâmki bu şibh-i zülâlî mâddelerin tabî'atı artık ta'ayyün etmiştir, bunların sentezi de taht-ı imkâna girmiştir diye farz olunuyor. O hâlde bunların birleşmesiyle nasıl [15] oluyor da hayât gösteren bir mâdde tahaddüs ediyor? İşte bu mes'eleyi hall etmek îcâb eder. Şu kadar ki, tabî'atin kuvvetlerindeki birliğe îmân edenler bu müşkilâta tedricle galebe ederek nihâyet bu kadar mühim bir mes'elenin halline muvaffak olacaklarından me'yûs olmuyorlar. Çalışsınlar bakalım.

Her hâlde bu dakikada yeryüzünde hayâtın en ibtidâ'î ve basît şekli nasıl ve ne sebeble zâhîr olduğu ma'lûm değildir. Şu ma'rûzâtımdan hayâtı anâsır-ı muhtelifenin imtizâcından binefsihi mütevellid bir keyfiyyet-i mahsûsa telakkîsinde bulunduğumu elbette zann etmezsiniz. Hayâtı öyle telakkî etmediğim içindir ki, hayât-ı uhreviyyenin mevcûddiyyetine i'tikâd etmekteyim.

Mevt İ'dâm mı Demektir?

Hayât-ı uhreviyyeye i'tikâdımın sebebi nedir? Müsâ'ade ederseniz bunları size de arz edeyim:

Evvelâ tabî'atin gerek cemâdât, gerek nebâtât ve gerek hayvânât âlemine atf-ı nazâr-ı ibret edelim. Her yerde ve her noktada tesâdüf edeceğimiz tertib-i zîbâ, âheng-i i'câz-nümâ

her işinde alîm ve her tasarrufunda hakîm bir Kâdir-i Mutlak'ın vücûdunu ifşâ etmiyor mu?

Silsile-i hayvânâtın en aşağı mertebesinde bulunan mener (*monère*), ya'nî ne nevâtı ne gışâ-yı hücrevîsi olmayan protoplazmanın tahavvül ve tekâmül [16] tarîkiyle şekli-i insânîye irtikâ edinceye kadar 22 merhaleden⁶ geçtiğine kâ'il olanların pîri Lamarck bile bu tahavvülât ve tekâmülâtı: "bî'l-cümle umûr ve eşyânun âlî sâni'ine â'id akdemce müretteb ve mu'ayyen bir planı sâha-i imkân ve tahakkuka çıkarmakta olduğunu" i'tirâfa mecbur olmuştu.

Lamarck'ın "âlî sâni'" ismini verdiği Hâlik Te'âlâ ve Takaddes her nevzâdın muhtâc olduğu sütü o nevzâdın

⁶ Birinci moner mertebesi; ikinci "amip" mertebesi; üçüncü sinamip, planeal; beşinci gastread; altıncı *Vers Aurbellariés*; yedinci *Scolécides*, bu mahlûkâtda kana benzer bir mâyi' mevcûd olduğu gibi a'zâlar içinde bir boşluk vardır; sekizinci *Vers sacciforme*, bunlarda muhî-ı şevkiyi andıran bir şey var; dokuzuncu *Vertebrés acraniens*; onuncu *Monsorhiniens*, bunların ibtidâ'î bir kâhları var, fakat çeneleri yok; on birinci *Sélaciens* bunlarda burun delikleri taksîm olunuyor, çene kemikleri ile iki çift etrâf-ı uzviyye görünmeye başlıyor; on ikinci *Dispentes*, bunlarda ciğerle teneffüsün ilk kademesi görünüyor; on üçüncü *Sozobranche*s, bunlar hem su içinde hem havada teneffüs edebilecek a'zâyâ mâlik; on dördüncü *Sozoures*'ler, bunlar da hem su içinde hem karada yaşayabilen hayvânlar, fakat evvelkilerinden bazı farkları var; on beşinci *Protamniotes*'ler, bunların balık kulakları külliyyen zâyî' oluyor; on altıncı *Promammaliens*'ler, bunlar bir örnekten hayvânlar, fakat dişli çenelerle mücehhez; on yedinci *Marsupiaux*, bu hayvânların örneği *Sarigue* denilen hayvândır ki, karınlarında bir keseleri vardır; on sekizinci *Prosimien*'ler, bunlar maymuna yakın numunelerdir; on dokuzuncu *Monocerques*, uzun kuyruklu maymunlar nev'inden; yirminci *Anthropoïdes*, bundan evvelkilerin ensâli, fakat kuyrukları düşmüş mahlûklar, insânlara daha yakın; yirmi birinci *Anthropopithèque*, bunların insândan farkı hem başlarının şekli ve hem tekellümden mahrumiyyetleridir. Şâkûlî durabilirler, fakat ayakları başka türlüdür; yirmi ikinci bildiğimiz insânlar.

anasına bahş ve ihzâr [17] ediyor. Bu, bütün mevâlîd-i tabî'atde bilâ-istisnâ cârî bir kâ'idedir. İster insân yavrusu, ister hayvân enciği ve ister sürfe olsun gıdaları tamâmen müstahzar ve onların mertebe-i inkişâflariyle mütenâsibdir. Bu gıdâ bidâyetde gâyet za'îf, fakat dâ'imâ özlüdür. Bu gıdâ o kadar güzel müstahzardır ki, onun yerini başka hiçbir gıdâ tutamaz; şâyed onun yerine başka bir gıdâ verilse nevzâdın helâkine sebep olurdu. İşte bu şe'n de kudret-i fâtıranın diğer bi'l-cümle şu'ûnu gibi bî-hadd ve kıyâs tekerrür edip durur! Şu hâlde insânların suret-i mutlakada ifnâ ve i'dâm edilmekte olduklarını farz etmek, bi'l-cümle ibdâ'âtını yaşatmak için bu kadar ihtimâmkâr ve müşfik olan kudret-i fâtıranın şu basîret ve tedbîriyle nasıl te'lîf edilebilir? Bu sebeble bütün muhakkık ve âriflere imtisâlen derim ki, mevt bir ifnâ ve i'dâm değil, rûhu yeni bir âleme ihzâr ve îsâldir. Ve bir hayât-ı uhreviyye muhakkaktır. Bundan başka Kant'a imtisâlen bende bu kanâ'atleri tahkîm eden delillerin en kuvvetlisi fitrat-ı insâniyyemize mevdû olan "kânûn-ı ahlâkî" dir.

"Kant'a nazaran Allah nizâm-ı âlemin sâni'-i hakîkîsidir, ancak bu nizâm bu hayâtta bize tamâmen gizlidir. Bu hayât-ı dünyeviyye zevâhirden, şu'ûndan ve hayâlâtdan başka bir şey değildir. *Akl-ı Mahzûn İntikâdı* unvânlı eserinde Kant bizim eşyâ diye telakkî ettiğimiz şeylerin hâdiselerden ve şu'ûndan ibâret olduğunu göstermiştir. Binâenaleyh nev'ammâ perdeler, nikâblar arasında görmekte olduğumuz tabî'at-i eşyâ edeb ve ahlâkiyyetin sıhhat ve hakikatini ve sa'âdetle fazîletin râbitasını tecvîz edecek şekilde tensîk edilmiş olduğunu i'tikâda müsâ'iddir. Binâenaleyh bu hayât-ı hâliyye-i şe'niyyenin üzerine [18] müstenid olduğu bu hayât-ı uhreviyyenin kefilî Allah'dır. Kant'ın zehâbına göre Allah gâyetü'l-gâye ekmel bir vücûd-ı Hakk olup hayât-ı hakîkiyyenin, hayât-ı ebediyyenin imkânı ancak ona tâbî'dir".

Ve'l-hâsıl fizikte, astronomide tesâdüf ettiğimiz kânûnlar kadar kat'î mü'eyyed olan bu kânûn-ı ahlâkî mutlaka ikinci bir neş'eti muktezîdir.

Riyâziyyâtadaki keşifleri ile pek mümtâz bir âlim vardır: Jacques Bernouillie, bu allâme, vaktiyle Archimedes'in en meşhûr keşfini⁷ mezâr taşına kazdırmasına imtisâlen logaritmik (*logatitmique*) helezonuna müte'allik keşfini gösteren şekli kendi mezâr taşına kazdırmış ve bunun yanına Latince şu ibâreyi yazdırmıştı:

Eadem mutata resurgo

Bu ibârenin ma'nâsı: Ben yine kendi hüviyyetime mutâbık olarak ba's olunuyorum demektir. Koca allâme, ne de metîn îmnânu varmış!⁸ Bu kitabeden bahs ile Maitre J. H. Faber'in şu mülâhazasını dinleyiniz:

"Müsbet ilimlerde mütebahhir bir üstâdın şu şehâdeti kıymetdâr bir şeydir. Bu tasdik hûlyâ-perver bir kimsenin değildir. Bundan başka hakîkî âlimler pek mütevâzî' olurlar. Kehânet satanlara gelince, onlar dâ'imâ ukûl-i kâsıra ashâbından yarım âlimler ve yarım bilgiçlerdir".⁹ [19]

Bilemeyiz

Fakat bu hayât-ı uhreviyye nasıl olmaktadır veyâhûd olacaktır? Bu bâbda benden tafsîlât istememenizi ricâ ederim. Vâkı'â Doktor Fougairon (Docteur Fougairon) *Ruhun Bekâsı* (*La survivance de l'âme*) unvânlı eserinde: "Bir insân dünyaya doğduğu vakit yeni doğmuyor, tekrâr doğuyor, öldüğü vakit tekrâr ölüyor. Bugünün yaşayanları geçmiş vaktin ölüleridir,

⁷ Archimedes'in en güzel keşiflerinden birisi hüre ile üstüvanenin nisbetini ta'yîn etmesiydi. Mezâr taşına bu şekli kazdırmıştı.

⁸ Bernouillie (1651-1705) Basel şehrinde doğmuştur. Hesâb-ı tamâmî ve tefâzulünün terakkiyyâtına pek büyük hizmetleri olmuştur. "İzokron" münharisine â'id keşfiyyâtı vardır.

⁹ *Souvenirs entomologiques*, tome IX., p. 130.

nasıl ki yarının ölüleri daha sonra tekrâr dirileri olacaktır” diyorsa da onun devri tazammun eden bu kanâ’atine iştirâk için acele etmemeliyiz. Gerçi Fougairon bu husûsdaki kanâ’atini isbât için bazı çocukların daha pek küçük yaşta iken bir ilim veyâ san’atda üstâd olduklarını gösteriyor. Meselâ Pascal daha 12 yaşında iken pek mühim hendese da’vâlarını keşf etmişti. İsveçli Ericson henüz 13 yaşında iken Süveyş Kanalı’nı açan mâhir mühendisler arasında bulunuyordu. Mondeux bir aded-i ma’lûmun logaritmasını ve herhangi bir logaritmanın aded-i mukâbilini derhâl bulup söylerdi. Bu zât 1840’ta Ulûm Akademisi’ni en çetin mes’eleleri birden hall ederek hayrete düşürmüştü. San’atkâr-ı şehîr Rembrandt daha elifbâ okumaya başlamadan resim yapardı. Mozart ilk bestesini sekiz yaşında iken yapmamış mıydı? Fougairon, “Bu dâhîler hayât-ı mâziyyelerinde o ilim veyâ san’atları öğrenmiş olmasalardı, şimdi bu mahâretlerini nasıl [20] gösterebilirlerdi?” diye soruyor. Fî’l-hakîka Théorosita Milanollo’nun daha dört yaşında iken bir mahâret-i üstâdâne ile kemân çalabilmesi için Baillot’nun dediği gibi doğmadan evvel kemân çalması icâb ederdi!

Bununla berâber yalnız bu hâdiselerle devir veyâ onların ta’bîrince tekrâr doğuşun (réincarnation) isbât olunamayacağını söyleyebiliriz. Binâenaleyh biz sâdece ruhun bekâsını i’tikâd edersek ve tafsîlâtını bilmiyoruz dersek daha ziyâde muvâfık-ı ihtiyât olur.

Havâssın Aldanışı, Aklın Tashîhleri, Kalbin Ahbârı

Azîz ve muhterem kâri’lerim! Havâssımızın bizi ne uzun müddet iğfâl etmiş olduğunu biliyorsunuz. Şimdi şu satırları yazdığım sırada başımı çevirip bağçeme bakınca odamın tavanında yanmakta olan lanbayı aynen havâda asılmış görüyorum. Fakat biliyorum ki orada öyle bir şey yoktur.

Uzaktan yuvarlak gördüğüm bir kuleyi yanına gidince dört köşeli görüyorum. İşte havâssımızın ihbârâtı hep böyle galatdır. Onların kâzib şehâdetlerini aklımızla tashîh ediyoruz. Fakat akıl da bir mikyâsdır. Çarşıda alışveriş ettiğimiz zamân esnâfın isti'mâl ettiği ölçülerin sıhhatine i'timâd ettiğimiz içindir ki, aldanmadığımıza kanâ'at [21] ediyoruz. Fakat ya bu arşûnlar veyâ okkalar tâmmü'l-ayâr değilse yandığımız gündür. Muhâkemât-ı fikriyyemizde ise her şeyi akıl ile ölçüyoruz. Zîrâ kâmilü'l-ayâr bir mîzân olduğuna evvelce i'timâdımız vardır. Diyelim ki bu mîzân sahîhdir. Fakat her şeyin kendine münâsib ve mahsûs bir mîzânı yok mudur? Zamânı sâ'atle, eb'âdı metro ve emsâli, iskâli kilo, elektriği kilovat ile takdîr etmiyor muyuz? Acabâ akıl bu bahs ettiğimiz hayât-ı uhreviyye mes'elesinde ne dereceye kadar sâhib-i salâhiyyet bir hâkimdir? Bunu düşünmeyelim mi? Hiç olmazsa her aklın bu sâhada cevalân edemeyeceğini tasdik edersiniz ya! Şu hâlde biraz da kalb ve vicdânımızın ilhâmâtını dinlemeliyiz. Müsâ'ade ederseniz bir teşbîh ile de tavzîh-i merâm edeyim. Yatağınıza girip uyuduktan sonra etrâfınızdaki şeyler artık sizin için yoktur. Odanıza girerler, çıkarlar, konuşurlar, gülerler, eşyânızı karıştırırlar. Fakat siz bunların hiçbirinden haber almazsınız. O esnâda sizin için hakikat, rû'yânuzda göreceğiniz şeylerdir. Ve bunlar sizin için o kadar hakîkî ve şâyân-ı i'timâd şeylerdir ki, onların taht-ı te'sirinde gülersiniz, ağlarsınız, münâkaşa ve nîzâ' edersiniz, seversiniz, kıskanırsınız, acırsınız, seyâhat edersiniz... Hattâ uyandığınız vakit bunların henüz taht-ı te'sirinde olduğunuz için onların rû'yâ olduğunu def'aten anlayamazsınız ve yine gözünüzü kapatıp rû'yânuzun devâm etmesini ârzû edersiniz. Şu hâlde hangi tavır ve makâmda isek, ona mahsûs hâlâtı tasdik etmekle berâber, tebdîl-i tavır ve makâm ettiğimiz zamân idrâkâtımızın değişeceğini [22] iyice bilmeliyiz. Ve'l-hâsıl ölüm daha derin ve daha uzun bir uyku gibidir. Maksûdumuz bu uykuyu râhat geçirebilmek ve bundan uyandığımız zamân ak yüz ve müsterih bir vicdânla hesâba hâzır olmaktır.

Her Sâ'adet Pîç

Ah, bu ne bâtl bir fikir ve zihinlere dalâlet verici ne kadar kâzib bir hükümdür! Lehceye bakarsak pîçe şöyle bir ma'nâ verdiğini görürüz: "Her şeyin ufağı, pervazı ve bozulmuş pûç yavrusu, ağacın kök sürgünü, mûm fitilinin sarkan teli, şeytân tırnağı, zânînin yavrusu, veled-i zînâ, pîç olmak, pûç olmak, çar çur, hebâ, heder olmak, soyu bozulup ufak, âciz olmak, hüsrân, haybet, fesâd-ı emel".

Şu hâlde şâ'irimiz ya her sâ'adetin aslı gayr-i meşrû' bir mu'ameledir veyâhûd her sa'âdet bizzât hüsrândır demek istiyor.

Fakat hiddet etmeyiniz de mes'eleyi birlikte i'tidâl-i demle tedkik ve tahlil edelim. Evvelâ biliyoruz ki hayât-ı ahlâkiyyemizin yegâne düstûru faziletdir, tâlib olduğumuz sa'âdet ise bu faziletin ondan gayr-i münfek bir mükâfâtıdır. İnsânlardan kim vardır ki, mes'ûd olmak istemeyen. Fakat sa'âdet nedir?

"Roma İmparatoru Antonius (Antoine) sa'âdeti aşk ve sevdâda, Brütüs (Brutus) şân ve şerefde, kayser mevki'-i iktidârı elde tutmakta [23] aramıştı. Onlardan birincisi neticede ayb ve mezellete uğramış; ikincisi usanmış; üçüncüsü küfrân-ı ni'met görmüş ve hepsi mübtelâ-yı hüsrân olmuştu". Servet de ekseriyâ insânı tehlikeye, gâ'ilelere düşürür ve baştan çıkarır. Gerçi âkilâne sarf ve idâre olunursa insâna birçok huzûzâtı te'mîn eder, ancak zıyâ'dan muhâfazası pek çok i'tinâyâ mütevakkıfır.

O hâlde sa'âdet nedir? Ve nasıl hâsıl olur?

Evvelâ iyice bilelim ki, sa'âdet zihnın perişânlıktan mahfûziyyeti, kalbin sükûnet ve istirahatidir. Marc Aurèle şöyle derdi: "İnsânlar deniz kenârında, dağ başında, kırlarda zihinlerini ve vücûdlarını dinlendirecek tenhâ yerler ararlar;

sen de bu şeyleri pek çok ârzû etmeye alışmışsın; fakat bu avâm-ı nâsın bir fikridir. Çünkü istediğin vakit kendi tenhâna çekilmek senin yed-i iktidârındadır. Bir insân daha ziyâde sükûnla ve kederden âzâde olmak üzere rûhundan başka hiçbir yere çekilemez, bi'l-hâssa temâşâsı insâna derhâl bir huzûr-ı tâm bahş edecek fikirlerle hazâne-i kalbi lebrîz ise".

"Fi'l-hakîka harîm-i rûhunda böyle bir mihrâb olan kimseler ne bahtiyârdır".¹⁰

Ve'l-hâsıl hayâtımız pâk ve nezîh ve âhara müfid olmazsa mes'ûd olmaklığımız mümkün değildir. Evvelâ kendi kendimize iyi bir refik olmaklığımız için rûhlanımızı iyice techîz etmeliyiz. Onları pâk ve şâd fikirlerle, mâzînin [24] dil-rübâ hâtıraları ve müstakbelin musîb ve ma'kûl ümmîdleriyle doldurmalıyız. Kendimizi vicdânın tevbihâtından, her türlü kaygılardan mümkün olduğu kadar masûn bulundurmalıyız.

Fenâliğa mukâvemet, şehvâtımızı ta'dîl ederek ve daha münâsibi iyi garîzelerimizi takviye eyleyerek hayâtımızı fazîletkâr bir şekle koyabiliriz. Şu hâlde üzerinde tevakkuf ettiğimiz fikirlere pek dikkat etmeliyiz. Zîrâ rûhun rengi bu fikirlere göre olur. Şâyed bir cinâyete ve bir günâha â'id tafsîlâtla o fikirlerin kirlenmesine müsâ'ade edersek onları temiz olarak hıfz edemeyiz. Rûhun sükûn ve huzûru, Ruskin'in¹¹ belîğâne bir ihtârı veçhile vakt-i münâsibinde hâsıl olmalıdır, nasıl ki su azar azar durulur ve sükûn bulur. İhtisâsât-ı kalbiyyenizi ondan fazla ân-ı vâhidde tasfiye ve taktîr edemeyeceğiniz gibi sükûna da mecbûr edemezsiniz; suyu sâf olarak muhâfaza etmeye mecbûrsunuz, eğer onun temiz kalmasını isterseniz, içinde taş atmamalısınız, eğer sâkin kalmasını isterseniz".¹²

¹⁰ Boëce (455-525). Meşhûr bir hakîm-i İsevîdir.

¹¹ John Ruskin İngiliz üdebasındandır. Londra'da doğmuştur (1819). Oxford Dâru'l-fünûnu'nda hikmet-i bedâ'î' mu'allimi idi. Âsâr-ı mühimme-i edebiyyesiyle İngilizlerin fevka'l-âde hürmet ve muhabbetine mazhar olmuştu.

¹² Eski şâ'irlerimizden Münîb'in şu beyti hâtıra geldi:
Mahv olmayınca çirk-i sevâ kalb olur mu sâf
Safvet gelir mi bir sûya tâ kim durulmasa

Yukarıda bir münâsebetle Sokrat’dan bahs etmiştim. Tilmîzi Ksenofon üstâdını bakınız nasıl tasvîr ediyor: “O kadar müttakî ve sâlih idi ki, [25] ma’bûdların tasvîbine mukârin olmaksızın hiçbir şey yapmazdı. O kadar doğru idi ki, hiçbir kimseye, hattâ en ehemmiyyetsiz şeylerde bile, haksızlık etmezdi, fakat kendisiyle mu’ârefesi olanlara en mühim işlerde hidmet ederdi; o kadar kanâ’atkâr idi ki, lezzeti fazîlete hiçbir zamân tercîh etmemişti. O kadar hakîm idi ki, hiçbir vakit hayrı şerden tefrîk husûsunda tereddüde düşmezdi; başkasının nasîhatlerine muhtâc değildi, fakat hangi yola gideceğini bilirdi; sü’âlleri mubâhase tarîkiyle îzâh ve tenvîr etmekle, hattâ başkalarının seciyyelerini keşf ve gaflet ve dalâletde olanları tarîk-i fazîlet ve şerefe teşvîk ve imâle ederek, redd ve cerh eylemeye muktedir idi. Bu cihetle içimizdeki en iyi ve en mes’ûd kimselerin ne hâlde bulunmaları îcâb ediyorsa Sokrat’ın da o hâlde olduğunu zann ediyorum. Şâyed bir kimse benim re’yimde değilse, başkalarının tavır ve hareketlerini Sokrat’ın mesleğiyle mukâyese etsin, ondan sonra bir hüküm versin”.

Mâdâmki sa’âdetin nasıl husûle geldiğini anlamak istiyorsunuz, size bir de Marc Aurèle’in Antonin’i tasvîr için yazdığı satırları göstereyim:

“Her vakit Antonin’in tilmîzi gibi hareket et. Onun akla muvâfık olan her şeyi yapmaktaki sebâtını, bi’l-cümle husûsâtta hep bir karârda oluşunu, takvâsını, tavır ve hey’etindeki safveti, mülâyemetini, bî-hûde tefâhurlardan nefretini, mesâlih ve mesâ’ili iyi anlamak husûsundaki ikdâmını hâtırla; evvelâ dikkatle teftîş etmeksizin ve pek açık anlamaksızın [26] hiçbir şeyi nasıl geçirmediğini hâtırla; onu haksız yere takbîh edenlere bi’l-mukâbele takbîh etmeksizin nasıl tahammül ettiğini yâd et; nasıl hiçbir şeyi isti’câl ile yapmazdı; müftereyâtı nasıl dinlemezdi; levn ve teşnî’ etmeye meyl etmezdi; korkak değildi, vesveseli ve mugâlatacı da değildi. Tahattur et: Odası, yatağı, elbisesi ve yiyeceği ve köleleri husûsunda ne kadar az şeyle kanâ’at etmeyi bilirdi; ne kadar çalışkan ve sabırlı idi, kendi tarz-ı ma’îşetinde ne kadar

muktesid idi. Yâd et: Dostluklarında ne kadar sebâtkâr ve muhkem idi; muhâliflerinin serbestî-i kelâmuna ne kadar mûsâmaha ederdi; eğer birisi kendisine daha iyisini gösterse ne kadar sevinirdi; zunûn-ı bâtlaya mübtelâ olmadığı hâlde ne kadar müttakî idi; şu hâlde senin de son sâ'atin geldiği vakit, onun vicdânı kadar sâf bir vicdâna sâhib olmak için bütün bu şeylerde ona imtisâl et".

İşte vezâ'if-i mükellefe-i insâniyyemizin bihakkın icrâsı bize böyle bir sa'âdet bahş eder. Böyle bir huzûr ve sükûn-ı vicdâna pîç demek ne büyük bir dalâlet ve küstahlıktır.

Bu mebhasde size Sokrat'dan, Antonin'den, Marc Aurèle'den misâller gösterdiğime belki ta'accüb edersiniz. Bunda hakkınızı teslim ederim. Öyle ya İslâm ve Türk târîhinden bizim için daha câzib misâller bulmak [27] pek mümkündür. Hele hayât-ı seniyye-i Muhammediyyenin tafsîlâtı ne kadar âlî ve ne kadar ince hikmetlerle mâlîdir. Fakat Antonin gibi putperest bir hükümdârı misâl olarak göstermekliğim, fazîletin herhangi devirde veyâ herhangi şahısta tecellî ederse etsin şâyân-ı imtisâl olduğunu göstermek içindir.

Sa'âdetle Fazîlet Müttehiddir

Teslîm edilmelidir ki fazîlet, âkilâne bir tarzda anlaşılırsa sa'âdetin en kalbî, en müstemir ve en ulvî bir şekliyle tev'em olur. Buradaki fazîletten maksadım bi'l-cümle ebnâ-yı beşere ve kâffe-i mevcûdâta muhabbet ile müttehid ve yek-me'âl olan fazîletdir. Bu fazîletten murâdım, günâh işlememiş olmak korkusuyla titreyerek bütün beşerî ârzûları redde müteveccih

bir fazîlet-i zâhidâne değildir. Ibsen'in kavlince "sa'âdeti ihlâk eden" bu ifrâtkârâne endîşe ferdin yalnız nefsini düşünmekle meşgûl olduğuna ve keremkârlık hissinden mahrûm bulunduğuna delâlet eder. Hattâ diyebiliriz ki, hayât-ı ahlâkiyyenin yanlış anlaşıldığını ve hasbîlik meziyyetinin noksân olduğunu gösterir.

Bununla berâber fazîlet mutlakâ müsâ'id ahvâl-i şerâ'itden mütehasıl hâricî ve zâhirî bir sa'âdet de te'mîn eder denilemez. Fazîletkâr bir insân hasta, fakîr olabilir. İnsânlardan ihânet ve hakâret görebilir, mahkûm olabilir, hattâ işkence de görebilir. Şu hâlde fazîletin müterâfık [28] ve tev'em olduğu sa'âdet tamâmen kalbî olan bir sa'âdetdir ki, buna tûbâ (béatitude) nâmını vermişlerdir.

Fazîletkâr olmak, insânın kendi mütenâhî varlığının hayât-ı kâ'inâtın gayr-i mütenâhîliği içindeki küçüklüğünü duyması, şahsiyyet-i ferdîyesinin ehemmiyyetini mübâlağa etmemesi demektir. Binâenaleyh varlığının cismânî musîbetler, izzet-i nefsin cerîhadâr olmasından mütevellid ızdırâblar, tatmîn edilememiş hurs-ı câhler gibi küçük sefâletlerini hayâle uyup daha vahîm bir şekle sokmamak lâzımdır. Hakîm olan zât ictinâbı gayr-i mümkün olan şeye sühûletle teslîm olur; insânların ekserîsi gibi hayâtını hodgâmâne hümûm-ı deniyye, teşnegî-i servet ve ârzû-yı elkâb-ı mufahharet ile ihlâl etmez. Çok kimseler gibi yaşamak lezzetini imhâya kâfi olan ölüm korkusuyla titremez. Hakîm olan kimse, vücûdu zarûrî ızdıraplara, ihtirâzı gayr-i mümkün ölüme râzî olduğundan, muttarid ve muvâfık-ı kâ'ide bir hayâtda mebzûl olan lezzetlerden, onlara tâlib olmamakla berâber, bütün şiddetiyle hissemend olur: Havâss ve meşâ'irimize â'id pâk ve pâkize meserretlerden, aşkın, â'ilevî sefkatin, dostluğun fevka'l-hadd latîf hazlarından, müfekhirenin daha sengîn, fakat ba'zılarına göre pek zinde sürûr ve hubûrundan nasîbedâr olur. Fazîletkâr olmak haksız olmamak, hâ'in olmamak; intikâm ve kîn gibi duygulardan münezze olmaktır. Ekseriyâ fazîletkâr insânın çevresinde

hürmet ve muhabbetden mürekkeb bir hevâ-yı nesîmî hâsıl olur ki, onu teneffüs etmek pek tatlıdır.

Fazîletkâr olmak hâssaten sevmek demektir. Â'ilesini, vatanını ve bütün [29] insâniyeti sevmektir. Bu, kenârı olmayan bu muhabbet deryâsı içinde gayr-i mahdûd hazlar bulmaktır. Bu huzûzât başkalarının meserretlerinden hissemend olmak meserreti, onların ızdırâblarını tahfif için sarf-ı mesâ'î meserretidir. Sînesinde muhabbetle, vâsi' bir uhuvvetle genişlemiş, yalnız kîne karşı kîndâr bir kalbin çarptığını duymak meserreti gibi şeylerdir.

Fazîletkâr olmak, kâ'inâta şâmil hayâtı sevmek, müfekkire-i ilmiyyeye ve güzel san'atlara hâs meserrât-ı ulviyyeyi tatmaktır. İlmin isbâta muvaffak olduğu büyük hakikatler, hayât-ı mütenâhiyyemizin içine ekvânın bütün nâ-mütenâhîliğini nüfûz ettirmiştir. Kezâlik elvâh-ı tabî'atin menfa'atden münezzeh bir gözle temâşâsı, hüsn ve cemâle meftûn bir kalbe en latîf meserretler bahş etmektedir. Fazîletkâr olmak demek, gerek mâzînin ve gerek hâlin ve hattâ müstakbelin en iyi insânlariyle ve en büyük hünerverlerin tahayyül ettikleri âlû'l-âl şahsiyetlerle rûhen berâber yaşamak demektir. Böyle bir hâlde onların bizi tasvîb ve himâye ettiğini, sevdiğini kalben duyarsınız. Bî-hemtâ câzibesini olan bu duyguların biri dîğerini takkiye eder.

Târihden veyâhûd hayâl ve rû'yâ âleminden kendimize rehber ve dost olarak intihâb ettiğimiz zevât sâyesinde bâlâ ve a'lâ-yı insâniyetle, hayât-ı umûmiyyenin ihtivâ ettiği en lâhûtî şeylerle te'sîs-i münâsebet ederiz.

İşte böyle âlem-i insâniyet ve ekvân ile yek-âheng olarak yaşamak lâzımdır:

Bu hayât hürriyyet ve muhabbet ve ahlâken te'âlâ ile, kalbî ve müstemir bir sa'âdet-i necîbe ile memzûcdur. Hâricî hâdiselerin bu sa'âdet üzerine [30] te'sîri pek az olur. Ve'l-hâsıl tabî'at sa'âdete tâlibdir, fakat onu bulanlar ashâb-ı edebdir.

O büyük Sa'dî ne güzel söylemiş:

Edeb tâcîst ez nûr-ı ilâhî

Binih her ser birev hercâ ki hâhî

Ya'nî "Edeb nûr-ı ilâhîden masnû' bir tâc-ı mufahharetdir. Bunu başına koy ve istediğin yere git!"

Âkilâne anlaşılmış faziletin en hakîkî sa'âdetle olan bu vahdetini bize insâniyyetin en necîb ve yüksek şahsiyyetleri ta'lîm ediyor. En muhtelif mesâlik-i ahlâkiyyeden istinbât edebildiğimiz büyük hakikatlerden birisi de bu vahdetdir. Mûte'ahhîrîn içinde faziletle sa'âdetin münâsebetini Spinoza kadar iyi isbât etmiş başka bir hakîm yoktur. Spinoza *Etik* (*Ethique*) unvânlı eser-i nefisinde bir hakîmi şöyle tasvîr ediyor. Bu hakîm bir zâhid değildir. Hakîm, kendilerinden sonra humârı ve istikrâhı da'vet etmeyen ezvâkın hiçbirinden nefisini mahrûm etmez. Nefis ve mu'tedil bir ta'âmı beğenir; mücevherleri, güzel kokuları, nebâtâtın güzelliğini, cismânî idmânları, tiyatroyu ve mûsikîyi takdîr eder. Fakat elzem olduğu vakit azla kanâ'at etmeyi bilmez. Tebessümden, kahkaha ile gülmekten çekinmez, fakat hiç kimse ile istihzâ etmez. Evlenebilir, çocuk sâhibi olur, onları akıl ve mantığa göre terbiye eyler. Hakîm sâkin, mütevekkil, mütevâzî, kibirsiz olur, zillet de göstermez, ayıblara bakmaz, [31] mûsâmahakâr, kinsiz, nefretsiz ve hasedsiz olur. Muvâfık-ı akl ve hikmet bir şekilde düşünmek lezzetiyle dîger insânları sevmek zevkini tadar. Onların za'f ve aczlerini isbâta müteveccih nutuklarla onları sıkımsaz; onlara akla muvâfık, korkak değil, meserretle yaşamayı telkin eder. Şerirleri akıl ve hikmete imâle için sever. Kîne muhabbetle galebe için korkusuz ve neş'e ile mücâdele eder. Allah'ı, ya'nî hakâyık-ı mevcûdâtın hey'et-i külliyyesini sever.¹³ Bütün hazzı Allah'a nisbet eder -bu cihetle sermedî bir sa'âdetle kâmyâb olur, bu sa'âdete hâdisât-ı hâriciyyeden mütevellid keder karışmaz, çünkü bu sa'âdet tamâmen kalbîdir.

*

¹³ Spinoza'nın bu sözü panteizme inandığı içindir.

İsyân

Tevfik Fikret *Târîh-i Kadîm* nâmuna tahayyül ettiği “kadîd-i an’ane-hâh”ın lisânından geçmiş zamânlardaki kanlı hâdiseleri işittikten sonra tehevvrle şöyle feryâd ediyor:

Hele sen, kadîd-i an’ane-hâh
Yetişir çizdiğin hutût-i siyâh.
Biz sabâh isteriz, sabâh; o uzun
Geceler nâ’imîne hayr olsun!
Kimsin, ey gölge? Öyle mest ü harâb
Ediyorsun zalâma doğru şitâb? [32]
Kanlı bir şeyle oynamuş gibisin;
Belli, hem-nev’imin muharribisin.
Kahramanlık: Esâsı kan, vahşet;
Beldeler çiğne, ordular mahv et;
Kes, kopar, kır, sürükle, ez, yak, yık;
Ne “Amân!” bil, ne “Âh!” işit, ne “Yazık!”;
Geçtiğin yer ölüm, elem dolsun;
Ne ekinden eser, ne ot, ne yosun;
Her ocak benzesin mezâr taşına;
Sönsün evler, sürünsün â’ileler;
Kalmasın hırpalanmadık bir yer;
Bu ne vicdân-endâz şen’â, ne âr;
Yere geç satvetinle, ey serdâr!
Her taraf bir harâbe, bir medfen;
Ey cihân-gîr, utan şu makbereden!
Devril ey köhne taht-ı istiklâl!
Zîr-i kahrında inliyor ensâl;
Parçalan; ey şikeste-fer iklîl!
Şu yığınlarla ihtiyâc-ı seffîl
Hep senin, hep senin, senin eserin!
Gözyaşından yapılma incilerin [33]
Görsen artık nasıl yosunlanmış...
Size mâzî ne hisle aldanmış
Bilsen? ey kargalar, ki âkil-i hûn,
Her karanlık sizinledir meşhûn;

Fikre artık yeter tahakkümünüz;
Yaşanır pek güzel tagallübsüz;
Sizi târîh eder himâye, gidin,
-Gece hem-râzıdır hayâdîdin.-
Ve o matmûre-i tebâhîde
Boğulun... İşte en güzel müjde
Bu tasavvur dühûr-ı âtiyeye;
İşte hürriyyet-i hakîkiyye:
Ne muhârib, ne harb ü istilâ;
Ne tasallut, ne saltanat, ne şekâ,
Ne şikâyet, ne kahr ü istibdâd;
Ben ben'im, sen de sen, ne Rab, ne ibâd!
Şimdi "cenk, ihtilâl, uhûd, esfâr..."
Diye saydıkların kalır mechûl
Birer u'cûbe, yâ hikâye-i gûl,
Yırtılır, ey kitâb-ı köhne, yarın
Medfen-i fıkır olan sahîfelerin. [34]
Bunu kimden fakat ümîd edelim,
Bu azîm inkılâb-ı hilkatî kim,
Hangi kuvvet te'ahhüd eyleyecek?
Sâhib-i kâinât... Evet, gerçek,
Sâhib-i kâinât olan ceberût
O takarrüb-şiken likâ-yı samût
O fakat aslı hep bu kavgaların

...

Fi'l-hakîka ince hisli şâ'iri isyâna sevk eden katl-i âmlar,
yağmalar, tahrîbler, yangınlar yapılmış! Tahakküm ve tagallüb
asırlarca devâm etmiş! Şâ'ir artık harb ve muhârib istemiyor.
Artık saltanat ve tasaltun veyâ tasallut olmasın! Ben ben
olayım, sen de sen. Bundan sonra ne ibâd olsun ne ma'bûd
temennisini izhâr ediyor. Bu temennîden sonra, bu büyük
inkılâbı kim yapabilir? diye düşünüyor. Acabâ sâhib-i kâ'inât
olan ceberût bunu te'ahhüd edebilir mi? Fakat ne mümkün?
Bütün kavgaların müsebbibi o değil mi? diyor.

Mâzî ile Hâli Mukâyese: Terakkiyyât-ı Ahlâkiyye

Artık burada biraz tevakkuf edelim. Evvelâ şunu haber vereyim ki, Tevfik Fikret terakkiyyât-ı ahlâkiyye-i insâniyyeye kasden gözlerini tamâmen kapamıştır. [35] Bir kere târîhden evvelki zamânlarda yaşayan insânların mâddî, ma'nevî ve ahlâkî sefâletlerini, ondan sonra hattâ Kurûn-ı Vustâ'daki milletlerin telakkiyyât-ı ahlâkiyyesini tasavvur ediniz, bir kere de şimdiki insânların ahlâkî akîde ve mü'esseselerini muvâzene ediniz. Elbette olmasaydı daha iyiydi, fakat bütün o katl-i âmlar, yağmalar, yangınlara rağmen insâniyyetin vicdânı ne kadar kesb-i rikkat ve safvet etmiştir.

Eflâtûn'u Sirakuza'da cebâbire-i mülûkden Denis esîr pazarında sattırmıştı! Şimdi değil öyle bir hakîm-i bâri'i, câhil bir zenciye bile satabilir mısınız? Eskiden birçok yerlerde çiftlikleri, içinde çalışan ve Avrupa'da serf nâmu verilen çiftçilerle birlikte satarlardı. Mîl-i mütemeddinede şimdi bunun nişânesi bile kalmamıştır. Bundan üç dört asır evvel fırtınanın şiddet-i hücumıyla parçalanıp karaya düşen bir sefinenin yolcularını esîr ve içindeki eşyâyı yağma etmek sâhil ahâlîsi arasında câ'iz ve müte'ammil bir kâ'ide idi. Şimdi böyle bir felâket vukû'unda her taraftan imdâd ve tahlîs için müsâra'at ederler. Eskiden muhtelif milletlerin efrâdı arasında birbirlerine karşı dâ'imî bir nefret ve adem-i emniyyet hüküm-fermâ idi. Bu hiss-i vahşiyâne geçmişe nisbetle şimdi ne kadar hafiflemiştir. Büsbütün kalkmıştır diyemiyorum. Fakat kalkacağına şübhe yoktur. Ve'l-hâsıl vicdân-ı insâniyyet şimdi kandan hakîkaten nefret ediyor. Bütün ebnâ-yı beşerin kardaş olduğunu daha iyi ve açık hissediyor! Şu hâlde bu dakikada bize tatlı bir rû'yâ gibi gelen sulh-i umûmî ergeç sâha-zîb-i imkân olacaktır. [36]

Çünkü ilim her yerde intişâr ediyor. Yalnız Avrupa'da, Şimâlî ve Cenûbî Amerika'da değil, Japonya, Çin'de, Hindistan'da, Afrika'da ve Okyanusya'da mü'esses birçok ilmî merkezler her gün biraz daha ziyâde mütezâyid bir derecede ezhâna icrâ-yı nüfûz etmektedir. Her hâlde ilim düşüncesi, ilim meyli ebnâ-yı beşeri birbirine yaklaştıracaktır.

Bundan başka iktisâdî ve siyâsî kuvvetler de o kadar uzun müddet birbirinden uzak ve ayrı yaşamış olan beşerî cem'iyetleri birbirine karıştıracaktır.

Cem'iyet-i akvâm artık birkaç hükûmetin ittifâkı olmaktan çıkarak bi'l-cümle akvâmın sahîhan serbest bir ittihâdına dönecektir. O vakit harbe en ciddî mâni'a bu teşkilât olacaktır. Bu sâyede müstemir bir sulhün imkânı tahakkuk edecektir. Şâ'ir-i ebed-zinde Victor Hugo "Lux" manzûmesinde bu matlab-ı a'lâyı ne güzel tasvîr etmişti:

Dès à présent l'oeil qui s'élève
Voit distinctement ce beau rêve
qui sera le réel un jour;
Car Dieu dénouera toute chaîne
Car le passé se nomme haine
Et l'avenir s'appelle amour
Au fond des cieux un point scintille,
Regardez, il grandit, il brille,
Il approche, énorme et vermeil.
O République universelle
Tu n'es encor que l'étincelle:
Demain, tu seras le soleil. [37]

Ma'nâsı:

"Kalkan göz, bir gün hakikat olacak bu güzel rü'yâyı şimdiden açıkça görüyor. Zîrâ Bârî Te'âlâ her zinciri çözecek, zîrâ mâzînin ismi kîn ve husûmet olduğu hâlde müstakbelin ismi muhabbetdir. Semâvâtın tâ nihâyetinde bir nokta, bakınız büyüyor, parlıyor, yaklaşıyor, büyük ve gülğün olarak. Ey dünyâyı muhît olan cumhûriyyet! Sen henüz bir kıvılcımsın, yarın bir güneş olacaksın".

İmdi mâzînin yağma, katl-i âm, yangın gibi hâdiselerini o zamânın telakkiyyât-ı ahlâkiyyesi ve te'âmülleriyle ölçmek mecbûriyyetindeyiz. Âlem-i vahşet veyâ bedâvetde ölüm yatağında hastalığının şiddet-i ızdırâbından her dakika ölümünü isteyen ve yalvaran babasını oğlu öldürtürdü. Ve onu ızdırâbından kurtarmak için muktezâ-yı şefkat olarak öldürdüğünü i'tikâd ederdi. Şimdi ise oğulun o şefkati, ancak ilim sâyesindedir ki, babasının başına en hâzık hekîmleri çağırmaya, her türlü müdâvât-ı tıbbiyyeyi tatbîka inkılâb etmiştir.

Şu tafsîlâta nazaran şâ'irin,

Bu ne vicdân-endâz şen'â, ne âr;
Yere geç satvetinle, ey serdâr!

şeklindeki tehekkümü, onun hakâyık-ı ahvâlden gafletini veyâ daha doğrusu tecâhülünü göstermekten başka hiçbir şeye yaramayan bir şâhiddir! [38]

Sulh-i Umûmî

Ancak bahs ettiğimiz sulh-i umûmî rüyâsı, şâ'irimizin tahayyül ettiği gibi insânların öyle gamsız ve nizâmsız kalmasıyla veyâ yukarıda ismi geçen Nietzsche'nin tavsiye ettiği "Nichts ist wahr alles ist erlaubt", ya'nî hiçbir şey sahîh değildir, her şey câ'izdir düstûr-ı bâtılına tebe'îyyetle veyâ sâhib-i kâ'inâtın müdâhalesini taleble değil, ancak ilim kuvvetiyle, ulemâ ve hükemânın müşfikâne ve kerîmâne nasihat ve irşâdları sâyesinde husûle gelecektir. Nasıl ki mîlâd-ı İsâ'dan dört yüz sene kadar evvel bir *Cumhûriyyet* (*République*) yazan Eflâtûn idi. Thomas Morus da *Ütopya*'sını yazmıştı.¹⁴ Hicret-i Seniyye-i Ahmediyye'den üç asır sonra bir

¹⁴ "Ütopya" kelimesini feylesoflardan Thomas Morus (1470-1535) iki lafz-ı Yunânîden terkîb ve i'mâl etmiştir. Ma'nâsı dünyanın hiçbir yerinde tesâdûf edilmeyen şey demektir. Thomas Morus tahayyül

Medîne-i Fâzıla tahayyül eden bir İslâm ve Türk feylesofu olan Fârâbî idi. Ancak terakkiyyât-ı ahîre-i ilmiyyedir ki, bu metâlibin tahakkukunu her gün az daha teshîl ve tesrîf etmektedir.

Şurada bir noktayı daha ihtâr etmeyi fâ'ideli görüyorum: Bize ekseriyâ tahakküm şeklinde görülen hareketler, bi'l-hâssa ahlâkiyyât ve fikriyyât sâhasında oldukları zamân, nefsü'l-emrde fuzûlî ve serbâzâne bir müdâhale değil, bi'l-akis menfa'at-i âmme ve terakkiyyât-ı insâniyyeye muvâfık bir hizmetdir. Arzın [39] sâbit ve müstevî ve merkez-i avâlim olduğuna binlerce sene i'tikâd edenlere onun müdevver ve müteharrik olduğunu haber vermek ve bu yeni fikri onlara kabûl ettirmek tahakküm müdür? Başka yerlerde nasıl olduğunu araştırmaya lüzûm yok. Kendi aramızda bile tefekkür hürriyyetini te'mîn etmemiş olsaydık Tevfik Fikret:

Fikre artık yeter tahakkümünüz

demek için nefsinde cesâret bulabilir miydi?

*
* *

Allah'a İ'lân-ı Harb Dalâleti

Kana, cenge, ihtilâle, uhûda, zaferlere nefret eden Tevfik Fikret nihâyet Hâlik Te'âlâ'ya da i'lân-ı harb ediyor! Yeryüzündeki kavgaların sebebi o imiş! Şâ'ir göklerden soruyor ve diyor ki, söyleyiniz: Yeryüzünde işitilen ezân sesleri, çan sesleri, davul sesleri, hastaların inleyişleri, şikâyetler, feryâdlar, ağlamalar, levn ve teşnî'ler, gülmeler, yürek çarpıntıları... gibi şeylerden hangileri, üstündeki eyvân-

ettiği o memleketde her şeyin en iyi tanzim olunduğunu haber veriyor. Bu cihetle orada herkesin sa'âdeti taht-ı te'mîne alınmış. *Utopia, sive de optimo reipublicae.*

ı kibriyâya çıkabilmiş? Bundan sonra da hangi du'â müstecâb olmuş diye soruyor!! Şâ'ir bu noktada biraz daha kabarak bakınız nasıl feverân ve isyân etmiş:

Seni abâ-i dîn olanlardan;
Dinledim: □ "Bî-şebîh ü bî-noksan,
Hayy ü kayyûm ü kâdir ü mûte'âl,
Bâsîtu'r-rızk, vâhibü'l-âmâl, [40]
Kâhîr ü mûntakîm, semî ü basîr,
Zâhîr ü bâtın ü âlim ü habîr,
Müstemendâna sâhib ü nâsir;
Zâtı her yerde hâzır ü nâzır..."
Diye vâsf eyliyorlar. En parlak
Sıfatın □ "Lâ şerîke leh" ken, bak,
Şu bataklıkta kaç şerîkin var:
Hepsi kayyûm u kâdir ü kâhhâr,
Hepsinin "Lâ şerîke leh" sıfatı,
Hepsinin emr ü nehyi, saltanatı,
Hepsinin mûhri, mâhu, ecrâmı,
Hepsinin bir sipîhr-i ilhâmı,
Hepsinin bir hafâ-yı mescûdu,
Hepsinin bir bihişt-i mev'ûdu,
Hepsinin bir vücûdu, bir ademi,
Hepsinin bir nebî-i muhteremi,
Hepsinin hizmetinde hûrîler,
Hepsinin tu'me-i cahûmı beşer;
Hepsi halkundan istiyor, makhûr
İki bûklüm bir inkıyâd-ı sabûr...

Bu beyitlerle yeryüzündeki Nemrûdlar, cebbârlar, müstebidler misâl gösterilerek Allah'a acz ve za'fı şiddetle ihtâr olunuyor! Öyle ya, mâdâmki şerik ve nazîri yokmuş, yeryüzündeki bu azgınlara nasıl tahammül edebiliyor?

Vah zavallı şâ'ir! Acabâ onu bu kadar rencide eden kimlerdi? Onlara olan gayzını Allah'tan çıkarmak istemiş! Bundan başka anlaşıyor ki, o cebbâreye büyük bir ehemmiyyet atf eylemiş! Yazık ki onların sinek kadar ehemmiyyetleri olmadığını takdîr edememiş! Bir bizi her cihetden muhît olan şu nâ-mütenâhîliği düşününüz, bir de

içinde bir kum dânesi kadar bile olmayan arz üstünde tepreşen asgar-i nâ-mütenâhî menzelesindeki insânlara bakınız! Hele o gâfil cebbâre ile şu nâ-mütenâhîlik [41] arasında bir nisbet tasavvur etmek ve bu sırada nazirden, şerîkden bahs eylemek ne elîm bir amâ-yı devânâ-pezîrdir.

İbret

Son devrin en kudretli müstebidi Sultan Abdülhamîd-i Sâni değil miydi? İmparator ve krallar onu ziyârete gelirlerdi. Bütün memâlik-i İslâmiyyede büyük bir i'tibârı vardı. Fakat netice ne oldu? Bir gün evvel gazetelerde "Zıllullah-i fi'l-âlem" diye tebcîl edilen zât daha i'lân-ı Meşrûtiyyet'in ferdâsında Yahûdî oğlanlarının hedef-i tahkîri olmuştu. Bu oğlanlar onun ale'l-acele yapılmış resimlerini müstehziyâne ve muhakkirâne bir tarzda sokaklarda satmaya başlamışlardı. Yâ Rabbî, o haşmet ve dârâta nisbetle bu sukût ve idbâr ne müdhiş bir âkıbet ve ne elîm bir mezellet idi! Hem daha garîbi o henüz tahtında câlisdi!

Tevfîk Fikret bu vak'ayı başından nihâyetine kadar görmüştü. Kendisini □ "Lâ şerîke leh" farz eden bir cebbârın taht-ı izzet ve haşmetinden bir sâniye içinde hâk-i mezellet ve hevâne nasıl düştüğüne şahid olmuştu! Fakat hayır, demek ki yalnız görmüş, çünkü bunların ma'nâsını hiç anlamamıştı!

Fi'l-hakîka şâ'irin hayâline göre Allah hiddetle gökten inip Abdülhamîd'i kolundan tutarak yere atmamış ve ayakları altında çiğnememiş. Hattâ ona hal'ini melekler değil, ma'hûd Karasu ile Es'ad Paşa Toptânî [42] bildirmişlerdi. Bu doğru. Fakat farz-ı muhâl olarak, Allah bizzât yere inip Abdülhamîd'i Yıldız'dan çıkarmış olsaydı, bu tenezzül Allah'ın şânını ihlâl ettikten başka, tertîb ettiği cezânın inceliği ve acılığı o kadar hissedilmiş olmazdı. Cezâ Abdülhamîd'in en seçme bendegârından Ganî Bey'in kardeşi Es'ad Toptânî ve Karasu

eliyle yapıldığı içindir ki, Hakk'ın tecelliyyât-ı celâliyyesindeki şiddet ulû'l-ebşâr bir kat daha dembeste etmişti.

Târîh-i Kadîm Muharririnin Şübheleri

Ben ki hepsinden iştibâh ederim,
Kime sorsam, diyor ki: "Yok haberim."
Kim bilir, belki hepsi vehmiyyât,
Belki aldanmak ihtiyâc-ı hayât;
Kim bilir, belki hepsi doğru da ben
Bî-haber kendi sehv-i hissimden,
Varı yok bilmek istedim, yoku var.
İştibâh... İşte töhmetim! Ne zarar?
Şübhe bir nûra doğru koşturmakdır,
Hakkı tenvîr ukûl için hakdır.
Kim bilir, belki bir adem mevcûd,
Belki ukbâ da var; fakat bu vücûd
Sun'u olmakla sâni'-i ebedin
Neye olsun esîri bin derdin?
Hem niçin yoktan eyleyip icâd
Sonra vermek zevâle isti'dâd?
Kim bilir, belki aslımız toprak;
Bunu bir muzdarip çamur yapmak
Ki mesâmâtı kanla, yaşla dolu
Hangi hâ'in tesâdüfün işi bu?
Bunu bir hâlik irtikâb etmez,
Halk eden mahv eder, harâb etmez! [43]
İşte en zorlu hasmın, ey Hallâk,
Seni arşında eyliyor ihnâk
Bize vaktiyle zehr-i gayzından
Verdiğin cür'adır, odur bu yılan.
Bileceksin bu hasmı elbet sen:
Şübhe... En zâlim, en kavî düşmen;
Bize en gâfilâne taslîtin,
Yâhûd en muğfilâne tağlîtin.

O bugün -hud'a, şeytanet, iğvâ-
Seri mülkünden eyliyor iclâ,
Üflüyor ma'bedinde meş'alini,
Kırıyor elleriyle heykelini;
Ve bütün kudretinle sen meflûc,
Düşüyorsun... Ne in'idam-ı burûc,
Ne savâ'ik, ne bir hûbûb-i jiyân,
Ne cehennemlerinde bir galeyân,
Ne nazarlar habîri mâteminin,
Ne kulaklarda bir tanîn-i hazîn...
Kopsa bir zerre cism-i hilkatten
Duyulur bir tazallüm olsun; sen
Göçüyorsun da Arş ü Ferşinle,
Yok tabî'atde bir inilti bile;
Bi'l-akis her tarafda "kah kah"lar;
Kizbe yalnız riyâ ve humk ağlar...
Sene 1324

*
* *

Yukarıya yazdığım şu yirmi üç beyit üç fikr-i esâsiyi ihtivâ ediyor.

Birincisi: Reybîlik (*le scepticisme*) felsefe ıstılahınca "hisbâniyye".

İkincisi: Bu dünyadaki cismânî ve rûhânî ızdırâblardan şikâyet, ya'nî bedbînlik (*le pessimisme*). [44]

Üçüncüsü: İnsânlar Allah'ı arş-i azâmetinden indirdikleri ve onu inkâr ettikleri hâlde ne burclar yıkılıyor ne şimşekler düşüyor ne kasırgalar esiyor ne cehennemler kaynıyor. Kimsenin aldırdığı yok! Bi'l-akis her tarafda bu manzaraya karşı kah kah gültüyorlar! Bu da kıvılcık bir lâ-ilâhîliktir (*l'athéisme*)

Şimdi şu üç fikri birlikte ayrı ayrı tahlil edelim.

*
* *

Reybîlik Nedir?

İnsânda fıtrî bir tecessüs vardır. Her ne görse bunun ne olduğunu anlamak ister. Çocuğa bakınız, anasına, babasına mütemâdiyen sü'âller sorar. Eline bir oyuncak verince derhâl içini açıp nasıl işlediğini görmek ister. Ve'l-hâsıl bütün terakkiyyât-ı ilmiyyeyi bu haslet-i tecessüskânımıza medyûnuz. İnsânın bu taharriyyâtı pek eskidir; zekânın ilk inkişâfiyle berâber başlamıştır. Ancak vesâ'it-i tahkikiyyemiz her şeyden evvel bizi âlem-i hâricî ile münâsebetde bulunduran havâssımızdır. Biz evvelâ gözümüzle gördüğümüz, ellerimizle tuttuğumuz şeylere var diyebiliriz. Ya'nî felsefe ta'bîrince ampirist (*empiriste*), ihtibârîyiz. Gözümüzle görmediğimiz, ellerimizle tutmadığımız, kulağımızla seslerini işitmediğimiz, burnumuzla kokusunu almadığımız şeylere nasıl var diyebiliriz? Bundan başka böyle [45] havâssımızla tanıdığımız şeylerin bizden hâricde müstakillen mevcûdiyyete sâhib olduklarına, ya'nî biz onları idrâk etmesek ve hattâ ölsek bile onların yine "bizâtihi mevcûd" kalacaklarına zâhib oluruz. Tecrübeler ilerledikçe havâssımızın bizi aldatmakta olduğunu ve hakîkatin başka türlü olması lâzım geldiğini anlamaya başlamışız. Meğer uzaktan küçük gördüğümüz şeyler büyük imiş. Seyyâr gördüğümüz şeyler sâbit, bi'l-akis sâbit gördüğümüz şeyler müteharrik imiş.¹⁵ Çölde uzaktan gördüğümüz suların serâb olduğunu yanına yaklaşıncâ anlamışız. İnsâna hattâ âlem-i hâricînin hakîkatinden şübheler böyle gelmiş. Bu bahis daha ziyâde ta'mîk edilince eşyâyı hakîkat-i asliyesiyle değil, kendi havâssımızın icâbâtına göre idrâk ettiğimiz anlaşılmış. Bâsıramız sâniyede tahmînen 450 trilyon ihtizâzât-ı ziyâ'iiyenin dûnunda ve yine tahmînen 750 trilyon ihtizâzât-ı ziyâ'iiyenin fevkinde olan ihtizâzât-ı ziyâ'iiyeyi idrâk

¹⁵ İmtiyâz-ı sâbit ü seyyârı müşkildir hayâl
Zann eder segân-ı keştî sâhil-i deryâ yürür
Râgib Paşa

etmiyor. Fakat bu tahdîd indî değil midir? Meselâ âlât-ı hissiyyemiz ednâ-yı ahmer (*l'infra rouge*) ile aksâ-yı benefşe (*l'ultra violet*) renklerini idrâke müsâ'id olacak şekilde teşekkül etmiş olsaydı bütün dünyâyı başka bir şekilde görmüş olurduk. Bazı hayvânların a'zâ-yı hissiyyeleri başka türlü olduğuna göre acâba onlar dünyâyı bizim gibi mi görüyorlar? İdrâkâtı hayâlâtımızın da şekl-i âhare tebdil ettiği bi't-tecrûbe tahakkuk etmiştir.

Havâssın galatâtına, hâfızanın hatî'atı ve istidlâlât-ı akliyyedeki [46] yanlışlıklardan başka hükemâ ve ulemânın mülâhazâtındaki tehallûf de inzımâm edince bu şübheler büsbütün kuvvet bulmuştur. Meselâ Tales suyu asl-ı eşyâ add ettiği hâlde, Herakleitos "zî-hayât ve âkil" ateşin, Anaksimenes "gayr-i mütenâhî ve zî-hayât" havânın, Anaksimandros "lâ-ta'ayyûn"ün asl-ı eşyâ olduğunu kabûl ve tervîc etmiş. Anaksagoras bi'l-cümle eşyâ mertebe-i amnâda idi, "akıl" onları tertîb ve tensîk etti diye iddî'â etmiş. İşte ilk indiyeye, inâdiyye ve lâ-edriyye tâ'ifelerinin zuhûruna sebep bunlardır. Tevfîk Fikret'in bu fırkalardan hangisine mensûb olduğu manzûmesinden tamâmen anlaşılmıyor. Fakat onun daha ziyâde Pyrrhon mesleğine zâhib olduğunu zann ediyorum. Zîrâ bir hüküm i'tâsından ictinâb ile "Kim bilir, belki hepsi vehmiyyât" demektedir. Adem belki mevcûd, ukbâ da belki varmış! Bî-çâre ne var diyebiliyor ne inkâra cesâret gösteriyor! Ancak Pyrrhon hiçbir şeyi tasdik etmemekle ataraksiyayı, ya'nî huzûr-ı kalbi te'mîn etmek mümkün olacağını ta'lîm etmişti. Bu feylesofun zu'munca fazîlet her husûsda bu huzûr-ı kalbe mâlikiyyetden ibâret imiş. Fakat Tevfîk Fikret'in şübheçiliğinden böyle bir maksad-ı felsefî ta'kîb ettiğini de anlamıyoruz. Pyrrhon'un bu "bilmem" cilik mesleğinden dolayı şâkirdi Timon'un onu nasıl medh ettiğine bakınız: "Ey pîr-i muhterem, ey Pyrrhon, sofistâ'iyyelerin mülâhazât-ı vâhiyyesinden nasıl tahlîs-i nefis ettin, cehl-i mürekkeb ve sâfderûnluk bağlarını nasıl kırdın; Yunanistan'da rûzgâr nereden esiyor veyâ eşyânın mebd'e' ve me'âdî nedir diye aramayı hiç tasa etmedin". Acabâ Tevfîk Fikret de bu

kadarcık bir huzûr-ı kalb [47] hâsıl edebilmiş mi idi? Şu kadar ki, böyle bir huzûr onun eserlerinden hiçbir vechile istidlâl olunamıyor.

Şübhe

Ah bu şübhe, insânı azar azar kemiren, ağır ağır öldüren ne korkunç bir hastalıktır. Fakat ne olur bu şübheciler Spinoza'nın nasîhatini biraz dinleselerdi! Spinoza: "Hakîkî 'lâ-edrî'nin vazîfesi susup oturmaktır" demişti. Onlar bu nasîhati dinleseydiler, zararları hiç olmazsa nefslerine inhîsâr ederdi. Hâlbuki onlar gönüllerde fütûru, atâleti tevlîd ederek terakkîye mâni' oluyorlar.

Yukarıda şübhenin bir maksad-ı ilmî ile meşrût ve muvakkat olduğu hâlde ne kadar makbûl olduğunu söylemiştim. Fakat bizim burada hastalık dediğimiz şübhe için bir def'ada Doktor Paul Sollier'nin şu sözlerini dinleyiniz: "Şübhe bi'l-akis bir suret-i halle iktirân etmedikçe meş'ûr bir hâlde devâm eder ve bütün ahvâl-i rûhiyyemize münteşir olur, fa'âliyyet-i zihniyyemizin kâffe-i aktârına tahattî eder ve bu vechile hayâtımızda gitgide daha büyük bir teşevvüşe sebep olur. Bu şübhenin beden-i insânî üzerinde cismânî, zihnî ve ahlâkî meş'ûm eserleri görünür". [48]

Cismânî Neticesi: Şübhe insânın etvâr ve harekâtında bir katılık, sıkıntı ve beceriksizlik husûle getirir. Binâenaleyh şübheli kimse mümkün mertebe bu sıkıntıdan kurtulmak için hareketlerini en mübrim husûsâta hasr eder, cismânî sporlardan, oyunlardan çekinir, zîrâ böyle insânlar pek çabuk yorgun düşerler.

[Netâyic-i Zihniyyesi]: Şübhenin zihnî te'sîrâtına gelince, bu hastalığa mübtelâ olan şahıs devâmlı ve ciddî bir sa'y-i zihnîye muvaffak olamaz. Dimâğı az çok uzun bir müddet öyle bir şübhe temevvücâtıyla sallanmış bir adamın bir kudret-i dimâğıyye sarf edebilmesi hayli müşkildir. Onların dikkatleri de kesb-i za'f eder, zihinleri cevval olamaz, hâfızaları azalır. Kendilerinde ihtisâsât, efkâr ve alâkadârlık dâ'iresi gitgide darlaşır. Ve'l-hâsıl her iş onlar için gittikçe gayr-i mümkün bir şekle girer. Yalnız fikr-i tenkîdleri pâydâr olur. Bununla berâber ale'l-ekser onların hayât-ı zihniyyelerinin dâ'iresi darlaştıkça cismânî sıhhatlerinde mükemmel bir muvâzene peydâ olur.

Netâyic-i Ahlâkiyyesi: İhtisâsların, temâyüllerin, hulâsa şahsiyyetin en bâtrû ve samîmî esâsını teşkil eden şeylerin ma'rûz oldukları tezelsül ve mütezâd temevvücler, şübhelî insânların zihinlerinde husûle getirdikleri neticelerin bir aynuru da sâha-i ahlâkîlerinde ihdâs eder. Hareketlerinde beceriksizlik, sıkıntı ve ev'îye-i muharrikelerinde (*vaso-moteurs*) teşevvüşler husûle gelen kimselerde türkeklik, merdüm-girizlik hâsıl [49] olur. Bunlar meclis-i muhabbetlerdeki eğlence ve safâya râgıb oldukları hâlde, herkesten kaçmak ve tenhâda yaşamak isterler. Bu sebeble ekseriyâ mübtelâ-yı hüzn ve keder olurlar. Hür bir fikirden mahrûm oldukları için hiçbir vakit rahatça eğlenemezler. Mukâvemet-i ma'neviyyeleri zayıflar, ba'zan da hiçbir şeyden müte'essir olmayacak bir hâle giriftâr olurlar. Ba'zan şahsiyyet-i ma'neviyyeleri o derece muhtel olmuş bulunan büyük şübhelîlerin çoğunda nefslerini teftiş hissi za'îfler, o vakit insânlar hâdisâtın yed-i tesâdüfünde bâzîce ve hakîkten mağşûş ve âciz zihinlerinin esîri olurlar.

Şübhenin netâyic-i ictimâ'îyyesi: Hayâtın ba'zı ahvâl ve hâdisâtında tesâdüfen şüpheyeye düşmüş olan bir kimsenin gerek menfa'atleri, gerek vazîfesi ihmâle ma'rûz olur. Mütereddid ve şüpheyeye mübtelâ kimseler ba'zı vaz'îyyetlerde mes'ûliyyeti göze alıp hareket etmek elzem iken ya geri çekilerek yâhûd ân-ı matlûbda hareket etmeyerek pek ciddî

menâfi'i tehlikeye ilkâ ederler. Muhârebede veyâ siyâsiyyâtta serkâra geçenlerin tereddüd ve şübhesi ne kadar tehlikelidir! Kendi nefsinden şübhe eden kimse başkalarına nasıl ilkâ-yı emniyyet edebilir? Zîrâ şübhe edilen şeyin mevzû'u veyâ şekli ne olursa olsun bunun hakîkati kendinden şübhe etmektir. İnsân kendinden şübhe ederse hayâtta nasıl hareket edebilir? Kendi hesâbına hareket edemeyen başkalarının hesâbına hareket ve başkalarını tahrik edebilir mi? Her yeni şey insânı korkutur ve buna uymakta izhâr-ı acz olunursa terakkîye nasıl yardım edilebilir? Bununla berâber şübhecilerin çoğu mürtecî ve terakkîye muhâlîf [50] iseler de ba'zıları da bunun zıddına ileri gitmek isteyenler ve hattâ azgınlardır, zîrâ şübhecilerin diğer bir sıfat-ı kâşifesi de birden atılmaktır. Bulunduğu ihtiyât-kâr vaz'ıyyetden caymaya karar vermiş ürkek bir kimse kadar cür'etkâr olamaz. Onun bu şiddeti ona hakîkatde mâlik olmadığı bir kuvvete de sâhib olduğunu vehm ettirir. Ve'l-hâsıl şübhecilerin ne fi'llerinde ve ne de düşüncelerinde i'tidâl yoktur; ya pek fazla veyâ pek az! Mevki'lerini, mesleklerini, me'mûriyyetlerini mes'ûliyyet korkusuyla terk eden ne kadar adamlar vardır! Ba'zılarının zannına göre bu hâl irâdenin fıkdanından münba'isidir. Hâyır, bu hâl metîn ve serîf bir karâr vermemekten, hayâta müte'allik hâdisât ve ahvâlin bize arz ettiği mütenevvi' suret-i hallerden birini tercîh edememekten mütevelliddir. Bunun içindir ki erkek ve kadın nice kimseler hayât ve ma'îşetin müşkilâtına meydân okumaya cesâret edemiyorlar yâhûd hayâtın bekâret, te'ehhül, bir mesleğe intihâb veyâ ma'îyyet ve bir derece gayr-i mes'ûl bir makâmdan mes'ûliyyeti hâ'iz makâma i'tilâ gibi nâzik ânlarında marazî bir şübhe içinde mahv oluyorlar! Nice kadınlar zuhûr eden tâliblerden birini tercîhe karâr veremedikleri için nihâyet bekâr kalıyorlar! İctimâ'ıyyât nokta-i nazarından böyle bir tavır ve hareketin netîceleri tenâsüle ve muhâfaza-i nev'a mânî' olacağı için vahîm olmaz mı? Şübheci, atılgandan daha fenâdır. Çünkü atılan hiç olmazsa hareket edebiliyor, onu idâre mümkündür. Fakat şübheci yalnız kendisi âtil ve bâtil oturmakla kalmaz, başkalarının da

harekâtına i'tirâzlarıyla, tenkîdleriyle, şiddet-i atâletiyle mâni' olur. Şübhe başkalarının şevkini söndüren bir şeydir. Hulâsa [51] şüphecilere, mütereddidlere acımalıyız, çünkü hayâtları ma'nevî bir ızdırâb-ı dâ'imî içinde geçmektedir. Fakat böyle şübheci adamların sevk-i tesâdüfle ya refâkatlerinde veyâ ma'îyyetlerinde bulunan kimseler daha ziyâde şâyân-ı merhametdirler.

Reybîliğin envâ'ıyla istinâd ettikleri delîlleri redd ve cerh için felsefe kitâblarında verilen cevâbları burada yazarak sözü uzatmayı münâsib görmüyorum. Bu husûsda etrâflı ve mufassal ma'lûmât almak isteyenlere D. Mercier'nin *Critériologie Générale* unvânlı eserinin 74. sahifesinden i'tibâren te'âkub eden sahifelerini okumalarını tavsiye ederim.

Bedbînlik

Tevfik Fikret'in manzûmesinde münâkaşa edilecek ikinci noktanın bu dünyadaki cismânî ve ma'nevî ızdırâblardan şikâyet olduğunu söylemiştim. Bedbînlik (*le pessimisme*) bu şikâyetlerden ibâretidir. Şâ'irimiz de bu mezhebe sâlik olduğundan insân için,

Kim bilir, belki aslımız toprak;
Bunu bir muzdarib çamur yapmak
Ki mesâmâtı karla, yağla dolu
Hangi hâ'in tesâdüfün işi bu?

diyor. [52]

Evvelâ şunu haber vereyim ki, bu mes'ele Tevfik Fikret'den çok evvel asırlarca müddet zihinleri işgâl etmişti ve ediyor. Hindistân'da Boudha bedbînliği bir mezheb derecesine

yükseltmiş idi. Fakat bu i'timâd Bûdîliğin hâricinde de intişâr etmiştir. Bha-trihari nâmıyla ma'rûf olan kasidelerinde beşerî varlıktan bakınız nasıl şikâyet olunuyor: "İnsânın ömrü yüz seneyi geçmiyor. Bunun yarısını gece alıyor, geri kalan yarısını da çocukluk ve ihtiyârlık devirleri işgâl ediyor. Arta kalan zamân da hastalıklar, hicrânlar ve muhâlefet-i eyyâm ile başkalarına hizmetle ve buna mümâsil işlerde didişmekle geçiyor. O hâlde sa'âdeti dalgaların suda hâsıl ettiği kabarcıklara benzeyen bir varlığın neresinde bulmalı?" "İnsânın sıhhatini hastalıklar, endişeler tahrîb ediyor. Sa'âdetin nâzil olduğu yere hemân felâket kapı açmış gibi giriyor. Ölüm bütün mevcûdâtı birbiri ardınca yakalıyor, ona hiç kimse mukâvemet edemiyor." Bu bedbînliğin felsefesi Hind'den Mısır'a geçmiş, orada mîlâd-ı Îsâ'dan üç asır evvel Hégesias onu bütün şiddetiyle ta'lîme başlamış. Fakat Mısır hükümdârı Batlamyus insânlara hayâtdan nefreti ta'lîm eden Hégesias'ın mektebini kapatmış ve kendisini sürdürmüştü.

Artık bu eski zamânları bırakalım da biraz daha bize yakın olanlara geçelim. Mü'elliflerden Bayle neşr ettiği tenkîdî ve târîhî bir kâmûsda (sene 1697) Allah'ın adâletini ve insânların ihtiyâr ve irâdesini inkâr etmişti. İşte onun bu husûsdaki i'tirâzlarını çürütmek içindir ki, [53] hakîm-i nâmdâr Leibniz (1646-1716) *Teodise'* sini (*Théodicée*) yazmıştı.¹⁶

Bu hakîm-i zû-fünûn diyor ki, "'Fenâlık nereden geliyor?' diye soruyorlar.

Si Deus est, unde malum?

Si non est, unde bonum?

¹⁶ Bayle'in kitâbını okuduğu vakit Prusya Kraliçesi Sophie Charlotte pek müte'essir olmuştu. Binâenaleyh buna bir reddiye yazmasını Leibniz'den ricâ etmişti. İşte *Teodise* bu ricâ üzerine Leibniz tarafından Fransızca olarak kaleme alınmıştı. Fakat bu risâlenin neşrinden evvel Bayle ölmüş bulunuyordu. -Şunu da haber vereyim ki, "bi'l-cümle eşkâli altında fenâlığın mevcûdiyyeti lâ-ilâhîlerin en ziyâde beğendikleri ve istinâd ettikleri bir delîldir".

ya'nû fenâlık vardır. O hâlde iki şıkdan birisi, ya'nû Allah ya ona mâni' olamamış, o takdîrde âcizdir yâhûd men'a muktedir idi ama bunu irâde etmemiş, o hâlde Nâfi' ismine lâyük değildir. İşte bu vechile bi'n-netice Allah'ın ya kudret veyâ âtufetine ve her iki takdîrde inâyet-i sübhâniyyesine i'tirâz ediyorlar".

*Teodise'*nin muhtevî olduğı muhâkemâtı burada tekrâr etmek uzun olur. Fakat başlıca mülâhazalarını daha ba'zı mütâla'aları mezc ederek muhtasaran yazarsam münâsib olacağını zann ediyorum.

Fenâlık ya *mâ-ba'de't-tabî'i*, ya *cismânî* veyâ *ahlâkî* olabilir.

Mâ-ba'de't-tabî'i fenâlık halâ'ikin nâkışlığından, cismânî fenâlık elemnden, ma'nevî fenâlık da günâhdan ibâretedir. Bizzât fenâlık bir varlık değildir, ancak varlığın bir arazıdır, onun hakikat-i fî'liyyesi mevcûdun bir ayıbı, bir noksânı olmaktan ibâretedir. Bir mevcûdun iyiliğı onun nizâm ve tertîbe [54] muvâfık olmasıdır. Bu nizâm ve tertîb gerek vesâ'iti gâyeye rabt eden gerek bir küll içindeki aksâm ve eczâyı birleştiren nizâm ve tertîb olsun müsâvîdir.

Mâ-ba'de't-tabî'i fenâlık hadd-i zâtında bir fenâlık değildir. Bu Allah'dan mâ-'adâ bütün mevcûdâtın mahdûd olmasındandır. Allah'dan halk ettiğı şeyleri kelimenin ma'nâ-yı mutlakına göre ekmel yaratmasını istemek mütenâkızdır: Noksân bütün mevcûdât-ı mümkünenin bi'l-vücûb mâhiyyetine dâhildir, Fenelon'un ifâdesine göre, mahlûkda hiçbir noksân olmasaydı hâlik olurdu, zîrâ ekmeliyyet-i tâmmе ulûhiyyete muhtasardır.

Cismânî fenâlık tabî'atde zâhiren meşhûd olan intizâmsızlıklar sebebiyle sâhib-i hiss mahlûkâtın ızdırâbından ibâretedir. Bununla berâber cismânî fenâlıklar umûmen tahayyûl olunduğundan daha azdır. Evvelâ hayvânlar ızdırâblarını te'emmul etmediklerinden zann edildiğı kadar ızdırâb çekmezler. İnsânlara gelince, onlar kendi ızdırâblarını kendileri hazırlarlar. Ve'l-hâsıl cismânî fenâlıklar ya fîtrat-ı zâtiyyemizden veyâ tabî'at-i eşyâdan veyâ eşyâyı ve kuvâ-yı zâtiyyemizi sû'-i isti'mâlden neş'et eder.

İnsânın bedeni hayvânın bedeni gibi bi't-tabî' tefessüha müsta'id ve elemle mevte ma'rûzdur. Eleme ma'rûz olmaması için hassâs olmaması, ya'nî elem gibi lezzeti de duymaması îcâb ederdi. Hayât-ı hissiyyede harekâtın esbâb-ı mûcibesi ihsâsâtıdır, bunlar eğer mu'âvenet görürlerse lezzetli, mukâvemet ve mûmâna'at görürlerse tatsız olurlar. Lezzet ve elem hayât-ı [55] hissiyye veyâ hayvâniyyenin sevâ'ık-ı asliyyesidir. İhtiyâr ve irâde hayât-ı ma'neviyye bünyesine dâhil olduğu gibi, lezzet ve elem de hayât-ı hayvâniyyenin terkîbine dâhildir.

Gâyet geniş bir nokta-i nazardan "cismânî, zihnî ve rûhî lezzet" iyiliğe delâlet eder, fakat bizzât iyilik değildir, ekseriyâ ona muhâlifdir; fazîletkâr bir insân zevki iyiliğe fedâ eder.

Elem de umûmen fenâlığın alâmetidir, fakat bizzât fenâlık değildir; elem ekseriyâ bir iyiliktir. Bu lezzet ve elem kendilerini tevîd eden ef'âl üzerine icrâ-yı te'sîr ederler.

Şâyed derece-i i'tidâlde iseler o fî'leri umûmen tenbîh eylerler. Derece-i ifrâta çıkarlarsa o fî'leri za'îfletir ve felce uğratırlar. Semere-i fa'âliyyet olan lezzet o fa'âliyyeti tezyîd ve tekmîl eder. Bu bir münebbih ve mükâfâtıdır. İnsân ancak bir iş yaparken bir zevk duyar ve bu zevki duyarak o işi daha iyi yapar. Zevkin tehlikesi onu muntazam bir sa'yin semeresi olarak değil, bizzât bir gâye diye aramaktadır. Zevk böyle aranırsa yine zevkin kânûnu insânı cezâlandırır. Çünkü akıl yolundan sapar, gevşer ve zevk hâsıl olmaz, bi'l-hâssa zevk kâd edilmiş olduğu için. Zevk mefkûd olduğu vakit fa'âliyyeti tergîb ve tahrîk eder, hâzır olduğu vakit onu uyuşturur ve kudret-i asabiyyemizin bütün zenbereklerini çözer. İyilik ârzûsu ve gelecek fenâlıktan korku bizi bunlardan birini elde etmek, diğeri çevirmek vesâ'itini bulmaya sevk eder. İzdırâb terakkînin âlet-i tenbîhidir. "İzdirâb çekmeyen bir insân ne bilir?" İnsânda hayât-ı akliyyenin ve ihtiyârın inkişâf [56] ve tekemmülü kudret-i rûhiyye[yle], sabır[la], şecâat[le], ya'nî kuvvete â'id bütün fazîletlerle mülâyemete, başkalarının ızdırâbından te'essüre, merhamete müte'allik olup rûha rikkat veren fazîletlerin

inbisâtı ancak mücâdele sâyesinde, ya'nî ızdırâb çekerek te'mîn olunabilir.¹⁷ En sıkı revâbıtın da mühnet ve elem esnâsında teşekkül ettiği tecrübe olunmuştur. İcrâsı hiçbir tekellûf ve zahmete mütevakkıf olmayan fazîletin ne değeri olur? ızdırâbın her mezhebde ve her millet tarafından musaddak diğer bir fazîleti daha vardır ki, bu onun kefâret-i seyyi'ât olması ve irâdeyi tekrâr tanzîm etmesidir. Binâenaleyh lezzetin câzibesine veyâ ızdırâbın dâfi'asına körcesine kapılmaktan ise, iki hâdisenin hangi gâyeye müteveccih olduğunu yâd etmelidir: Ma'kûl bir lezzetten mu'tedilâne hissemend olmak, terakkiyyât-ı ahlâkiyyeye müfid veyâ elzem elemi kabul etmek. Târîh muhâlefet-i eyyâm ile tehzîb-i nefis eylemiş nice zevâta şâhiddir.

Cismânî intizâmsızlıklardan Allah'ın hikmeti aleyhine bir delil çıkarmak [57] için hilkatin umûmî planını bilmek ve cismânî fenâlığın daha âlî bir sınıftan iyiliğe bir vâsıtâ olmadığını te'kidten beyân etmek lâzımdı. Fi'l-hakîka nizâm-ı umûmiyyenin te'mîni için bi'l-arz ba'zı şeylerin hedm ve imhâsı iktizâ eder. Bu nizâm bi'z-zarûre âsimlerin tecziyyesini de muktezîdir.

Ahlâkî fenâlığa gelince bu, elem gibi ma'nevî fıtratımızın kânûnları icâbından değildir, fakat onun imkânı fıtrat-ı insâniyyedeki iyiliklerden kısm-ı a'zamunun şartıdır. Zîrâ bir hatâ işlemek iktidârı irâde-i cüz'iyemizin neticesidir. İşte bu

¹⁷ Şâ'ir-i benâm Musset'nin "Teşrîn-i Evvel Gecesi" unvânlı neşidesinde şu beyti ne kadar hakîmânedir:

L'homme est un apprenti, la douleur est son maître.

Et nul ne se connaît tant qu'il n'a pas souffert.

Ya'nî "İnsân bir çırağıdır, üstâdı ızdırâbdır ve hiçbir kimse meşakkat çekmeyen adam kadar kendini tanımaz".

*
* *

Ma'lûm olur meşakkat ile kadri devletin,

Olmaz husûl-i kâm-ı cihân bî-ta'ab lezîz.

Vâlî-i Âmedî

ihtiyâr sâyesindedir ki, insân ef'âline sâhib ve fazîlet ve meziyyete müstehakdır. Allah'dan insânı tab'an gayr-i ehil hâle koyarak fenâlığın men'ini istemek, insânın artık insân olmamasını istemek demektir. Şu hâlde ahlâkî fenâlık insânın irâde-i cüz'ıyyesini sû'-i isti'mâlından neş'et eder. Vâkı'â her fâ'ilde mü'essir olan yine Allah'dır. Fakat bir fi'l-i şerde nisbet mahlûkadır, şunun gibi: Bir topal kimsenin hareketi, ondaki kuvve-i muharrikeden neş'et eder, fakat aksaklığı bacaklarının ayıb ve kusûrundan mütevelliddir.

Şerîr ve hâ'inlerin refâh içinde yüzdükleri hâlde hakkâniyyet ve fazîlet ashâbı felâket ve sefâlet içinde eziliyorlar, bu da zâhir-bîn olanların nazarında Allah'ın adâletiyle kâbil-i tevfiğ add olunmuyor.¹⁸ [58] Fakat bütün bu ahvâl için:

Hangi hâ'in tesâdüfün işi bu?

mu demek münâsibdi. Yoksa 1775 senesinde şiddetli bir zelzele Lizbon'u yıktığı ve otuz beş bin insanı öldürdüğü vakit

¹⁸ Kem âkılın âkılın, a'yet mezâhibuhû.
Ve câhilin câhilin telkâhu merzûkan.
Hâze'l-lezî terake'l-evhâme hâyireten,
Ve sayyera'l-âlime'n-nuhrîra zındîkan.

(İbn Râvendî)

Ma'nâsı: "Ne kadar âkil ve kâmil kimseler vardır ki, geçinemiyorlar. Ne kadar ahmâk ve tedbirsiz kimseler vardır ki, müreffeh yaşıyorlar. Bu hâl akılları hayrette bırakmış ve nice âlim ve müdakkikleri zor zoruna dînsiz etmiştir.

*

* *

Erbâb-ı kemâlin yeri vîrâne-i gamdır
Hâk üzre düşer mîve eğer puhte olursa

(Emîn)

Felek bâlâ tutar bî-mağzı erbâb-ı ma'ârifden
Habâb üstündedir deryanın amma gevher altında
(Belîğ)

bu hâdiseden müte'essiren izhâr-ı bedbînî eden Voltaire kadar olsun:

Un jour, tout sera bien, voilà notre espérance
Tout est bien aujourd'hui, voilà l'illusion.

demesi mi muvâfık-ı ihtiyât olurdu?¹⁹

Tevfîk Fikret'in şu "hâ'in tesâdüf"ü bana bi'l-mecbûriyye Schopenhauer [59] ile tilmûzi Hartmann'ı²⁰ hatırlatıyor. Schopenhauer'ın indinde bu dünyâ avâlim-i mümkinenin en kötüsüdür; bu âlemi akılsız ve maksadsız kör bir kuvvet ihdâs etmiştir.²¹

Fenâlık, yaşamak istemek gibi akılsızlıktadır. Bunun devâsı ise açlık vâsıtasıyla intihârdadır. Bu mülâhazaya karşı Caro diyor ki, "Felâketin büyüğü insân olmak değil, insân olduğu hâlde ne sebeble bir hayvân olmadığı için cânı sıkılacak kadar kendini hakîr görmektir".

Hartmann'a gelince, bu feylesof da âlemin illeti kendini bilmeyen bir fikir olduğunu serd ediyor. İnsânlar hayâtdaki butlân-ı azîmi anladıkları gün, âlem kendini ifnâ etmek irâdesiyle kendini kurtaracaktır. Terakkînün son haddi adem imiş.

Yalnız Schopenhauer'la Tevfîk Fikret arasında şu büyük fark var ki, Alman feylesofu kendi bedbînlik felsefesinden pek güzel bir merhamet ahlâkı çıkarmayı bilmiş ve insânlara bir necât ve selâmet yolu [60] gösterebilmiş. Onun mülâhazasına göre merhamet, ene (*moi*) ile gayr-i ene (*le non moi*), "ben ve benden gayriler" arasındaki her seddi, her mâni'ayı hazf

¹⁹ Bir gün her şey düzelecek, işte ümmîdimiz bundan ibâretdir. Bugün de her şey iyidir, işte tevehhüm de budur.

²⁰ Karl Robert Eduard Hartmann, Berlin'de 1842'de doğmuştur. 1858'de Topçu Mektebi'ne girmiş, orduda parlak bir mevki' te'mîn edecek iken bir kazâ sebebiyle askerlikten isti'fâya mecbûr olmuş. Başlıca eseri: *Philosophie de l'inconscient*'tir.

²¹ Üstâdı Schopenhauer'ın felsefesinde bu bir "blinder Drang", ya'nî kör bir irâdedir.

ettiğinden insâna bi'l-cümle mevcûdâtın fîtraten tev'em olduğunu ifhâm ve i'lâm eder.²²

Hayâtının son senelerini Âşiyân'ında kapanan, hemân herkese dargın, herkesten ve her şeyden şübheli olan Tervîk Fikret, kâşki Alman hakîmin tavsiye ettiği mesleği de tervîc etmiş olsaydı! Yâhûd insânların tesellî ve sükûnu için başka bir şey düşünmüş idiye bârî onu da haber vermiş olsaydı!

Bununla berâber, söz aramızda kalsın, gençliğinde frengi hastalığına yakalanmış olan Frankfurtlu o büyük feylesofun bedbînliği yaşı ilerledikçe geçmiş ve vefâtından biraz evvel yirmi sene yaşayabileceğini ümmîd ve temennî etmeye başlamıştı.²³

Alman şâ'irlerinden Heine, Nicolas Lenau gamm-ı âlemi (*Weltschmerz*) parlak bir lisânla terennüm etmiş oldukları gibi Rus şâ'irlerinden Puşkin (*Pouchkine*) ile Lermontoff inşâd ettikleri manzûmelerde "Gâye-i hayât nedir?" sü'âlini îrâd [61] ettikten sonra buna insânı pek ziyâde mübtelâ-i ye's ve fütur edecek cevâblar vermişlerdi. İngiliz üdebasından Byron ile İtalyan şâ'irlerinden Léopardi de o bedbînler kâfilesinin pişvâları içinde bulunuyor.

Fakat garîb şey, hayâtdan o kadar bezginlik gösteren bu efendilerin üstâdları mesâbesinde olan Schopenhauer biraz evvel haber verdiğim gibi hayâtının son senelerinde yaşamaktan pek ziyâde lezzet almaya başlamıştı. Hani yâ ölmek pek iyi imiş, "Nirvana"ya ric'at etmeli imiş. Diğer bedbîn feylesof Mainlander de mezâra girmek zamânı yaklaşıncâ tebdîl-i fikr edip yaşamayı tercîh etmişti. Hele bu feylesoflar son günlerinde bir de bir hüsni dil-âşûbe

²² Schopenhauer, *Le Fondement de la morale*.

²³ Deli doktorlarından Moebius'un Schopenhauer hakkındaki eser-i âlimânesinden. *Über Schopenhauer*, Leibzig, 1899.

gönüllerini kaptırmış olurlarsa hayâtı pek sevimli, pek gül-gûn görmeye başlıyorlar. Bunun en mükemmel misâline Goethe'de tesâdüf ediyoruz. Bu müstesnâ dâhî yetmiş dört yaşında iken güzel mâ'î gözlü, esmer saçlı, karı sıcak ve neş'eli henüz on dokuz yaşındaki dilber Ulrique de Lewetsow'a tâm bir harâretle dil-beste olduktan sonra, hayâtı ne kadar tatlı görmüştü! Goethe gençliğindeki şedîd bedbînliğini meşhûr-ı âlem olan *Werther* romanında pek siyâh ve insânı ağlatan, bitiren sahîfelerle tasvîr etmişti. Fakat yaşı ilerlemiş Goethe'yi şâheseri olan *Faust*'unda ne kadar değişmiş buluyoruz. Seksen yaşında iken bile mâddî, ma'nevî bütün kuvâ-yı zindegânîsini hüsn-i muhâfaza eden bu bâde-perest üstâd-ı bî-menend hayâta ne kadar sarılmıştı! *Faust*'un ikinci [62] kısmında dilber Helen'e tevcih edilen o melhûfâne hitâblar ne kadar harâretlidir!

*
* *

Bizim şâ'irlerimizin terennüm ettiklerine de hiç inanmıyorum.

Gelmeseydim âleme ma'dûm olaydım kâşki!

diyen şâ'ire buyurun avdetiniz için mutantan bir cenâze alayı tertîb edilecektir denilseydi kim bilir nerelere gizlenecekti?

Âsûde olam dersен eğer gelme cihâne
Meydâna düşen kurtulamaz seng-i kazâdan

diyen Ziyâ Paşa'ya buraya gelirken re'yini sormuşlar mı! Alırlarken de kendisine gitmek istermisiniz demişler mi? Herhâlde böyle insânı za'f ve tereddüde, fütûr ve ye'se sevk edecek sözlere ehemmiyyet vermeyerek hayâtın her türlü müşkilâtına galebe esbâbını te'mîne çalışmıyoruz.

Üçüncü Nokta: Lâ-ilâhîlik

“İnsânlar Allah’ı arş-ı azametinden indirdikleri ve inkâr ettikleri hâlde, ne burclar yıkılıyor, ne yıldırımlar düşüyor, ne kasırgalar esiyor, ne cehennemler kaynıyor -kimsenin aldıracağı yok! Bi’l-akis her tarafda bu manzaraya karşı kah kah gülüyorlar!” [63]

Tevfik Fikret’in me’âli bundan ibâret olan beyitleriyle kızıl bir lâ-ilâhîlik gösterdiğini yukarıda söylemiştim. Fakat onun şu tuğyânî senâsında nasıl bir hisse tâbi’ olduğunu sahûhan bilmek isterdim. O hiç şübhesiz insânlara dargındı, çünkü onun nazarında insânların hepsi ahmak, hepsi hîle-kâr, hepsi hodgâm ve belki hepsi kirli idi.

Kaç nâsiye vardır çıkacak pâk ü dırâhşân

diye soran şâ’irimiz kaderinden, tâli’inden de müşteki idi. Öyle yâ, parlak bir dehâ-yı şâ’irâneyle mâlik olduğu hâlde kıymetini bilmemişlerdi. Galatasaray müdüriyyetinden bile çıkarmışlardı. Takdîrsizlik yetişmiyormuş gibi, başına bir de diyabet âriz olmuştu. Haydi o câhil insânlar onun kıymetini takdîr edemiyorlar, Allah olsun onu bu maraz-ı hâ’ilden muhâfaza edebilirdi yâ! Fakat Allah da aldırمامış. Çünkü âcizdir. Hem baksanıza onu yüzlerce asır oturduğu arş-ı azametinden kaldırıp yere çaldıkları hâlde hiçbir şey yapamıyor. Onun bu sukûtundan gökkubbesinin bir çivisi bile oynamadı. Ne olur insânların başına birkaç yıldırım düşseydi, bir iki kasırga kopsaydı! Hâyır, hâyır, tabî’atde bir inilti bile yok. Bi’l-akis her tarafda bu sukûta kah kah gülüyorlar. -Şu hâlde şâ’irimiz artık bütün gayz-ı müntakimânesiyle ferîh ve fahûr:

Kizbe yalnız riyâ ve humk ağlar

demekte kendisini haklı görmüş! Vâkı'â dünyâda doğru yalnız şâ'irimiz, samîmî yalnız o, âkil yalnız Tevfîk Fikret değil miydi yâ? Vah zavallı [64] bedbîn hasta! Fakat ona sorsak, arş-ı azametinden yere atılan hangi Allah imiş ve bunu yapan hangi insânlar imiş?

Vaktiyle Yûnânîler memleketlerinin en yüksek dağı olan Olimpos dağınu mesken-i ilâh zann ederlermiş, Zeus'un tahtı orada kurulu imiş. Fakat Tevfîk Fikret şübhe yok ki bu veyâ şu milletin perestîş ettikleri husûsî ma'bedleri kasd etmiyor. O ale'l-ıtlâk insâniyyetin ta'abbüd ettiği Allah'a hücûm ediyor. Gerek Tevrât'da ve gerek Kur'ân'da "arş" ta'bîri müsta'mel olduğu için Allah'ı bir taht üzerinde câlis bir hükümdâr-ı müstebid gibi farz ediyor! Vâkı'â Avrupa kiliselerinde Allah'ın en büyük san'atkârlar tarafından yapılmış insân şeklinde müte'addid resim ve heykelleri vardır. Bunlara bakarsanız avâlimi halk etmek üzere altı gün çalıştığı için yorulmuş ve bu yorgunluğu sebebiyle alnu buruşmuş, sakallı bir ihtiyâr görürsünüz! Fakat insâf ediniz, hangi Frenk bu resimlere ve heykellere Allah diye i'tikâd etmiş? Onlar Sifru'l-Tekvîn'in temsîlî bir kıssasını göstermek için yapılmış birer eser-i san'atdır. Fazla olarak Müslümânlarda Allah'ın böyle resmi, heykeli ve hayâli de yoktur. Gerçi Kur'ân-ı Kerîm'de "Errahmânu 'alel arşistevâ"²⁴ âyeti de vardır. Ancak hiçbir müfessir arşa taht, istivâ lafzına da oturmak ma'nâsı vermemiştir. Çünkü avâlim kâffeten Allah'ın Arş'ı olup istivâ dahî kahr u galebe demektir. Şu hâlde Müslümânlar arasında göklerin bir tarafında bir tahta oturmuş, [65] etrâfına meleklerini almış, elinde asâ-yı saltanat, oradan aşağıya hışım ve gazabla nâzır bir Allah kat'iiyen ve hiçbir vakit düşünülmemiştir.²⁵

²⁴ "O Rahmân ki, Arş'a istivâ etmiştir" (Tâ-hâ Sûresi, 5. Âyet) (h.n.).

²⁵ Kur'ân'da Allah'ın el ve yüzüne dâ'ir mezkûr olan elfâza cismânî ma'nâ veren Mücessime fırka-i dâllesi bi'l-ittifâk ulemâ tarafından şiddetle redd ve cerh edilmişti.

İmdi Yûnân mitolojisinin bâtlı efsânelerini Tevfik Fikret'in asr-ı hâzır insânlarına mâl etmek istemesi şâyân-ı te'essüfdür. Şübhesiz ki bu insânlar ta'bîri ile yalnız terakkiyât-ı fikriyye ve medenîyyesi nisâb-ı kifâyetde olanları kasd etmediğini takdir buyursunuz. Bu mebhasde elbette kendilerini meselâ kanguru (*kangourou*) denilen hayvân gibi bir totemle (*toteme*) müttehid²⁶ zî-karâbet add eden Avustralya zencîlerini hâtıra getirmiyorum. Şimdiki insânlar Allah'ı tasdik ederler ve severler. Ancak onun hiçbir vakit tecrübe-i ilmiyye mevzû'u olamayacağını da anlamışlardır. Vâkı'â şurada burada münkirler vardır. Fakat ulemâ ve hükemânın ekseriyyet-i mutlakası zât-ı akdes-i ehadiyyeti tebcîl ve ta'zîm etmektedir. Bunların şu meslek-i kavîm ve mustakîmlerine tebe'îyyet daha ziyâde muvâfık-ı hikmet ve ihtiyât olduğu hâlde, niçin birkaç fâsidin fikr-i sakîmlerini iltizâm edeyim? Fazla olarak, tervîc ve îzâh ettiği tekâmüliyye (*l'évolutionisme*) nazariyyâtıyla bizi en ziyâde şaşırtan Darwin'in bile Allah'a îmân etmekte, hayât ile kâ'inâtdaki kuvvetlerin Allah tarafından halk olunduğunu teslim etmekte olduğunu görürsem [66] artık bir daha tereddüd eder miyim? Bu husûsda Darwin'in en mühim eser-i ilmiyyesi olan *Aslu'l-Envâ*'ın (*Origin of Species*) on dördüncü faslının 5. ve 6. bendlerine bakarsanız elverir.

Zamânımızın büyük feylesofu add olunan Bergson'un tasnîfât-ı müte'addidesinin hiçbirinde doğrudan doğruya ulûhiyyet mes'elesine temâs ettiğini görmüyoruz. Fakat mûmâ-ileyh bi'l-hâssa *l'Evolution créatrice* unvânlı eserinde "Hâlik ve ef'âlinde muhtâr, hem mâddenin ve hem hayâtın mevlûdü olan ve cehd-i tekvîni, hayât cehdinde, envâ'-ı hayvâniyye ve nebâtiyyenin tekâmül ve tehâvül ve insânî

²⁶ Totem: İbtidâ'î akvâmın çoğunda ayrı kabileye mensûb efrâd kendilerini bir cins hayvân veya herhangi bir nebât ile akrabâ eder, işte o hayvân veya nebât o kabilenin hâmîsi ve alemleri add olunur ki, "totem" dedikleri bundan ibâretidir.

şahsiyyetlerin teşekkülû vâsıtasıyla devâm eyleyen bir Allah fikri istinbât olunabileceğini" i'tirâf etmiştir.²⁷

Fakat efendim bizim kendi aklımız yok mu? Vîcdânımızın her ân şehâdet ettiği bir hakîkati Darwin veyâ Bergson'un şehadetleriyle tevsîka neden lüzûm görelim? Bu bizim istiklâl-i fikrimize mugâyir ve haysiyyet-i insânîyyemizi muhildir. Öntümüzde dünyâlar, güneşler ve her biri başka başka âlemler olan burçlar ba'zan dil-fürûz bir sabâhat ve letâfetle, ba'zan hevl-nâk bir heybet ve şiddetle arz-ı likâ-yı azamet edip duruyor! Onların havl-i muhîtinde ise bir nâ-mütenâhîlik bütün kibriyâsıyla basar-ı basîretimize açılıyor! Biz bu muhît içinde bir katre gibi de değiliz. Fakat vîcdânım o nâ-mütenâhîliğe müncezibdir, onun teşnegîsiyle yanıyoruz. Âh o kâşif-i nâmdâr bu ihtiyâc-ı şedidi [67] ne güzel anlamış.²⁸ İskandinavyalı Yohan Bojer ismindeki bir muharrir *Büyük Açlık* unvânlı romanında insânların vîcdânındaki bu nâ-mütenâhîlik ihtiyâcını bakınız nasıl tahlîl ediyor: "Münhasıran servete, şân ve şerefe, bilgiye aç değiliz. Açlığımız ancak nâ-mütenâhîliğedir".

Bir cebhesine nazarla nâ-mütenâhî tesmiye ettiğimiz kudret kendilerine galebe mümkün olmayan kânûnlarla pek âşîkâr bir şekilde kendini gösteriyor. Evet o kânûnlarda tahallûf ve tahavvül olamaz. Bütün şu'ûn-ı tabî'at ne kadar şâyân-ı hayret bir intizâm ile vukû'a gelmektedir. O kânûnlarda biraz inhirâf olsa, ne kadar müdhiş ve mahûf netîcelere sebep olurdu! Hikmet-i Rabbâniyye'nin delâ'il-i bâhiresinden olan o kânûnlar sâyesinde kevâkibin deverânından iki kuvvet hâsıl oluyor: Birisi ani'l-merkezdir ki, avâlimi müsâvî mesâfede tutar; diğeri ile'l-merkezdir ki, her şeyi onların sathunda muhâfaza eder. Semâvât-ı alânın şu

²⁷ Bergson'un Pere de Tonquédec'e yazıp *Etudes*'ün 20 Şubat 1912 târihli nüshasında intişâr eden mektubu.

²⁸ Hennesede, fizikte pek mühim keşifleri olan Pascal *Traité du vide* unvânlı eserinde şöyle diyor: "L'homme n'est produit que pour l'infinité".

tertîb-i mihanikîsinde bir dakîkalık, hattâ bir saniyelik bir tevakkuf vukû'a gelseydi bütün kâ'inât altüst olurdu. Âlemler birbiri üzerine atılmış bulunurdu. Fakat bütün bunlar öyle bir sühûlet, öyle bir nezâketle vukû'a geliyor ki, hiçbir şeyin farkında bile değiliz. Hattâ en mütebahhir riyâziyyûn, en mütemâyiz mühendisler arasında bile, dünyanın ve diğer avâlimin sathında denizlerini, dağlarını, sekenesini ilh. zabt için müretteb olan kuvveti [68] kim hesâb edebilmiş? İçi su dolu bir kâseyi çevirmeyi deneseler daha ilk dakikada üstümüz başımız sırsıklam olur. Tecrübeye biraz devâm edersek kâsede bir damla su kalmaz. Hâlbuki içinde denizler ve nehirler olan o fevka'l-âde cesim kap asırlardan beri dönüp duruyor. Eğer ile'l-merkez kuvvetler bir sâniye mu'attal olsa bütün o sular arzın hâricine dökülür, biz de susuzluktan ve açlıktan telef olurduk.

Azımızın güneşe nisbetle mesâfesi de bir emniyyet-i kâmile ile ta'yîn olunmuştur. İşte o sâyededir ki, seyyâremiz güneşin hayât-bahşâ şu'â'âtından müstefid olduğu hâlde onun pek azim olan harâretinden kavrulup yanmaz yâhûd güneşten pek uzak olmadığı için soğuktan telef olmuyor. Ve'l-hâsıl güneşle tevâbî'i arasındaki mesâfenin ne olması icâb edeceğini tabî'at mükemmelen hall etmiştir.

Fakat münkirler iddi'â ediyorlar ki, bu kânûnlar, bu nizâmlar kör bir kuvvet veyâhûd fikretin tevehhümü gibi hâ'in bir tesâdüfün eseridir veyâ daha az tecâvüz-kârâne bir ta'bîrle tabî'atde bir munsâkiyyet (*l'automatisme*) var diyorlar. Şu hâlde bir hâlikin, bir nâzımın vücûdunu tasavvur külfet imiş! Vâkı'â Hâlik Te'âlâ umûr-ı âleme bizim işlerimizi tanzim ettiğimiz gibi müdâhale etmez. Onun vâsıtaları a'zam ve ekmeldir. Fakat bu hâl onun müdâhalesine mâni' olamaz. Bu müdâhale hilkat kânûnlarının, kemâl-i kudret ve mahâretle mevki'-i fi'l ve istifâdeye vaz'ı, onların gayr-i mahdûd mükemmeliyyeti ile mü'eyyedir. Kânûnlar ise vâzı'sız olamaz. Her nev', her mevcûd bütün tekâmül [69] ve inkişâfını, kendine hâss kimyâsını kendi nefsinde bi'l-kuvve hâvidir. O muhîtinî kendine tahsîs ve kendi mevcûdiyyetine, kendi neşv

û nemâsına elzem olan her şeyi kendine temsil eder. Bu vechile tavusun tüyleri, gülün kokusu ve rengi, kendiliğinden vukû'a gelen bu ihzârât sâyesinde o câzib güzelliğe, o latîf râyihaya mazhar olur. Hâlbuki o ihzârât bizim için gayr-i mer'îdir. Bizim için de bu şeyler böyle oluyor. Şöyle ki, müstakbel insân mübeyyizinin ihtivâ ettiği cürsûme içinde mevcûddur. İlmin tahkikat ve tecârübünden evvel, sâfderûnâne zann olunduğu gibi tahtadan hak ettiğimiz heykelcikler tarzında oradan çımıyor. Böyle bir şey müstehîldir. Bu nev' binefsihi tenâsül ancak mahlûkât-ı sâfilede görülmektedir. Hâlbuki cürsûme inkişâfı bir seyr-i mantikî ta'kîb eder. İlmü'l-cenîn bize onun mütenevvi' merhalelerden geçtiğini gösteriyor. Bu merhaleler insâniyyete takaddüm eden merhalelerin aynıdır. Cürsûme bu merhalelerin her birinde bi'n-nihâye insâna müncer olmak üzere havâss-ı cedîde iktisâb eyler. Bununla berâber ekseriyâ bu inkişâf-ı tadrîcîde evvelce mevcûd bir uzvun basît bir inhirâfı, en az bir nümûv, bir ehliyyet-i cedîde istihsâl için kâfidir. Bizzât biz, bi't-tabî' nisbeti muhâfaza şartıyla, mâddede işleyerek onun hiçbir vakit hâ'iz olmadığı evsâfı icâd etmiyor muyuz? Meselâ elimize bir kağıt parçası alalım, bu hiçbir şeye yaramaz. Fakat onu bazı cihetlere katlayarak bir kutuya tahvîl ederiz. O hep kağıttır, ancak birkaç def'a bükmeleklerdir ki onu kutuya kalb etmiş ve ona evvelce mâlik olmadığı evsâfı vermiş[iz]dir. [70]

Her yerde ve her şey için cârî olan bu hâldir. Ve'l-hâsıl evvelce mu'ayyen bir plana tevfikandır ki, tabî'at işlemektedir. Tabî'atin kendine mahsûs destgâhları, dökümhâneleri, dârü'l-istihzârları vardır ki, orada eşyâyı lehimler, çekiçe döver, kalıba döker, amalgama eder. Bunlar bütün ekvân içindedir. Her şey bu maksadlar için mürettebdir. İmdi nâzım-ı mükevvenâtın inkâr edilmesi bu tertibin bize görünmemesinden değil, belki akl-ı selûmin fıkdan-ı mutlakından mütevelliddir. Eğer hayvânların kuvve-i muhâkemesi olsaydı, bizim ihtirâ' ettiğimiz âletler hakkında aynı lisân-ı münkirâneyi isti'mâl edeceklerdi. Onlara şu

makinelere işlemede insânların müdâhalesi olduğunu söyleselerdi, haydi oradan bu bir masâldır, yalândır diyeceklerdi! Dolapların, pistonların kendi kendine işlediklerini görüyoruz. Destgâhlarda testereler, rendeler, âletler aynı tarzda işliyorlar. Fakat o hayvânlar bulundukları mevki'den yükselmeye muktedir değil, zihnen tecrîdlere nâ-ehil, yalnız gözlerinin gördükleri, kulaklarının işittikleri şeylerle hükme alışmış oldukları için bir dereceye kadar haklıdırlar. O makineleri vücûda getirmek için akdemce icrâsı elzem mesâ'id den haberleri yok. Ma'denleri yerden çıkarmak, yumuşatmak için eritmek lâzım olduğunu, ma'denin mukâvemetine göre hesâb edilmiş, mahâret ve vukûfla düşünülüp tanzîm edilmiş ve yapılacak işe göre tertîb olunmuş bir plan îcâb ettiğini bilmiyorlar. Bu kadar ilim ve mahârete müsta'id mevcûdât olduğunu farz etmek, teslîm eylemek onlar için muhâl olurdu. Onlar bizim tefevvükümüzü [71] ta'rîf ve muhâkeme edememekle berâber hiss ediyor. Onlara galebemizin sebebi bi't-tabi' budur.

Behâyimle aramızdaki mesâfe ne kadar büyük olursa olsun, onların anlayışlarını bizimkinden tefrîk eden bir hadd vardır ki, bunu az çok tahmîn etmek mümkündür. Fakat bizimle bi-hudûd olan tabî'at arasındaki mesâfeyi tahmîn mümteni'dir. Bu hâl bizi şu ma'sûm behâyim derekesine indiren, mükevvenât hakkındaki bâtlı hükümlerimizde daha ihtiyâtkâr olmaya sevk etmelidir. Biz onlar gibi ma'zeret de serd edemeyiz. Zîrâ kalbimizde bir ezeliyyet ve ebediyyet duygusu vardır. Bu duygu ona yaklaşmayı denemek için daha yükseğe kalkmakla bizi mükellef etmelidir. Her ne kadar ona vusûl dâire-i iktidârımızın hâricinde ise de bu hâl, onun yaşaması mümkün olan kenârlarına olsun sokulmamak için bir sebep olamaz.

İlimlerde ve san'atlarda da böyle yapmıyorlar mı? Onların sâhası nâ-mütenâhîdir; eğer bu sebeble onları tedkîkten imtinâ etmiş olsaydık, şimdi bulunduğumuz mertebe-i terakkîye hiçbir zamân vâsıl olmazdık. Hepsini istemek veyâhûd hiçbir şey istememek muvâfık-ı akl ve hikmet

değildir. Mümkün olana râzî olmak elbette müreccahdır. Bununla berâber bu kadarı da mühim bir hazâne-i ma'lûmât teşkil etmektedir.

Tedkîkât ve taharriyyât-ı ilmiyye o hazâneyi lâ-yenkati' ve tedricen za'îf dimâğlarımızın kâbiliyetiyle mütenâsib olmak üzere arttırmaya müsâ'iddir.

Fazla olarak, dimâğımızın za'fiyyeti ancak nâ-mütenâhîliğe nisbetledir. Zîrâ müktesebâtımızın hey'et-i mecmû'asına bakılırsa bi'l-akis kuvâ-yı zihniyyemizin [72] şiddet ve vüs'atine hayret etmekten ve bu hayretimizi bu mu'azzam tabî'ate de is'âd eylemekten men'-i nefis edemeyiz. Zîrâ bütün terakkiyyâtımızı ona medyûnuz. Bununla berâber ne kadar te'âlî ve kesb-i kuvvet edersek onun kudret ve haşmeti o kadar ziyâde bâriz olacaktır. Hiçbir zamân hadd-i mütenâhîye vâsıl olamayacağız. Zîrâ biz ilerledikçe hudûd geri çekilmektedir yâhûd had ve kenâr yoktur. Ya'nî her vakit bilinecek, nüfûz edilecek bir şey, bir sır kalacaktır.

Fakat şimdi bulunduğumuz hâlde kalacağımızı iddi'âya kim cesâret edebilir? Şimdiye kadar geçtiğimiz merhaleler nazar-ı i'tibâra alınırsa diğer tahavvûlât ve inkılâbât-ı tedriciyyenin vukû'a geleceğini istinbât etmek yalnız câ'iz değil, hattâ mantikîdir. O tahavvül vukû'a geldiği vakit daha yüksek melekât-ı akliyye ile tecehhüz edeceğiz ve onlar sâyesinde bu dakîkada bize tamânen kapalı olan ma'lûmâta destres olabileceğiz. Bu tahavvûlâtın cismânî olmaktan ziyâde aklî olacakları tahmîn olunabilir. Âşikârdır ki şekl-i hâricî, bu âna kadar vukû'a geldiği gibi, bu tekâmülü ta'kîb edecektir. Avândan ziyâde san'atkâra, üstâd-ı mûsikîye daha mükemmel, daha nârin bir âlet lâzım değil midir? Fakat öyle de olsa bu beden dâ'imâ helâke ma'rûzdur. Mühim olan nokta bedenimizin şekl-i hâricîsi i'tibâriyle tekâmül etmesinde değildir. Asıl ehemmiyyet akıl ve edebe²⁹ râcî'dir. Zîrâ

²⁹ Edeb kelimesinden ba'zan ahlâkiyyet diye tercüme edilen moraliteyi (*moralité*) kasd ediyorum. Zîrâ moralite lafzının delâlet ettiği ma'nâyı edeb daha iyi ifâde ediyor.

insâniyyetin terakkîsi için elzem olan iki muharrik bunlardır. [73]

Bu ilerleyiş akıllara hayret verecek bir sür'atle kat'-ı merâhil etmiştir, zîrâ ulûm-ı hâzıranın mu'tayâtına göre biz tahmînen otuz bin seneden beri mevcûduz.³⁰ Hâlbuki yine o ma'lûmâta göre, ırkımızın ebhâr-ı muhîterin a'mâkında uyuyan hüceyrât i'dâdiyyesini kendi mertebesine çıkarmak için yüzlerce milyon senenin geçmesi lâzım gelmiş. Bu milyonlarca seneler biz fâni ve âciz insânların başını döndürüyor, fakat ebediyyet huzurunda milyonlarca [sene] veyâ bir dakika veyâ sâniye nedir? Bütün bunlar lûcce-i ebediyyet içinde müstağrakdır. Ebediyyete nisbetle zamân yoktur.

Mühîb bir betâ'etle, mecrâsı derin bir nehr-i azîm gibi imtidâdı bize veleh veren şu fevka'l-âde uzun devirler esnâsında küremizin unsurlarının teşekkülü için elzem şu'ûnât, esrâr içinde te'âkub ve cereyân etmiş. Nihâyet insân zâhîr olduğu vakit, onun ilim ve akıl ile iştirâk-ı mesâ'îsi sâyesinde terakkî sür'atle hatve-endâz olmuş. Demek ki dâ'imâ ruhun, nefs-i nâtikanın fâ'ikiyyeti!

Yine tekrâr ilâve-i makâl edelim ki, insân o terakkîyi başka hiçbir şeye medyûn değildir. İnsâna her vakit öyle âlî bir rehber lâzım olacaktır. O olmasa ve insân yalnız başına kalsaydı tamâmen acze mahkûm olurdu.

Bu mukaddemâtdan maksadımız Vâcib Te'âlâ'yı isbât eden delâ'ilden ba'zılarını arz etmektir. Bu husûsda felsefe kitâblarında îrâdı [74] mu'tâd olan delîlleri tertîb-i mu'ayyenî dâhilinde görmek isteyenler o kitâblara baksınlar.³¹

³⁰ İlmin keşfiyyât-ı ahîresi ve bi'l-hâssa Mösyö De Quatrefages ile diğer antropolojistlerin mesâ'î-i mühimmesi bizim yeryüzünde yüz bin sene evvel zuhûr ettiğimize delâlet ediyor.

³¹ Bi'l-hâssa Sivas meb'ûsu muhibb-i azîzim Müderris Şemseddin Bey'in *Felsefe-i Ülâ*'sından pek ziyâde istifâde edebilirler. Bu kitâbın hâtimesini teşkil eden 529'dan 533'üncüye kadar olan sahîfeleri cidden ezberlenecek hakikatleri ihtivâ etmektedir.

Biraz evvel zamândan bahs etmiştim. Şu'ûnât-ı âlemin üzerinde cereyân ettiği bir de mekân vardır. Burada mekânın, l'Abbé Th. Moreut³² işitmesin, riyâzî ma'nâsiyle nâ-mütenâhîliğinden de bahs etmeyeceğim. Yalnız münâkaşaya vesîle vermemiş olmak için, umûr-ı hilkatin istikmâli zamân ve mekâna mütevakkıf olduğunu söylemekle iktifâ ediyorum. Bundan başka bu mekânın her cihetinde hayât ve hareket müşâhade ediyoruz. Ancak bu hayât ve hareket mâddenin de vücûdunu müstelzimdir. Fakat mâdde câmid ve âtıldır, yalnız başına fi'l edemez, hiçbir şey husûle getiremez. Bî'z-zarûre ona bi'l-cümle derecâtiyle rûhun da teşrîk-i fa'âliyyet etmesi lâzımdır. Zî-hayât en süflî mevcûdâtдан bize kadar hepimiz bilerek veyâ bilmeyerek mâddeye bu mu'âveneti yapmaktayız. Şu hâlde ma'ân mevcûd olan mâdde ile ruhun birbirine muvâfakat etmesi lâzımdır. Fakat mâdde ile ruhun birlikte çalışması, şâhid olduğumuz bu âsâr-ı bed'ânın husûlüne kâfi midir? İşte biz buna ihtimâl veremiyoruz. [75] Bunun için bir müdebbir-i hakîmin gâyet müteyakkın (*précies*) kânûnlar ile maslahatı temşît etmesi ve yed-i kudretiyle her şeyi bir nizâm ve âheng içinde tutması lâzımdır. Bu tedbîrât-ı mu'azzamarın planını idrâk edemiyorsak da ahvâl-i mâziyyemizle hâliyyemizi mukâyese edince, kudret-i fâtıranın insânların terakkîsini istihdâf ettiğine hükmedebiliriz. İnsânın akli ve nazarı, ba'zı müstesnâlar bir yana bırakılmak üzere, kendi kısa müddetinin ötesini görecektedir kadar medîd değildir. İnsânın fâ'ikiyyeti her ne olursa olsun, bu âlemdeki şeylerin külliyyetini ihâtadan âcizdir, onları ihâta etmek husûsunda ise daha ziyâde âcizdir. Umûr-ı âlemin temşîti insâna bırakılmış olsaydı dünyâ ne hâle girerdi? Ne büyük bir karışıklık ve

³² Zamânımızda ulûm-ı riyâziyyeye â'id müte'addid eserleriyle kesb-i şöhrat etmiş bir muharrirdir. *Les confins de la science et de la foi* unvânlı eserinde şöyle diyor: "Hulâsa-i kelâm, fezâ bizâtihi hiçbir şey değildir. Mekân-ı âfâkiye gelince bu da mâddî şeylerden müstakil ve ayrı değildir ve bu mekân dâ'imâ kesreti müstelzimdir. Diğer bir mahalde: Binâenaleyh kâ'inât mütenâhidir".

perîşânlık olurdu? İçlerinden birisi yağmur, öteki kuraklık yâhûd birisi sıcak, diğeri soğuk isteyecekti. Her husûsda herkes yalnız kendi menfa'atını nazar-ı i'tibâra alacaktı. Umûmun menfa'ati husûsu menfa'atlere kabaca fedâ edilecekti ve bütün menfa'at kendine hasr edilmek istenecekti. Çünkü ister bir ferd, bir â'ile veyâ bir millet mevzû-i bahs olsun hodgâmlığımız doymak bilmiyor, iktidârımız arttıkça onu sû-i isti'mâle daha ziyâde inhimâk ediyoruz. Fî'l-hakîka kudret ve muvaffakiyyet içinde iken dâ'imâ iltizâm-ı adâlet için pek nâdir olan bir fâ'ikiyyet-i ahlâkiyye lâzımdır. Bunca mütenevvî' ahlâklar, mütezâd menfa'atler arasından hattâ nisbî bir muvâzene nasıl çıkabilirdi? Bize rağmen hâdisâtın icbâriyle takarrür eden az bir âheng bile müşkilâtla muhâfaza olunabiliyor. Binâenaleyh insân da dâhil olduğu hâlde mahlûkât için muvâzene-i mâddiyye-i umûmiyyeyi [76] muhâfaza eden, duvar sâ'atlerimizdeki muvâzeneyi te'mîn eden rakkas gibi mihânîkî nâzımdan mâ'-adâ, kâdir-i mutlak bir müdebbir-i hakîm lâzımdır ki, bu mühîb kütleyi kullansın, sevk ve tanzîm etsin, bu âhengi ihlâl eden gâsıbları yıkarak, devirerek bir nizâm te'mîn eylesin.

Biz de bu veçhile hareket etmiyor muyuz? Hayvânların cismâniyyeti ve nâkis zekâvetleri üzerinde mâddî, zihnî ve ma'nevî sevk ve idâre bizde değil mi? İhtiyâcâtımız için icâd ettiğimiz makineler, isti'mâl ettiğimiz kuvvetle kendi hallerinde bırakılmış olsalardı ne olurlardı? Onlar bizim fâ'idemize çalışacakları yerde her şeyi hedm ve tahrîb ederlerdi. Bir sevk ve idâre olmasa onları isti'mâl mümkün olmazdı.

Meselâ kondüktörsüz olmak üzere bir milyon lokomotifi tahrîk edilmiş farz ediniz. Böyle bir karışıklığın sebep olacağı felâket-engîz neticeler tahayyül olunabilir. Bununla berâber, bu bir milyon lokomotif gözümüzde pek büyük bir kuvvet görüldüğü hâlde, onu tabî'ate nisbet edersek pek ehemmiyyetsiz kalır. Bunun gibi güneş, çevresindeki dünyâların ortasında muvâzenesini te'mîn eden hayret-bahş-i ukûl kânûnlarla idâre edilmiş olmasaydı ve bu sebeble o küre-i

âteşin etrâfındaki dünyâlar üzerine atılsaydı ne korkunç bir yangın çıkar ve bütün burclar derhâl tutuşurdu.

Bize nisbetle zekâları nâkıs olan hayvânlarla karşı nâzımlık vazîfemiz aynıdır. Onlar bizim nazarımız tahtında bize hidmet ederler. Bize müfid olurlar. [77] Bu nezâret olmasa onlara gösterdiğimiz işi ifâ edemezler. O işlerdeki gâyeyi bilmediklerinden onu anlamaktan âciz olurlardı. Bizde ebediyyete nisbetle buna müşâbih bir vaz'ıyyetteyiz. İlim ve kudreti ekmel bir nâzımın tedbîr ve temşîti olmasaydı, aynı vahşet ve aynı cehâletle hareket etmiş olurduk. Biz de husûl ve tahakkukuna gayr-i şü'ûrî bir şekilde iştirâk ve mu'âvenet etmekte olduğumuz âlî maksadın ne olduğunu bilmiyoruz. Zîrâ bu maksad pek büyük olup havsala-i tahmûnimizin hâricinde pek geniş bir sâhayı ihâta etmektedir. Bununla berâber tekrâr edelim ki, hayvânların bize yakın olduğu kadar biz o muhît-i a'zama yakın değiliz. Hayvânlarla aramızdaki mesâfe büyük olmakla berâber, yine tahmîn olunabilir. Fakat bizimle gayr-i mütenâhî arasındaki mesâfe hiçbir veçhile ölçülemez. Buna dâ'ir olan her şey akıl ve idrâkin öte tarafındadır. Binâenaleyh hakikî akıl ve hikmet, âcizâne semâtetler, kalbî isyânlar yerine kader, kısmet, hâdisât, tesâdüfât gibi meşrebe göre muhtelif olan şeyleri sükûnetle, emniyyetle kabûl etmeyi bilmekten ibârettir.

Teslîm ederiz ki bu elîmdir, fakat bu tekâmülümüz için zarûridir. Zîrâ gâye-i hayât olan terakkîye doğru hareket-i sâ'idemiz bununla hâsıl oluyor. Meziyyetimiz, kıymetimiz, mücâhedâtımızla artar. Bir şeye sûret-i meşrû'ada mutasarrıf olmak için onu kendi mücâhedemizle elde etmeliyiz. Bu husûsda bize rehberlik edecek üstâdların mu'âvenet ve delâletleri de lâzımdır. Zîrâ [78] bilmediğimiz şeyleri yalnız kendi vesâ'itimizle feth ve keşf edemeyiz. Akliyyâtta nasılsa, ma'neviyyâtta da inkişâf ve terakkîmiz aynı vesâ'itle vukû'a gelir. Bu hakîkati bize hâdisâtın tevzî' ve taksîmi ihbâr ve ifşâ etmektedir.

Ve'l-hâsıl, tab'îat üzerindeki gâlibiyyet ve rûchânımıza rağmen, hâdisât da bizi ârzûmuza rağmen sevk ediyor.

Müvezzi'î biz olmadığımız yollarla mechûlümüz olan ve bizde gizli kalan gâyeye, bir matlaba doğru yolluyor. Sabrediniz de îzâh edeyim: Mûsâ'id sâ'ati gelince muvâfık bir muhît içinde doğuyoruz, meziyyetler, ayıplar, melekelerle, sakatlıklar ve şahsî bir seciyye ve mizâcla berâber -bu saydığım şeylerin hepsi varlığımız üzerine fevka'l-âde mü'essir olan şeylerdir, fakat bunları bizzât kazandığımızı iddi'â edebilir miyiz? Bu husûsdaki acımız pek âşikârdır.³³

Gelelim ölüme, her şeye rağmen dâ'imâ insânlara dehşet verecek olan bu cellâd-ı bî-emân herkesi nevbeti geldiği zamân yere serecektir. Bu kânûn-ı müşterek ister en âlim, ister en kavî ve kâdir veyâ âciz olsun herkes hakkında cârîdir.

Kezâlik ne tasavvurâtımızın, ne mukadderatımızın ve ne ârzûlarımızla irâdemizin zıddına giden binlerce şeyin hâkimi olamıyoruz. Fakat bütün bunları [79] esnâ-yı seyrinde her şeyi bilâ-temyîz çiğneyen, mütehevvir mecnûnlar gibi iş gören "kör bir kudret"e isnâd etmek dalâletin en fenâsı olmaz mı? Basîr ve fatîn bir müşâhid o dalâlet-pîşelerin zıddına, her yerde inkıtâ'sız ve kusursuz ta'kîb ve dâ'imâ bir gâyeye tevcih edilmiş bulunan şu'ûrlu bir tedbîr ve temşît görür. Bu gâye, terakkîdir.

Diyeceksiniz ki, bu tedbîr ve temşît bizim şahsî tedbîrlerimizi, husûsî menfa'atlerimizi ihlâl ve bizi hoşnudsuzluğa sevk ediyor; bu doğrudur. Fakat bu husûsda daha ilerisini göremiyoruz, biz de hiç şübhesiz bizim hakkımızda düşünen hayvânât-ı sâfile gibi düşünüyoruz. Bizim de metâlib ve müdde'ayâtımız onları o kadar bîzâr

³³ Vücûd cûd-ı ilâhî, hayât bahş-ı Kerîm
Nefes atıyye-i rahmet, kelâm fazl-ı kadîm
Beden binâ-yı Hudâ, rûh nefha-i Tekrîm
Kuvâ vedî'a-i Kudret, havâs vaz'-ı Hakîm
Ademden etti beni kudreti ber-âverde
Gıdâmı eyledi âmâde rahm-ı mâderde
Nevvâl-i zâhir ü bâtınla etti perverde
Benimle çekti zuhûr-ı cemâline perde
(Nâbî'nin bir tahmisinden)

ediyor. Bizim ihtiyâclarımızdan onlara ne? Onlar yalnız kendi ihtiyâclarını, kendi ârzûlarını bilirler. Kendisine o kadar iş havâle ettiğimiz o zavallı at çayırda otlamayı ve sıçramayı elbette tercîh ederdi. Onun nazarında biz onun cellâdımız. Menfa'at-i umûmiyyeye hizmet ve mu'âvenet etmek onun hiç şübhesiz en son düşüneceği şeydir. Bununla berâber bilmeyerek ve kendi ârzûsuna rağmen ona iştirâk ediyor. Bizde menfa'at-i umûmiyyeye ekseriyâ gayr-i şu'ûrî olarak ve nefsimize rağmen hizmet ve mu'âvenet etmekteyiz. Yakamızı bıraksalar, biz de koltuğumuza gömülüp gevezelik etmekten elbette daha ziyâde hoşlanırdık. Komşuların hâli bize ne! Çocuklarımız da sıraları üstünde eziyyet çekmekten ise avluda koşmayı elbette daha çok isterlerdi. Kendi istikbâllerinin menfa'atı için çalışmak! Ancak bu istikbâl onlar için o kadar uzak ki, hâtırlarına bile gelmez. Onlar yalnız şimdiki zamânlarını, [80] şimdiki ihtiyâclarını bilirler. Fakat buna ve kendilerine rağmen onlara te'mîn-i mevcûdiyyet edecek, fa'âliyyet-i umûmiyye sâhasında işgâl edecekleri mevki'i tahsîs eyleyecek olan yolu ta'kîbe mecbûrdurlar. Bu çocuklar neden sonra azar azar o mesâ'ideki gâyeyi anlamaya başlarlar. Burnuna esnek veyâ boynuna tasma geçirdiğimiz o sevimli küçük köpek bu işkence hakkında ne düşünüyor? Belediye re'îsiyle tenbîhleri onun vazîfesi değildir. O istediği gibi kaldırımı koklayarak serbestçe gidip gelmek ister. İnsânları onun dişlerinden ve kuduzdan vikâye etmek onun nesine gerek. Onun nazarında biz ona müstahak olmadığı ta'zîbleri bilâ-sebeb yapan zâlimleriz.

Artık bahsimize rücû' edelim. O çarpık düşünenlerin iddîâlarına göre bilâ-temyîz körce hareket eden şu'ûrsuz olan bu kuvvet nasıl bir plan ta'kîb edebilir, nasıl mukarrer ve muâyyen bir gâyeye sâhib olabilir? İyi ama o kuvvetde ilim ve idrâk olmasa bize bunu nasıl verebilirdi? Mâdâmki eser mü'essirin tabî'atını ifşâ ediyor, bizdeki ilim ve idrâk mü'essirimiz olan o kuvvetin de alîm ve habîr olduğuna bî'z-

zarûre şehâdet eder.³⁴ [81] Bunun zıddı bir faraziyye kat'iyen bâtıldır. Muhîtimizdeki binlerce, milyonlarca hâller, vâkı'alar hilkatdeki tertîb-i bed'î ülü'l-ebşâra gösterip durmaktadır. Bu bâbda milyonlarca vâkı'alar içinde bir dânesini, hevâ-yı nesîmîyi misâl olarak tercîh edeceğim. Zîrâ hilkatdeki hikmet-i âliyyeyi vâzihan gösteriyor

Havâ şeffâf, hafîf ve seyyâldir. Onun terkîbi içinde cevelân etmekliğimize, görmekliğimize, yaşamaklığımıza, çalışmaklığımıza müsâ'ade edecek sûretde bizim yaradılmamızdan evvel tertîb edilmiştir. Ve'l-hâsıl havâ sekene-i arzın bütün ihtiyâcâtına göredir. Eğer siyâh, gayr-i şeffâf ve kesîf olsaydı hem bizim ve hem diğer mahlûkâtın sebeb-i vücûdu olan bütün efâ'il-i hayâtiyye (*fonctions*) imkânsız olurdu. Su için de böyle, suyun terkîbi de içinde yaşayan, tabî'atleri bizim tabî'atımızdan daha aşağı olan hayvânların bütün ihtiyâclarına tevâfuk edecek sûretde yapılmıştır. Bu sebeble su daha az seyyâl, daha az hafîf, daha az şeffâfdır. Bununla berâber kendi içinde sekenesinin yaşayacak, cevelân edecek, ihtiyâclarını tedârik edecek derecededir. Eğer onun terkîbi evvelce buna muvâfık tarzda yapılmış olmasaydı, bu işler yine mümkünsüz olurdu. Bilgiye ve şu'ûra müterâfık olan bütün bu âsârın illeti, kör bir tesâdüf nasıl olabilir? İşlerimizin tedbîr ve idâresinde dahî elzem olan şu'ûrlu bir müdâhale o küçük iştigâlât ile hiçbir veçhile mukâyesesi gayr-i câ'iz umûr-ı âlemin veyâ mesâlih-i ekvânın temşîti için evleviyyetle elzem ve mübremdir. Eğer bir kimse

³⁴ Fizik ulemâsından Lippmann şöyle soruyor: "Comment l'absence de pensée pourrait-elle engender la pensée?" Düşünüyoruz başkalarının mahsûlât-ı müfekkiresini anlıyoruz. Kendi fikirlerimizle onların fikirlerini mevki'-i fi'l ve tatbîka vaz' ediyoruz, bundan başka bilgi terakkî ettikçe eşyanın mutâva'atı fikirlerimizin bir hakikat-i fi'liyye-i hâriciyyesi olduğunu bize gittikçe inandırıyor. O hâlde âlemin kendisiyle edeb vâsitasıyla te'sîs-i münâsebet edeceğimiz bir ilm-i ale'l-a'lâ tarafından muhaddis ve bu Sâni'in gayr-i mahdûd derecede mu'dil bir fikir olduğunu âkîbetü'l-emr hiss etmemek nasıl mümkün olur?

bir milletin veyâhûd sâdece bir şehrin veyâ [82] küçük bir mahallenin yalnız kendi başına idâre olunduğunu yâhûd daha doğrusu idâresinin, kânûnsuz, hükûmetsiz ve kilisesiz kör körtüne yürüdüğünü iddi'â edecek olsa onu bihakkın deli add ederlerdi; tabî'atden bahs olunduğu gibi, nice ezkiyâ fikri mukarrerlerinden dönmeyerek mugâlataya başlıyorlar; aklı selîme meydân okuyan birtakım sistemler ortaya koyarak kuvve-i fâtıranın böyle bir müdâhalesini istib'âd ediyorlar. Onlara te'essüfden ve kendilerini insâfa da'vetten başka yapacak bir şeyimiz yoktur. Biz de kendi hesâbımıza umûr-ı âlemde elzemiyeti sâbit olan bu tedbîr ve tasarruf-ı hakîmâneyi kemâl-i tevâzu' ve samûmiyyetle tasdîk ediyoruz.

Fakat kendi lisânımızda "Allah" ismini verdiğimiz bu müdebbir kimdir? İşte bu sûtûlin cevâbını vermek pek müşkildir. Bu husûsdaki aczimizi her zamân i'tirâf etmeliyiz. Çünkü Allah hakkındaki bilgimiz gayr-i kâfidir. Vâkı'â bizden o kadar yüksek olan Vâcibü'l-Vücûd'u biz tamâmen nasıl tefehhüm edebiliriz? Gerçi kuvve-i müfekkiremiz âlem-i itlâk içinde pervâz etmek istiyor, fakat kanatlarında o kuvvet yok ki. Nazarlarımız o nûrun şiddetine tahammül edemiyor. Hulâsa, zât-ı akdes-i ehadiyyeti isbât ve tebcîl edebilmekle berâber hakkında bir ilm-i tâm kesbine iktidânımız mefkûddür.

Yukarıda bi'n-nisbe Goethe'den bahs etmiştim. Bu filozof, alîm ve her fi'l ve terbiyesinde hakîm olan Vâcib Te'âlâ'ya karşı bakınız nasıl izhâr-ı mahviyyet ve abdiyyet ediyor: "Zât-ı Ecell ü A'lâ hakkında tâm ve sahîh [83] bir ilim olduğuna inanmaktan çok uzağım. Zanlarımmun, söylediklerim veyâ yazdığım mülâhazaların hepsi şunda hulâsa olunabilir: Allah gayr-i kâbil-i tefehhümdür ve insânın onun hakkında mübhem bir duygusu, tahmînî bir fikri vardır. Fazla olarak hem tabî'ate ve hem bizzât bizlere ulûhiyyet o derece nâfiz olmuştur ki, bizi

tahkîm ve ikâme eden odur, onda yaşıyoruz, onda teneffüs ediyoruz ve biz ondayız: Kavânûn-i ebediyyeye tebe'an ızdırâb çekiyoruz ve mesrûr oluyoruz. O kânûnların karşısında hem fâ'il ve hem münfa'il bir hizmetimiz vardır; O kânûnları bilelim bilmeyelim o kadar ehemmiyeti yoktur. Çocuk eline bir çörek alıp karnını doyurur, onu kim yaptığını düşünmez. Serçe kuşu kirâz dânesini gagalar, fakat bir kirâzın nasıl yetiştiğini hatırına getirmez. Allah mefhumundan ne biliyoruz? Ve Zât-ı Ecell ü A'lâ'ya dâ'ir kalbimizde meknûz olan keşf ve basîretin ma'nâsı nedir? Türkler gibi Allah'a yüzlerce isim vermesem dahî hakîkatin yine fevka'l-hadd dûnunda kalacağım, zîrâ sıfât-ı ilâhiyye sayısızdır... Ulûhiyet tesmiye ettiğimiz Zât-ı Bârî yalnız insânda tecellî etmiyor. Fakat rengîn ve kavî bir tabî'atin sinesinde olduğu gibi âlemin bi'l-cümle hâdisât-ı azîmesinde de izhâr-ı vücûd ettiğinden, onun hakkında sıfât-ı beşeriyyeye nazaran edilen fikrin adem-i kifâyeti bedîhîdir". Goethe'nin bu mülâhazasını muhakkıkîn-i İslâmiyyenin ifâdelerini tekrârdan başka bir şey add etmem.

[84]

Düşünen, eşyâ ve hâdisâtı nazar-ı im'ân ile tedkîk ve tecrübe eden bir kimse tabî'at huzûrunda kendisini pek küçük ve âciz görür. Fakat her şeyden ders-i ibret almak onun için mümkündür. Bir yıldız, bir çiçek, ve'l-hâsıl her zerre ona bir sırrı ifşâ eder: Alîm ve hakîm ve mürîd bir kâdir-i mutlak gerek gayr-i mer'î zerrelerde ve gerek ziyâsı gözleri kamaştıran âlemlerde ale'l-ıtlâk hâkimdir. Doktor Gibier *Eşyânın Tahlîli* (*l'Analyse des choses*) unvânlı eserinde bakınız ne diyor: "İnsânın fikri basar-ı âdîmizin yaşayamayacağı yıldızlara kadar pervâz eder. Rûh fikrin bir şimşegiyle o âlemleri seyr eyler. Ondan sonra bedenine döner ve eğer bu urûcundan mecnûnâne bir gurûra düşmemeyi bilirse vâsılinden olur". Doktorun bu ifâdesi size şübhesiz tasannu'

gelir; ona isterseniz inanmayınız. Fakat bilirsiniz ki, insân dahî temâşâ ettiğimiz âlemler gibi terakkî ve tekâmüle tâbî'dir. Hayâtın hakîkî gâyesi budur. Bununla berâber bunu bilmeyen veyâ inkâr edenler ne kadar çoktur. İnsânın dar dâ'iresinden çıkması ve mümkünâtdan halâs olması, havsala-i vicdânını kâmilan işgâl eden iştigâlât-ı âdiyyeden kurtulması için uzun bir te'emmül, derin bir tefekkür lâzımdır. İşte o vakit insân kendisine abes görünen lâ-yemût eserlerin vücûb ve elzemiyetini hiss etmeye başlar. Zihni onların ma'nâsını daha iyi anlamaya, kalbi daha iyi duymaya kesb-i isti'dâd eder. Bundan sonra kuvâ-yı tab'îyyenin kör olmadığını anlar. Ekvânı idâre eden kavânîn-i samedâniyyeyi hiss eder. İnsânın mes'ûd yaşayabilmesi işte bu kânûnlara tevfik-i hareket etmesiyle mümkündür. [85]

Bir de şu Belçikalı muharrir-i sûtûde-i âsâr Maeterlinck'i dinleyelim: "Büyük sır, yegâne sır şundan ibâretidir ki, her şey sırdır. Hiç olmazsa ecdâdımızın mektebinden, onların yaptıkları gibi bilinmesi gayr-i mümkün olan şeyi ayırmayı ve her şeyin fi'l-lah olduğunu ve bilinmesini yegâne ümmîd edebileceğimiz ulûhiyyeti ancak a'mâk-ı kalbimizde keşf edebileceğimizi öğrenelim. Büyük sırrın manzarası değişmemiş midir? Onlar için ne idiyse aynı mevki'de öyle duruyor. Eslâf, tâ ibtidâdan, nâ-ma'lûmdan mâlik olmuş olduğumuz en sâf ahlâkı istihrâc etmeyi bilmişlerdi. Mâdâmki bu nâ-ma'lûm içinde aynı noktada bulunuyoruz, diğer ta'âlîm-i ahlâkiyye çıkarmak, muhâldir dememek için diyorum, hatarlı olurdu. Bi'l-cümle dînlerde yüksek tarafından birbirinin aynı olan ve yalnız aşağı taraflarında birbirinden ayrılan o ta'âlîm-i ahlâkiyyeyi eğer insân ta'kîb etmek cesâretini gösterseydi henüz olmadığı bir şey olmuş olurdu".³⁵ Maeterlinck'in bu mülâhazası altında mestûr olan telehhûfû ben îzâh etmeyeceğim. Bunun takdîrini münevver kâri'lerimin vicdânlarına bırakıyorum.

³⁵ Maeterlinck'in *Le Grand secret* (Büyük Sır) unvânlı eserinden.

Sevâd-ı mümkünât âsâr-ı sun'ı bî-suhen söyler
Kitâb-ı kâ'inât esrâr-ı Hakk'ı bî-dehen söyler
Senin gûşunda isti'dâd yok idrâkine yoksa
Leb-i cûda kemâl-i sun'ı her berk-i semen söyler
Nâbî [86]

Ben bilmez idim gizli ayân hep sen imişsin
Cânlarda ve tenlerde nihân hep sen imişsin
Âlemde nişân ister idim sana senden
Bildim ki o âlemde nişân hep sen imişsin
Sultan Veled

SON [87]

Felsefe ve Sosyoloji Külliyesi

**Şüphecilik, Kötümserlik,
Tanrıtanımazlık Nedir?**
Tevfik Fikret'in *Târîh-i Kadîm*'ine Bir Cevap

Yazarı:
Mehmed Alî Aynî
Dârülfünûn Müderrislerinden

Birinci Basım

Basım ve Yayın
Kütübhanê-i Sûdî
İstanbul
Bâbiâlî Caddesi

Yeni Matbaa'da Basılmıştır
1927

Târîh-i Kadîm'e Cevap

Bu reddiyei bir rica üzerine yazıyorum. Tevfik Fikret'in *Târîh-i Kadîm'*ini okuyan gençler ruhen zehirleniyorlarmış. Bu sebeple o tarihin mahiyetini açıklığa kavuşturmak gençliğin fikrî selamet ve masumiyetini muhafaza için zorunlu imiş. Aslında bu manzumeyi yayımlandığı vakit ben de görmüştüm. Fakat ona böyle bir reddiye yazmak hatırıma gelmemişti. Çünkü öyle isyankârca tecavüzlere Tevfik Fikret'ten çok önce cüret edenler gelip geçmişti. Eskilere nispetle daha dün denilecek bir zamanda Nietzsche (Doğumu Prusya'da Röcken kasabasında 15 Ekim 1844'te) dahi Hristiyanlık aleyhinde, Voltaire ile Feuerbach'ı fersah fersah geçmek şartıyla, o güne kadar işitilmemiş derecede çirkin küfür ve tecavüzleri içermekte olan *Deccal'*ini (*Antéchrist*) yazmamış mı idi? Allah onun nazarında kötülüğün somutlaşmış bir şekli, İsa ise "haçın zehirli ağacına asılmış soysuz bir Yahudi" değil miydi? İncil dünyayı içi hastalar ve hastabakıcılarla dolmuş geniş bir hastahaneye çevirmişti. Ancak bazen pek şiddetli ve öldürücü zehir hükmünde olan bu hücum ve kınamalara itibar olursa insanlık için felaket ve musibetlerden başka ne sonuç elde edilirdi? Bununla beraber o sapkın görüşlülerin hepsi eserleriyle [3] birlikte rahatsız edici bir zulmet ve hüsrana kâbusu, boğucu bir şüphe ve isyan kuyusu içinde mahvolmamışlar mıydı? Hele Nietzsche cinnet ve hezeyan nöbetleri içinde çırpınarak can vermemiş mi idi? (Sene 1900).

Bütün teessüflerimize rağmen, Tevfik Fikret de o hüsrana uğramış kafileye katılacakmış. Ne yapalım? Nietzsche'nin *Deccal'*i yüz milyonlarca Hristiyandan kaç tanesini İncil'i okumaktan ve dinlemekten menetmişti; *Târîh-i Kadîm'*in de bize ne te'siri olabilir demiştim. Böyle düşünmekle beraber, ona pek acımıştım. Daha garibi, bu manzumeyi ona nispet

etmek istememiştim. Bu olamaz diyordum. Nasıl, bu *Târîh-i Kadîm*, "Sabah Ezarı"nın yazarı olan seçkin şairin midir?¹

¹ Allâhü Ekber... Allâhü Ekber...
Bir samt-ı ulvî: Gûyâ tabî'at
Hâmûş hâmûş eyler ibâdet.

Allâhü Ekber... Allâhü Ekber...
Bir samt-ı nâlân: Gûyâ avâlim
Pinhân ü peydâ, nevvâr ü muzlim,
Etmekte zikr-i Hallâkî dâ'im:

Allâhü Ekber... Allâhü Ekber...
Bir samt-ı ulvî: Kalb-i tabî'at,
Bir samt-ı nâlân: Rûh-ı avâlim,
Etmekte zikr-i Hallâkî dâ'im;
Etmekte ra'sân ra'sân ibâdet.

[Allâhü Ekber... Allâhü Ekber...
Bir ulvî sessizlik: Gûya tabiat
Sessiz sessiz eyler ibadet.

Allâhü Ekber... Allâhü Ekber...
Bir inleyen sessizlik: Gûya Âlemler
Gizli ve açık, aydınlık ve karanlık,
Etmekte zikir Yaradan'ı daim.

Allâhü Ekber... Allâhü Ekber...
Bir ulvî sessizlik: Tabiatın kalbi
Bir inleyen sessizlik: Âlemlerin ruhu
Etmekte zikir Yaradan'ı daim
Etmekte tir tir titreyerek ibadet]

[Tevfik Fikret'in eserde alıntı yapılan şiirleri için şu alternatif çalışmalara bakılabilir: Tevfik Fikret, *Bütün Şiirleri*, yay. haz. İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, TDK Yayınları, Ankara, 2004; Tevfik Fikret, *Kırk Saz (Rübâb-ı Şikeste): Seçilmiş Şiirler*, yay. haz. Ahmet Muhip Dıranas, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1975; Tevfik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste*, yay. haz. Kemal Bek, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2012; Tevfik Fikret, *Bütün Şiirleri 1: Geçmişten Gelen*, yay. haz. Asum

Acaba onu şimdi böyle münkirâne haykırtan bazı hadiseler mi olmuştu? Fakat her ne olursa olsun Tefvik Fikret kendisiyle bu kadar bariz bir çelişkiye düşmemeliydi!

Tefvik Fikret bu manzumesinde tarihi sorguluyor: Tarihi uzun boylu, kuru kemikli bir heykele benzetiyor. Bu heykelin başı [4] geçmişe, yani rüyaya, ayakları gelecek denilen heyûlâya sürünüyormuş. Heykelin altında altı bin yıllık şüphe buruşukları varmış. Bu heykel bize örnek olarak geçmiş zamanı gösteriyormuş. Şairin sorularına, bir sırtlan mezardan ölü kemiklerini nasıl çıkarırsa o da hatıralarını yoklayarak cevap vermeye başlamış, devirlerin birbirini izleyen olaylarının hep felaket ve ölüm yığıntıları olduğunu söylemiş:

Ne zamân geçse bir ketîbe-i şân,
Dâ'imâ reh-güzâra hûn-efşân
Bir bulut, sâye-bâr olur mutlak
Başta, en başta, kanlı bir bayrak,
Onu bir kanlı tâc eder ta'kib,
Sonra hûnün vesâ'it-i tahrîb:
Mızırak, yay, kılıç, topuz, balta,
Mancınuk, top, sapan, tüfek... arada
Kanlı âmirleriyle cünd-i vegâ;
Sonra artık alay alay üserâ...
Mutlakâ bir muzaffer on mağlûb;
Çiğneyen haklı, çiğnemen ma'yûb;

Bezirci, Can Yayınları, İstanbul, 1984; Tefvik Fikret, *Bütün Şiirleri 2: Rübâb-ı Şikeste, Kırk Saz*, yay. haz. Asım Bezirci, Can Yayınları, İstanbul, 1984; Tefvik Fikret, *Bütün Şiirleri 3: Halûk'un Defteri, Şermin, Son Şiirler*, yay. haz. Asım Bezirci, Can Yayınları, İstanbul, 1984; Tefvik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste ve Bütün Diğer Eserleri*, yay. haz. Fahri Uzun, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1973; *Tefvik Fikret: Hayatı ve Toplu Şiirleri*, yay. haz. Refik Durbaş, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007 (h.n.)]

Kahra alkış, gurûrâ secde; kerem
Za'f ü zilletle dâ'imâ tev'em;
Doğruluk dîlde yok, dudaklarda;
Hayır ayaklarda, şer kucaklarda. [5]
Bir hakikat: hakikat-ı zencîr;
Bir belâgat: Belâgat-ı şemşîr;
Hakk kavînin, demek şerîrindir;
En celî hikmet: Ezmeyen ezilir!
Her şeref yapma, her sa'âdet pîç;
Her şeyin ibtidâsı, âhiri hiç;
Dîn şehîd ister, âsümân kurbân;
Her zamân, her tarafda kan, kan, kan!..

[Ne zaman geçse bir şanlı ordu
Yürüdüğü yola daima kan saçan
Bir bulut, gölgesiyle örter mutlak
Başta, en başta kanlı bir bayrak,
Onu bir kanlı taç eder takip,
Sonra tahrip eden kanlı araçlar:
Mızrak, yay, kılıç, topuz, balta,
Mancınık, top, sapan, tüfek... arada
Kanlı kumandanlarıyla savaşçılar;
Sonra artık alay alay esirler...
Mutlaka bir muzaffer, on mağlup;
Çiğneyen haklıdır, çiğnemen ayıplanır;
Kahra alkış, gurura secde; kerem
Zaaf ve zilletle daima eş değerde.
Doğruluk gönülde yok, dudaklarda;
Hayır ayaklarda, şer kucaklarda.
Bir hakikat, zincir hakikati;
Bir belâgat: Kılıcın belâgati;
Hak güçlünün, demek şerîrindir;
En açık hikmet: Ezmeyen Ezilir!
Her şeref yapma, her saadet pîç;
Her şeyin başlangıcı, sonu hiç;
Din şehit ister, gökyüzü kurban,
Her zaman, her tarafta, kan, kan, kan!..]

demiş.

Aziz okur! Şimdi bu mısraları yazarken onun “Asker Geçerken” kahramanlık destanını istemeden hatırladım. Tevfik Fikret bu manzumeyi *Târîh-i Kadîm*’den önce mi söylemiş, sonra mı? Bunun hükmü yoktur. Fakat bu ne yanardönerlik!

Nakkâre önde, bir müteharrik cebel gibi
Geçmekte zî-vekâr u tarab mevkib-i zafer;
Sancak, o reng-i âl ile fecr-i ezel gibi
Fark-ı mehâbetinde saçar mevce mevce fer.

Herkes, büyük küçük, birikir reh-güzânna
Bir incizâb-ı rûh ile, pür-şevk u ihtirâm [6]
Gözler dalar güzâriş-i satvet-medânna,
Îsâr eder kudûmuna her nazra selâm,²

Durmaz, yürür ketîbe-i rahşân-ı mefharet;
Her lahza bir nümâyiş-i handân-ı mefharet
Yüzlerde, süngülerde, kılıçlarda berk urur.

Kalmaz gunûde geçtiği yerlerde hiss-i şân;
Ba’zan durur selâmına bir kışla, nâgehân
Bir seyf-i âmirâne parıldar: – Selâm dur

[Nakkâre* önde, bir yürüyen dağ gibi
Geçmekte vakarlı ve neşeli zafer alayı;
Sancak, o al rengiyle ezeli bir tan gibi
Heybetli tepesinde saçar, dalga dalga ışı.

Herkes, büyük küçük, birikir yoluna
Bir ruh çekimiyle, coşku ve saygıyla;

² Bu îsâr kelimesi yerinde kullanılmamıştır. Zira îsâr tercih manasınadır.

* Mehter müziğinde kullanılan ve “çiftenâra” olarak da anılan, birbirine bağlı iki küçük davul (h.n.).

Gözler dalar kudret saçan geçişine,
Verir gelişine her bakış bir selam.

Durmaz yürür övüncün parlak alayı;
Her ân bir övünç gülümseyişi gösterir
Yüzlerde, süngülerde, kılıçlarda çakarak.

Kalmaz ilgisiz, geçtiği yerlerde şan hissi;
Bazen durur selamına bir kışla, ansızın
Bir âmirâne kılıç parıldar: -Selam dur!]

Tevfik Fikret'in muhatabı olan târîh-i kadîm kılıçtan nefret ediyor, fakat bizzat Tevfik Fikret kılıç için ne diyor:

O çelik parçası bir gün bir ehemmiyyet alır;
Koca bir kavmin olur hâris-i istiklâli;
Koca bir memleketin ırzı, hayâtı, mâli
Ona vâbeste kalır.

O zamân, ey ebedî hâmi-i şân-ı akvâm,
O zamân sen yed-i kahr-ı hamiyette ayân
Olarak ehl-i te'addîye verirsin hüsrân;
O zamân en nâ-kâm [7]

Kalbe şevkinle gelir neş'eli bir hiss-i felâh;
Sana baktıkça fahûrâne parıldar gözler,
Sana ey seyf-i mücellâ, sana ey berk-i zafer,
Sana ey şanlı silâh!

[O çelik parçası bir gün bir önem kazanır;
Koca bir kavmin olur istiklâlinin muhafızı;
Koca bir ülkenin ırzı, hayatı, malı
Ona bağlı kalır.

O zaman, ey kavimlerin şânının ebedi hamisi,
O zaman sen hamiyetin kahredecî elinde ayân,
Olarak düşmanlık ehline verirsin hüsrân;

O zaman en bezgin.

Kalbe şevkinle gelir neşeli bir kurtuluş hissi
Sana baktıkça, övünçle parıldar gözler,
Sana, ey parlak kılıç, sana, ey zafer şimşegi,
Sana ey şanlı silâh!]

Tevfik Fikret bu "Kılıç" manzumesinde samimidir. O halde onun *Târîh-i Kadîm'*ine söylediği mülâhazalar nasılsa vicdanına uğursuz bir karanlık uğradığı zaman tesadüf etmiş olmalıdır.

*
* *

Hakk kavînin, demek şerîrindir;
En celi hikmet: Ezmeyen ezilir!

[Hak güçlünün, demek şerîrindir
En açık hikmet: Ezmeyen Ezilir!]

Bu ne aptal aldatırcasına, fakat hem cazip ve hem yalancı bir sözdür! Gerçekten de Hak görünüşte kuvvetle muhafaza olunur. Fakat:

Zulmün topu var, güllesi var, kalesi varsa,
Hakkın da bükülmez kolu, dönmez yüzü vardır;
Göz yumma güneşten, ne kadar nûru kararsa
Sönmez ebedi, her gecenin gündüzü vardır.

diyen yine Tevfik Fikret değil mi? Gerçekten de hak bizatihi kuvvettir. Ona galip gelmeye imkân tasavvur edilemez. Hakkından şüphesi olanlardır ki, haklarını kaybeder. Hak ile kuvvet kavramını birbirinden ayırmak, şeyleri yalnız görünüşlerine göre değerlendirmekten kaynaklanan bir görüş hatasıdır. [8]

Hak ve Kuvvet

Hak yahut manevi kudret, kuvvete yahut cismani kudrete mukabildir. Bossuet diyor ki, "Hakka karşı hak yoktur", yani kanun haricinde, kanun aleyhinde manevi kudret yoktur. Kuvvet yahut cismani kudret hakkı ezebilir, fakat ona üstün gelemmez. Burada biraz Leibniz'in mülâhazasını dinleyelim: Bize kurt ile kuzu hikâyesini söylerken "el-hükmü limen galeb"* kaidesini haber veren masalcı, bir hakkı değil, bir olayı ortaya koymuş oluyor, olan şeyi söylüyor, olması gereken şeyi söylemiyor. Ahlâken hakka galip gelen kuvvet değildir, kuvvete galip gelen haktır. Bir despotun kuvveti, bu despot isterse bir birey yahut bir kavim veya bir çoğunluk olsun ve bunların gasp ve vurgunculukları seneler ve asırlarca devam etse dahi bir hak tesis veya bir mükellefiyet ihdas etmekten acizdir. O zorlama ve haksızlığa zorunlu olarak tahammül olunur, fakat itaat olunmaz, itiraz olunur. Yedi asırdan beri İrlanda'nın İngiltere'ye karşı yaptığı budur. İrlandalılar hakkın mukaddes saflığına ve bunun nihayetinde zafer kazanacağına ezilmez bir güven beslemektedir.

Hayvani kuvvet ancak muvakkat ve geçici olabilir. Hakka karşı üstünlük ve galebiyet elde edemez, zira hak er geç kendi mevkiini elde eder ve kuvveti toplumsal ve ahlâki hayatın yüksek taleplerine tâbi kılarak kullanır. Kuvvet hakkın hizmetinde olmalıdır, kuvvet bize bu maksat ve gaye ile bahşedilmiştir. Adalet noksanlık veren her şey harabeye döner. Başarı verebilen kuvvetin üzerinde adalet ve hak vardır ki, yalnız bunlar o başarıya meşru bir sıfat verir. [9]

Hak kendisine galip gelmek mümkün olmayan manevi bir kuvvettir. Hak daima hayvani kuvvetten üstündür, hatta görünüşte bu kuvvete mağlup görünse dahi. Kuvvet geçer,

* "Hüküm galibindir" (h.n.).

yok olur, hak iptal edilmesi imkânsız, eksilmez, ölümsüz olarak kalır, çünkü hakkın kaynağı kanundur.³ Bundan dolayı hakkın daima aleyhine "kân mâkân", yani oldu bitti kaidesi hiçbir vakit ikame olunamaz. Kısacası fiil mevkiine çıkması gereken şey haktır.

Adaletle karşı hiç kimse güçlü değildir, zira hiç kimse Allah'a karşı güçlü değildir. İşte bunun içindir ki, iman sahipleri hiçbir vakit ümitsizliğe düşmezler ve asla cesaretlerini kaybetmezler. Allah adildir, adalet ister. Hak en güçlünün değil, en haklıdır. Yaratılmışın idaresi yaratıcının yetkin kudretini bozguna uğratamaz: Zira bu irade bu hususta pek aciz ve zayıftır. Allah yarattığını bildiği gibi harekette serbest bırakır, fakat hakikatte onu sevk eden Allah'tır, bu sebeple koyduğu genel kanunları ihlâl etmesine müsaade etmez.

*
* *

En Celî Hikmet: Ezmeyen Ezilir!

[En açık hikmet: Ezmeyen Ezilir!]

Hayvanlık âleminde geçerli olan bu düsturu insanlık âlemine nakletmek ne yanlış bir düşüncedir. Gerçekten de Sokrates'i Atinalılar ezmiş, ona baldıran zehiri [10] içirmişlerdi. Fakat bir de o hakîmin ölümünü tasvir eden sayfaları okuyunuz! Hakka kesin kararlı olarak iman eden o filozofun ölümü bin sefil hayattan yüksektir. Onun düşmanlarının kemikleri çoktan çürüdü, nam ve nişanlarından hiçbir eser kalmadı. Fakat hâlâ medeni âlemin bütün üniversitelerinde onun ismi hürmetle yâd olunmaktadır. İnsaf ediniz, buna ezilmek ve ölmek nasıl denebilir?

³ Leibniz bununla hakkın kaynağının bizzat hak olduğunu anlatmak istiyor.

Çalışalım da hayvanlığa ait teamüller aramızdan büsbütün kaybolsun. Ancak bu talep öyle mi savunulur?

Her şeref yapma, her saâdet pîç;
Her şeyin ibtidâsı, âhiri hiç

[Her şeref yapma, her saadet pîç;
Her şeyin başlangıcı, sonu hiç]

Bilmem ki Tefvik Fikret şereften ne mana kastediyordu? Eğer onun maksadı Avrupalılardaki *Excellence Altesse*, veya bizdeki devletlû, saâdetlû, izzetlû gibi övgü lakapları ise, hakikaten böyle şereflerin hiçbir kıymeti yoktur. Gerçekte mizacın, zamanın, mekânın ve kavimlerin ihtilâfıyla değişen şereflerin belirli bir hakikati yoktur. Bütün şeref lakapları bir kalem darbesiyle izafe edildikleri kimselerden alınabilirler. Fakat hakiki şerefler öyle midir? Hakiki şerefler yapma olamaz. Onlar eskimez ve solmaz. Zira böyle şerefler insanlığa yapılan hizmetlerle temin olunur. O şeref sahiplerinin göğüslerinde nişan yoktur, fakat onlar herkesin [11] gönüllerinde bir nişan bırakmışlardır. Seleflere gitmeyeceğim. Yalnız bu sırada Pasteur'ün ismini yâd edersem yeterlidir. Bu allâmenin bütün insanlık âleminde elde ettiği şeref nasıl yapma olur?

Tefvik Fikret'in daha önce söylemiş olduğu "Millet Şarkısı"nda:

Dünyada şereftir yaşatan milleti, ferdi

hükmünü verdikten biraz sonra şerefin yapma olduğundan bahsetmesi pek şaşılacak bir yanardönerlik değil midir?

Hiçin Manasızlığı

Hayır, her şeyin başlangıcı hiç olmadığı gibi, sonu da hiç değildir. Esasen akıl sahibi bir varlığın hiçliği tasavvur edebilmesi imkânsızdır. Akıl böyle bir tasavvuru şiddetle reddeder. Tefvik Fikret gibi ince ve hassas bir şairin kaleminden böyle bir safsatarın nasıl çıkabildiğine cidden şaşırıyorum. Gerçekten de yine onun sözünce:

Şübhe bir hakka doğru koşmaktır
Hakkı tenvîr ukûl için haktır.

[Şübhe bir hakka doğru koşmaktır,
Hakkı aydınlatmak akıl için haktır.]

Pekâlâ ama, bu şüphe düsturunu çıkaran hakîm Descartes bile onu metot gereği geçici (*provisoire*) olarak kabul etmiş ve derhal öncelikler apaçık ilkelerden olmak üzere kendi varlığının hakikatini teslim ve bunda şüphe caiz olmadığını tasdik eylemişti.⁴ [12]

Hiçbir manası olmayan bir kelime varsa, o da Tefvik Fikret'in kullandığı manadaki hiç kelimesidir.

Gerçekte şu üzerine bastığımız yeryüzünün bir başlangıcı olduğu gibi bir nihayeti de gelecektir. Bütün bilimsel gözlemler ve araştırmalar bunu gösteriyor. Fakat yeryüzünün geçirmekte olduğu dönüşüm devirlerinin başlangıcını hiçliğe nasıl indirgeyebiliriz? Gerçi bu hususta çeşitli teoriler öne sürülmüştür.⁵ Fakat bütün araştırmacıların ittifakla katılmış oldukları sonuç hiçlik değil, varlıktır ki, ilk tecelli aşamasında enerji ve eter şeklinde eserlerini açığa vurmaktadır.

⁴ *Cogito ergo sum*: Mademki düşünüyorum, varım.

⁵ Laplace, Kant, le Colonel du Ligondès, Faye, Arrhénius teorileri.

Sona gelince, bunun da hiç olmadığını bizden evvel hiç şüphesiz şairin kendisi anlamıştır, ama ne fayda, zannedersem bu anlayış ona çok pahalıya malolmuştur!

Uhrevi Hayat

Tevfik Fikret bu zorbaca hükmüyle uhrevi hayatı inkâr ediyor. Gerçekten de bedeninin parçaları unsurlarına dağılmış, cismani kimliğinden hiçbir eser kalmamış bir mevcut için bir uhrevi hayat nasıl tasavvur edilebilir? Bu inkârı onaylamak için eskiden beri öne sürülen deliller hep birbirinin aynıdır. Aslında basit bir muhakeme ve görüş alanı [13] sınırlı bir akıl için uhrevi hayatı tasdik etmek güçtür. Onu tasdik etmek için kesin ve şüpheden arınmış deliller arıyoruz. Fakat bu inkârcılara sorunuz: Bir damla nutfe anne rahminde kendisine ulaştırılan çeşitli unsurları göze, kulağa, buruna, damarlara, sinirlere dönüştürüp tasvir ederek ataların birçok ahlâki ve cismani kazanımlarını da taşıdığı halde, belirli günde bu görünüşler alanına nasıl çıkıyor! Maddi unsurları böyle düzenleyen ve güzel insan şekline dönüştüren kudret nedir? Bu hususta alacağınız cevabın sizi hiçbir şekilde tatmin etmeyeceğini iddia edebilirim. Zira bu hayat sırrı bugün bir mutlak sırdır.

Hayatın Kaynağı Meselesi

Gerçekten de kimyanın günümüzdeki ilerlemelerine diyeceğimiz yok. Daha 1828'de Wöhler "*cyanate d'ammoniaque*" yardımıyla üre (*urée*) üretmeyi başarmıştır; Berthelot'un

çalışması inorganik kimya ile organik kimya arasında aşılması imkânsız bir engel olmadığını göstermişti: 1854'ten beri alkol, hardal, uçucu yağ, asit üretiminde başarı elde edilmişti; ... bundan sonra kimyagerler önceden yalnız canlı varlıklar tarafından üretildiği zannolunan birçok cevherleri (*substance*) yapay olarak üretmeyi başardılar; [14] kafein, seumbromin, etropin, nikotin, elizarin... bunlar arasındadır. O derece ki, bugün organik kimyanın canlı varlıkların müdahalesine muhtaç olmaksızın doğrudan doğruya üretilmesini bildiği cisimlerin miktarı yüz elli bini geçmektedir.

Organik kimyanın bu önemli başarılarının canlı maddenin de günün birinde bize kendi sırrını ifşa edeceğini ümit ettirmektedir. Bununla beraber unutmamalıdır ki, şimdiye kadar üretiminde başarı elde edilen cisimler canlı maddenin faaliyetinden kaynaklanan sonuçlardır, bizzat o canlı madde değildir. Halbuki hayat meselesini çözmeyi denemek için o canlı maddenin sentezini (*synthèse*) ele geçirebilmek lazımdı. Gerçekten de Fischer tabii yumurta akı ile aynı unsurlardan oluşan bileşimlerden ibaret olan polipeptidlerin (*polipeptides*) sentezini yapmayı başarmış ve bunun üzerine artık bir albüminin sentezini bulmak gecikmeyeceği zannedilmiş ise de meselenin pek karışık olduğu da anlaşılmıştı. Zira protoplazma (*protoplasma*) bir kolloid (*colloïde*) olmakla beraber bu öyle açıkça belirli bir kimyasal cevher değildir; "protoplazma" albümin benzeri bir maddeden ziyade her biri başlı başına "bir kimyasal sentez yapısı" olan çeşitli albümin benzeri maddelerin karışımıdır. İşte kimyagerin ilk tesadüf ettiği güçlük kaynağı budur. Fakat mademki bu albümin benzeri maddelerin tabiatı artık açığa çıkmıştır, bunların sentezi de imkân alanına girmiştir diye varsayılıyor. O halde bunların birleşmesiyle nasıl [15] oluyor da hayat gösteren bir madde meydana geliyor? İşte bu meseleyi çözmek gerekir. Şu kadar ki, tabiatın kuvvetlerindeki birliğe iman edenler bu güçlüklerle yavaş yavaş galip gelerek nihayet bu kadar önemli bir meseleyi çözmeyi başaracaklarından ümitsizliğe kapılmıyorlar. Çalışsınlar bakalım.

Her halde bu dakikada yeryüzünde hayatın en ilkel ve basit şeklinin nasıl ve ne sebeple açığa çıktığı malum değildir. Şu maruzatımdan hayatın çeşitli unsurların bileşiminden kendi kendine meydana gelen hususi bir keyfiyet olduğu düşüncesinde bulunduğumu elbette zannetmezsiniz. Hayatı öyle düşünmediğim içindir ki, uhrevi hayatın mevcudiyetine itikat etmekteyim.

Ölüm Yok Olmak mı Demektir?

Uhrevi hayata itikadımın sebebi nedir? Müsaade ederseniz bunları size de arz edeyim:

Öncelikle tabiatın gerek maddeler, gerek bitkiler ve gerek hayvanlar âlemine ibret nazarıyla bakalım. Her yerde ve her noktada tesadüf edeceğimiz kusursuz düzen, mucizevi ahenk her işinde alim ve her tasarrufunda hakim bir Kâdir-i Mutlak'ın varlığını ifşa etmiyor mu?

Hayvanlar silsilesinin en aşağı mertebesinde bulunan mener (*monère*), yani ne çekirdeği ne hücre zarı olmayan protoplazmanın dönüşüm ve evrim [16] yoluyla insan şekline yükselinceye kadar 22 merhaleden⁶ geçtiğine inananların piri

⁶ Birinci moner mertebesi; ikinci "amip" mertebesi; üçüncü sinamip, planeal; beşinci gastread; altıncı *Vers Aurbellariés*; yedinci *Scolécides*, bu mahlûklarda kana benzer bir sıvı mevcut olduğu gibi organlar içinde bir boşluk vardır; sekizinci *Vers sacciforme*, bunlarda omuriliği andıran bir şey var; dokuzuncu *Vertebrés acraniens*; onuncu *Monsorhiniens*, bunların ilkel bir kafatasları var, fakat çeneleri yok; on birinci *Sélaciens* bunlarda burun delikleri taksim olunuyor, çene kemikleri ile iki çift organ çevresi görünmeye başlıyor; on ikinci *Dispentes*, bunlarda ciğerle solunumun ilk kademesi görüntüyor; on üçüncü *Sozobranches*, bunlar hem su içinde hem havada solunum yapabilecek organlara sahip; on dördüncü *Sozoures*'ler, bunlar da hem su içinde hem

Lamarck bile bu dönüşümü ve evrimi: “bütün işlerin ve şeylerin yüce yaratıcısına ait önceden düzenlenmiş ve belirli bir planı imkân ve gerçekleşme alanına çıkartmakta olduğunu” itirafa mecbur olmuştu.

Lamarck’ın “yüce yaratıcı” ismini verdiği Hâlik Te’âlâ ve Takaddes her yeni doğanın muhtaç olduğu sütü o yeni doğanın anasına bahşedip [17] veriyor. Bu, bütün tabiat varlıklarında istisnasız geçerli bir kaidedir. İster insan yavrusu, ister hayvan enciği ve ister kurtçuk olsun gıdaları tamamen hazırlanmıştır ve onların gelişim aşamalarıyla uyumludur. Bu gıda başlangıçta gayet zayıf, fakat daima özlüdür. Bu gıda o kadar güzel hazırlanmıştır ki, onun yerini başka hiçbir gıda tutamaz; şayet onun yerine başka bir gıda verilse yeni doğanın helâkına sebep olurdu. İşte bu iş de yaratıcı kudretin diğer bütün işleri gibi sınırsız ve kıyassız tekerrür edip durur! Şu halde insanların mutlak surette yok edilip ve ortadan kaldırılmakta olduklarını varsaymak, bütün yarattıklarını yaşatmak için bu kadar ihtimamlı ve müşfik olan yaratıcı kudretin şu basiret ve tedbiriyle nasıl uzlaştırılabilir? Bu sebeple bütün araştırmacılara ve ariflere uyararak derim ki, ölüm bir yok oluş ve ortadan kalkış değil, ruhu yeni bir âleme hazırlamak ve ulaştırmaktır. Ve bir uhrevi hayat muhakkaktır. Bundan başka Kant’ta olduğu gibi bende bu kanaatleri

karada yaşayabilen hayvanlar, fakat öncekilerinden bazı farkları var; on beşinci *Protamniotes*’ler, bunların balık kulakları tümüyle kayboluyor; on altıncı *Promammaliens*’ler, bunlar bir örnekten hayvanlar, fakat dişli çenelerle donanmış; on yedinci *Marsupiaux*, bu hayvanların örneği *Sarigue* denilen hayvandır ki, kanınlarında bir keseleri vardır; on sekizinci *Prosimien*’ler, bunlar maymuna yakın örneklerdir; on dokuzuncu *Monocerques*, uzun kuyruklu maymunlar türünden; yirminci *Anthropoides*, bundan öncekilerin nesilleri, fakat kuyrukları düşmüş mahlûklar, insanlara daha yakın; yirmi birinci *Anthropopithèque*, bunların insandan farkı hem başlarının şekli ve hem konuşmadan mahrumiyetleridir. Dikey durabilirler, fakat ayakları başka türlüdür; yirmi ikinci bildiğimiz insanlar.

destekleyen delillerin en kuvvetlisi insani fıtratımıza yerleştirilmiş olan “ahlâk kanunu”dur.

“Kant’a göre Allah âlemin düzeninin hakiki yaratıcısıdır, ancak bu düzen bu hayatta bize tamamen gizlidir. Bu dünyevi hayat görünüşten, olaylardan ve hayallerden başka bir şey değildir. *Salt Aklın Eleştirisi* başlıklı eserinde Kant bizim eşya diye telakki ettiğimiz şeylerin fenomenlerden ve olaylardan ibaret olduğunu göstermiştir. Bu yüzden bir şekilde perdeler, örtüler arasında görmekte olduğumuz şeylerin tabiatı edep ve ahlâkın sıhhat ve hakikatini ve saadetle faziletin bağlantısını uygun görecektir. Bu yüzden düzenlenmiş olduğuna inanmaya müsaittir. Bu yüzden varolan şeylerin hayatının üzerine [18] dayalı olduğu bu uhrevi hayatın keşfi Allah’tır. Kant’ın kanaatine göre Allah en yetkin bir Hak varlık olup hakiki hayatın, ebedi hayatın imkânı ancak ona tâbidir”.

Kısacası fizikte, astronomide tesadüf ettiğimiz kanunlar kadar kesin doğrulanmış olan bu ahlâki kanun mutlaka ikinci bir meydana gelişi gerektirir.

Matematikteki keşifleri ile pek seçkin bir âlim vardır: Jacques Bernouillie, bu allâme, vaktiyle Archimedes’in en meşhur keşfini⁷ mezar taşına kazdırmasına benzer şekilde logaritmik (*logatitmique*) helezonuna ilişkin keşfini gösteren şekli kendi mezar taşına kazdırmış ve bunun yanına Latince şu ifadeyi yazdırmıştı:

Eadem mutata resurgo

Bu ifadenin manası: Ben yine kendi neliğime uygun olarak diriltiliyorum demektir. Koca allâme, ne de sağlam imanı varmış!⁸ Bu kitabeden bahs ile Maitre J. H. Faber’in şu mülâhazasını dinleyiniz:

⁷ Archimedes’in en güzel keşiflerinden birisi küre ile silindirin orantısını belirlemesiydi. Mezar taşına bu şekli kazdırmıştı.

⁸ Bernouillie (1651-1705) Basel şehrinde doğmuştur. İntegral hesabının gelişimine pek büyük hizmetleri olmuştur. “İzokron” eğrisine ait keşifleri vardır.

“Pozitif bilimlerde derin bilgi sahibi bir üstadın şu şahadeti kıymetli bir şeydir. Bu tasdik hayalperest bir kimsenin değildir. Bundan başka hakiki âlimler pek mütevazı olurlar. Kehanet satanlara gelince, onlar daima kıt akıl sahiplerinden yarım âlimler ve yarım bilgiçlerdir”.⁹ [19]

Bilemeyiz

Fakat bu uhrevi hayat nasıl olmaktadır veyahut olacaktır? Bu konuda benden ayrıntılı bilgi istememenizi rica ederim. Gerçekten de Doktor Fougairon (Docteur Fougairon) *Ruhun Bekâsı* (*La survivance de l'âme*) başlıklı eserinde: “Bir insan dünyaya doğduğu vakit yeni doğmuyor, tekrar doğuyor, öldüğü vakit tekrar ölüyor. Bugünün yaşayanları geçmiş vaktin ölüleridir, nasıl ki yannın ölüleri daha sonra tekrar dirileri olacaktır” diyorsa da onun döngüyü içeren bu kanaatine iştirak için acele etmemeliyiz. Gerçi Fougairon bu husustaki kanaatini ispat için bazı çocukların daha pek küçük yaşta iken bir bilim veya sanatta üstat olduklarını gösteriyor. Örneğin Pascal daha 12 yaşında iken pek mühim geometri teoremlerini keşfetmişti. İsveçli Ericsen henüz 13 yaşında iken Süveyş Kanalı’nı açan mahir mühendisler arasında bulunuyordu. Mondeux bilinen bir sayının logaritmasını ve herhangi bir logaritmanın mukabil sayısını derhal bulup söylerdi. Bu zat 1840’ta Bilimler Akademisi’ni en çetin problemleri birden çözerek hayrete düşürmüştü. Meşhur sanatçı Rembrandt daha alfabe okumaya başlamadan resim yapardı. Mozart ilk bestesini sekiz yaşında iken yapmamış mıydı? Fougairon, “Bu dâhiler geçmiş hayatlarında o bilim veya sanatları öğrenmiş olmasalardı, şimdi bu maharetlerini nasıl [20] gösterebilirlerdi?” diye soruyor. Gerçekten de

⁹ *Souvenirs entomologiques*, cilt: DX, s. 130.

Théorosita Milanollo'nun daha dört yaşında iken bir üstat mahareti ile keman çalabilmesi için Baillot'nun dediği gibi doğmadan önce keman çalması gerekirdi!

Bununla beraber yalnız bu hadiselerle devir veya onların tabirince tekrar doğuşun (*réincarnation*) ispat olunamayacağını söyleyebiliriz. Bu yüzden biz sadece ruhun bekâsını itikat edersek ve ayrıntısını bilmiyoruz dersek daha ziyade ihtiyata uygun olur.

Duyuların Aldanışı, Aklın Düzeltileri, Kalbin Verdiği Bilgiler

Aziz ve muhterem okurlarım! Duyulanımızın bizi ne uzun müddet aldatmış olduğunu biliyorsunuz. Şimdi şu satırları yazdığım sırada başımı çevirip bahçeme bakınca odamın tavanında yanmakta olan lambayı aynen havada asılmış görüyorum. Fakat biliyorum ki orada öyle bir şey yoktur. Uzaktan yuvarlak gördüğüm bir kuleyi yanına gidince dört köşeli görüyorum. İşte duyulanımızın verdiği bilgiler hep böyle hatalıdır. Onların yalancı şahadetlerini aklımızla düzeltiyoruz. Fakat akıl da bir ölçüttür. Çarşıda alışveriş ettiğimiz zaman esnafın kullandığı ölçülerin doğruluğuna güvendiğimiz içindir ki, aldanmadığımıza kanaat [21] ediyoruz. Fakat ya bu arşınlar veya okkalar tam ayarlı değilse yandığımız gündür. Fikri muhakemelerimizde ise her şeyi akıl ile ölçüyoruz. Zira yetkin ayarlı bir ölçüt olduğuna önceden itimadımız vardır. Diyelim ki bu ölçüt doğrudur. Fakat her şeyin kendine münasip ve mahsus bir ölçütü yok mudur? Zamanı saatle, boyutları metre ve benzeri, ağırlığı kilo, elektriği kilovat ile takdir etmiyor muyuz? Acaba akıl bu bahsettiğimiz uhrevi hayat meselesinde ne dereceye kadar salahiyet sahibi bir hâkimdir? Bunu düşünmeyelim mi? Hiç olmazsa her aklın bu alanda dolaşamayacağını tasdik

edersiniz ya! Şu halde biraz da kalp ve vicdarumuzun ilhamlarını dinlemeliyiz. Müsaade ederseniz bir benzetme ile de meramımı açıklayayım. Yatağınıza girip uyuduktan sonra etrafınızdaki şeyler artık sizin için yoktur. Odanıza girerler, çıkarlar, konuşurlar, gülerler, eşyanızı karıştırırlar. Fakat siz bunların hiçbirinden haber almazsınız. O esnada sizin için hakikat, rüyanızda göreceğiniz şeylerdir. Ve bunlar sizin için o kadar hakiki ve güvenilmeye değer şeylerdir ki, onların tesiri altında gülersiniz, ağlarsınız, tartışır ve çatışsınız, seversiniz, kıskanırsınız, acırsınız, seyahat edersiniz... Hatta uyandığınız vakit bunların henüz tesiri altında olduğunuz için onların rüya olduğunu anında anlayamazsınız ve yine gözünüzü kapatıp rüyanızın devam etmesini arzu edersiniz. Şu halde hangi tavır ve makamda isek, ona mahsus halleri tasdik etmekle beraber, tavır ve makam değiştirdiğimiz zaman idrâklerimizin değişeceğini [22] iyice bilmeliyiz. Kısacası ölüm daha derin ve daha uzun bir uyku gibidir. Maksadımız bu uykuyu rahat geçirebilmek ve bundan uyandığımız zaman ak yüz ve müsterih bir vicdanla hesaba hazır olmaktır.

Her Saadet Piç

Ah, bu ne bâtil bir fikir ve zihinlere dalâlet verici ne kadar yalancı bir hükümdür! Sözlüğe bakarsak piçe şöyle bir mana verdiğini görürüz: “Her şeyin ufağı, pervazı ve bozulmuş pûç yavrusu, ağacın kök sürgünü, mum fitilinin sarkan teli, şeytan tırnağı, zânînin yavrusu, veled-i zînâ, piç olmak, pûç olmak, çar çur, heba, heder olmak, soyu bozulup ufak, aciz olmak, hüsrân, yoksunluk, kötü emel”.

Şu halde şairimiz ya her saadetin aslı gayri meşru bir muameledir veyahut her saadet bizzat hüsrandır demek istiyor.

Fakat hiddet etmeyiniz de meseleyi birlikte soğukkanlılıkla inceleyelim ve çözümleyelim. Öncelikle biliyoruz ki ahlâki hayatımızın yegâne düsturu fazilettir, talip olduğumuz saadet ise bu faziletin ondan ayrılmaz bir ödülüdür. İnsanlardan kim vardır ki, mutlu olmak istemeyen. Fakat saadet nedir?

“Roma İmparatoru Antonius (Antoine) saadeti aşk ve sevdada, Brütüs (Brutus) şan ve şerefte, kayser iktidar mevkiini elde tutmakta [23] aramıştı. Onlardan birincisi sonuçta ayıp ve sefilliğe uğramış; ikincisi usanmış; üçüncüsü nankörlük görmüş ve hepsi hüsrana uğramıştı”. Servet de çoğunlukla insanı tehlikeye, sıkıntılara düşürür ve baştan çıkarır. Gerçi akıllıca harcanır ve idare olunursa insana birçok hazları temin eder, ancak kaybetmekten muhafazası pek çok itinaya bağlıdır.

O halde saadet nedir? Ve nasıl elde edilir?

Öncelikle iyice bilelim ki, saadet zihnin perişanlıktan korunmuşluğu, kalbin sükûnet ve istirahatidir. Marc Aurèle şöyle derdi: “İnsanlar deniz kenarında, dağ başında, kırlarda zihinlerini ve vücutlarını dinlendirecek تنها yerler ararlar; sen de bu şeyleri pek çok arzu etmeye alışmışsın; fakat bu avamın bir fikridir. Çünkü istediğin vakit kendi tenhaya çekilmek senin iktidarındadır. Bir insan daha ziyade sükûnla ve kederden azade olmak üzere ruhundan başka hiçbir yere çekilemez, özellikle teması insana derhal tam bir huzur bahşedecek fikirlerle kalp hazinesi dolu ise”.

“Gerçekten de ruhunun gizli derinliklerinde böyle bir mihrap olan kimseler ne bahtiyardır”.¹⁰

Kısacası hayatımız pak ve nezih ve başkasına faydalı olmazsa mutlu olmaklığımız mümkün değildir. Öncelikle kendi kendimize iyi bir yoldaş olmaklığımız için ruhlarımızı iyice donatmalıyız. Onları pak ve şen fikirlerle, geçmişin [24] gönül çalan hatıraları ve geleceğin isabetli ve makul ümitleriyle doldurmalıyız. Kendimizi vicdanın

¹⁰ Boëce (455-525). Meşhur bir Hristiyan hakîmdir.

azarlamalarından, her türlü kaygılardan mümkün olduğu kadar korunmuş bulundurmalıyız.

Fenâliğe mukavemet, şehvetlerimizi ıslah ederek ve daha münasibi iyi huylarımızı takviye eyleyerek hayatımızı faziletli bir şekle koyabiliriz. Şu halde üzerinde durduğumuz fikirlere pek dikkat etmeliyiz. Zira ruhun rengi bu fikirlere göre olur. Şayet bir cinayete ve bir günaha ait ayrıntılarla o fikirlerin kirlenmesine müsaade edersek onları temiz olarak koruyamayız. Ruhun sükûn ve huzuru, Ruskin'in¹¹ belagatli şekilde bir ihtarı üzere münasip vaktinde hâsıl olmalıdır, nasıl ki su azar azar durulur ve sükûn bulur. Kalbi duygulanıncı ondan fazla bir anda tasfiye edip ve arındıramayacağınız gibi sükûna da mecbur edemezsiniz; suyu saf olarak muhafaza etmeye mecbursunuz, eğer onun temiz kalmasını isterseniz, içinde taş atmamalısınız, eğer sâkin kalmasını isterseniz".¹²

Yukarıda bir münasebetle Sokrates'ten bahsetmiştim. Öğrencisi Ksenofon üstadını bakınız nasıl tasvir ediyor: "O kadar müttaki ve salih idi ki, [25] mabutların tasvibine yakın olmaksızın hiçbir şey yapmazdı. O kadar doğru idi ki, hiçbir kimseye, hatta en önemsiz şeylerde bile, haksızlık etmezdi, fakat kendisiyle tanışıklığı olanlara en önemli işlerde hizmet ederdi; o kadar kanaatkâr idi ki, lezzeti fazilete hiçbir zaman tercih etmemişti. O kadar hakîm idi ki, hiçbir vakit hayrı şerden ayırt etmek hususunda tereddüde düşmezdi; başkasının nasihatlerine muhtaç değildi, fakat hangi yola gideceğini bilirdi; soruları tartışma yoluyla açıklayıp

¹¹ John Ruskin İngiliz edebiyatçılarından. Londra'da doğmuştur (1819). Oxford Üniversitesi'nde estetik profesörü idi. Önemli edebi eserleriyle İngilizlerin fevkalade hürmet ve muhabbetine mazhar olmuştu.

¹² Eski şairlerimizden Münib'in şu beyti hatıra geldi:
Mahv olmayınca çirk-i sevâ kalb olur mu sâf
Safvet gelir mi bir sûya tâ kim durulmasa

[Mahvolmayınca dünya kiri kalp olur mu saf
Saflık gelir mi bir suya eğer durulmazsa]

aydınlatmakta, hatta başkalarının karakterlerini keşfedip gaflet ve dalâlette olanları fazilet ve şeref yoluna teşvik edip yönelterek, reddedip çürütmeye muktedir idi. Bu bakımdan içimizdeki en iyi ve en mutlu kimselerin ne halde bulunmaları gerekiyorsa Sokrates'in da o halde olduğunu zannediyorum. Şayet bir kimse benim görüşümde değilse, başkalarının tavır ve hareketlerini Sokrates'in mesleğiyle mukayese etsin, ondan sonra bir hüküm versin".

Mademki saadetin nasıl meydana geldiğini anlamak istiyorsunuz, size bir de Marc Aurèle'in Antonin'i tasvir için yazdığı satırları göstereyim:

"Her vakit Antonin'in öğrencisi gibi hareket et. Onun akla uygun olan her şeyi yapmaktaki sebatını, bütün hususlarda hep bir kararda oluşunu, takvasını, tavır ve görünüşündeki saflığı, yumuşaklığını, beyhude övünçlerden nefretini, işleri ve meseleleri iyi anlamak hususundaki girişimini hatırla; öncelikle dikkatle teftiş etmeksizin ve pek açık anlamaksızın [26] hiçbir şeyi nasıl geçirmediğini hatırla; onu haksız yere ayıplayanlara mukabele olarak ayıplamaksızın nasıl tahammül ettiğini yâd et; nasıl hiçbir şeyi acele ile yapmazdı; iftiralara nasıl dinlemezdi; kötülemeye ve kınamaya meyletmezdi; korkak değildi, vesveseli ve safsatacı da değildi. Hatırla: Odası, yatağı, elbisesi ve yiyeceği ve köleleri hususunda ne kadar az şeyle kanaat etmeyi bilirdi; ne kadar çalışkan ve sabırlı idi, kendi geçim tarzında ne kadar iktisatlı idi. Yâd et: Dostluklarında ne kadar sebatkâr ve sağlam idi; muhaliflerinin konuşma özgürlüğüne ne kadar müsamaha ederdi; eğer birisi kendisine daha iyisini gösterse ne kadar sevinirdi; boş inançlara müptela olmadığı halde ne kadar müttaki idi; şu halde senin de son saatin geldiği vakit, onun vicdanı kadar saf bir vicdana sahip olmak için bütün bu şeylerde ona benze".

İşte yükümlü olduğumuz insani ödevlerimizin bihakkin icrası bize böyle bir saadet bahşeder. Böyle bir vicdani huzur ve sükûna piç demek ne büyük bir dalâlet ve küstahlıktır.

Bu konuda size Sokrates'ten, Antonin'den, Marc Aurèle'den örnekler gösterdiğime belki şaşırırsınız. Bunda hakkınızı teslim ederim. Öyle ya İslâm ve Türk tarihinden bizim için daha cazip örnekler bulmak [27] pek mümkündü. Hele Hazret-i Muhammed'in hayatının ayrıntıları ne kadar yüce ve ne kadar ince hikmetlerle doludur. Fakat Antonin gibi putperest bir hükümdarı örnek olarak göstermekliğim, faziletin herhangi devirde veya herhangi şahısta tecelli ederse etsin örnek alınmaya değer olduğunu göstermek içindir.

Saadetle Fazilet Birdir

Teslim edilmelidir ki fazilet, akıllı bir tarzda anlaşılırsa saadetin en kalbi, en sürekli ve en yüce bir şekliyle eş olur. Buradaki faziletten maksadım bütün insanlığa ve bütün varlıklara muhabbet ile bir ve tekanamlı olan fazilettir. Bu faziletten muradım, günah işlememiş olmak korkusuyla titreyerek bütün beşeri arzuları redde yönelik zahidâne bir fazilet değildir. Ibsen'in dediği gibi "saadeti helak eden" bu ifrata varan endişe ferdin yalnız nefsini düşünmekle meşgul olduğuna ve keremkârlık hissinden mahrum bulunduğu delâlet eder. Hatta diyebiliriz ki, ahlâki hayatın yanlış anlaşıldığını ve hasbilik meziyetinin noksan olduğunu gösterir.

Bununla beraber fazilet mutlaka müsait şartlardan oluşan elde edilen dışsal ve görüntür bir saadet de temin eder denilemez. Faziletli bir insan hasta, fakir olabilir. İnsanlardan ihanet ve hakaret görebilir, mahkûm olabilir, hatta işkence de görebilir. Şu halde faziletin bir [28] ve eş olduğu saadet

tamamen kalbi olan bir saadettir ki, buna sonsuz mutluluk (*béatitude*) adını vermişlerdir.

Faziletli olmak, insanın kendi sonlu varlığının kâinat hayatının sonsuzluğu içindeki küçüklüğünü duyması, bireysel şahsiyetinin önemini abartmaması demektir. Bu yüzden varlığının cismani musibetler, onurun yaralanmasından kaynaklanan ızdıraplar, tatmin edilememiş makam ve mevki hırsları gibi küçük sefaletlerini hayale uyup daha vahim bir şekle sokmamak lazımdır. Hakîm olan zat kaçınılması imkânsız olan şeye kolaylıkla teslim olur; insanların çoğu gibi hayatını bencilce alçak kaygılar, servet düşkünlüğü ve övünç lakapları arzusu ile ihlâl etmez. Çok kimseler gibi yaşamak lezzetini imhaya yeterli olan ölüm korkusuyla titremez. Hakîm olan kimse, varlığı zorunlu ızdıraplara, kaçınılması imkânsız ölüme razı olduğundan, monoton ve kaideye uygun bir hayatta bol olan lezzetlerden, onlara talip olmamakla beraber, bütün şiddetiyle hisse sahibi olur: Duyularımıza ve duygularımıza ait pak ve temiz sevinçlerden, aşkın, aile şefkatinin, dostluğun sınırsız latif hazlarından, düşünme gücünün daha ağır, fakat bazılarına göre pek zinde sevinç ve mutluluklarından nasip sahibi olur. Faziletli olmak haksız olmamak, hain olmamak; intikam ve kin gibi duygulardan arınmış olmaktır. Çoğunlukla faziletli insanın çevresinde hürmet ve muhabbetten meydana gelen bir atmosfer oluşur ki, onu teneffüs etmek pek tatlıdır.

Faziletli olmak özellikle sevmek demektir. Ailesini, vatanını ve bütün [29] insanlığı sevmektir. Bu, kenarı olmayan bu muhabbet deryası içinde sınırsız hazlar bulmaktır. Bu hazlar başkalarının sevinçlerinden hisse sahibi olmak sevinci, onların ızdıraplarını hafifletmek için çalışmak sevincidir. Sinesinde muhabbetle, engin bir kardeşlikle genişlemiş, yalnız kine karşı kindar bir kalbin çarptığını duymak sevinci gibi şeylerdir.

Faziletli olmak, kâinatı kuşatan hayatı sevmek, bilimsel düşünce ve güzel sanatlara has yüce sevinçleri tatmaktır. İlmin ispatlamayı başardığı büyük hakikatler, sınırlı hayatımızın

içine âlemlerin bütün sonsuzluğunu nüfuz ettirmiştir. Yine tabiat levhalarının menfaatten münezzeh bir gözle teması, güzelliğe ve cemale tutkun bir kalbe en latif sevinçler bahşetmektedir. Faziletli olmak demek, gerek geçmişin ve gerek şimdinin ve hatta geleceğin en iyi insanlarıyla ve en büyük hüner sahiplerinin tahayyül ettikleri en yüce şahsiyetlerle ruhen beraber yaşamak demektir. Böyle bir halde onların bizi tasvip ve himaye ettiğini, sevdiğini kalben duyarız. Eşsiz cazibesi olan bu duyguların biri diğerini takviye eder.

Tarihten veyahut hayal ve rüya âleminden kendimize rehber ve dost olarak seçtiğimiz zatlar sayesinde insanlığın yücelikleriyle, genel hayatın içerdiği en ilâhi şeylerle münasebet kurarız.

İşte böyle insanlık âlemi ve varlıklar ile ahenk içinde yaşamak lazımdır:

Bu hayat, hürriyet ve muhabbet ve ahlâken yücelik ile, kalbi ve sürekli bir soylu saadet ile örülmüştür. Dışsal hadiselerin bu saadet üzerine [30] tesiri pek az olur. Kısacası tabiat saadete tâliptir, fakat onu bulanlar edep sahipleridir.

O büyük Sadi ne güzel söylemiş:

Edeb tâcîst ez nûr-ı ilâhî
Birüh her ser birev hercâ ki hâhî

Yani “Edep ilâhi nurdan yapılmış bir övünç tacıdır. Bunu başına koy ve istediğin yere git!”

Akıllıca anlaşılmış faziletin en hakiki saadetle olan bu birliğini bize insanlığın en soylu ve yüksek şahsiyetleri öğretiyor. En muhtelif ahlâk öğretilerinden çıkarabildiğimiz büyük hakikatlerden birisi de bu birliktir. Son dönem düşünürleri içinde faziletle saadetin münasebetini Spinoza kadar iyi ispat etmiş başka bir hakîm yoktur. Spinoza *Etik* (*Ethique*) başlıklı nefis eserinde bir hakîmi şöyle tasvir ediyor. Bu hakîm bir zahit değildir. Hakîm, kendilerinden sonra sıkıntı ve tiksintiyi davet etmeyen zevklerin hiçbirinden

nefsini mahrum etmez. Nefis ve ortalama bir yemeği beğenir; mücevherleri, güzel kokuları, bitkilerin güzelliğini, bedensel idmanları, tiyatroyu ve müziği takdir eder. Fakat gerekli olduğu vakit azla kanaat etmeyi bilmez. Tebessümden, kahkaha ile gülmekten çekinmez, fakat hiç kimse ile alay etmez. Evlenebilir, çocuk sahibi olur, onları akıl ve mantığa göre terbiye eyler. Hakîm sâkin, mütevekkil, mütevazı, kibirsiz olur, zillet de göstermez, ayıplara bakmaz, [31] müsamahakâr, kinsiz, nefretsiz ve hasetsiz olur. Akıl ve hikmete uygun bir şekilde düşünmek lezzetiyle diğer insanları sevmek zevkini tadar. Onların zaaf ve aczlerini ispata yönelik nutuklarla onları sıkırmaz; onlara akla uygun, korkak değil, sevinçle yaşamayı telkin eder. Kötüleri akıl ve hikmete yönlendirmek için sever. Kine muhabbetle galip gelmek için korkusuz ve neşe ile mücadele eder. Allah'ı, yani varolanların hakikatlerinin tümünü sever.¹³ Bütün hazzı Allah'a nispet eder -bu yüzden sonsuz bir saadete muradına erer, bu saadete dışsal hadiselerden kaynaklanan keder karışmaz, çünkü bu saadet tamamen kalbîdir.

İsyan

Tevfik Fikret *Târîh-i Kadîm* adına tahayyül ettiği "kadîd-i an'ane-hâh"ın ["gelenekçi iskelet"in] lisanından geçmiş zamanlardaki kanlı hadiseleri işittikten sonra öfkeden köpürerek şöyle feryat ediyor:

Hele sen, kadîd-i an'ane-hâh
Yetişir çizdiğin hutût-i siyâh.
Biz sabâh isteriz, sabâh; o uzun
Geceler nâ'imîne hayr olsun!

¹³ Spinoza'nın bu sözü panteizme inandığı içindir.

Kimsin, ey gölge? Öyle mest ü harâb
Ediyorsun zalâma doğru şitâb? [32]
Kanlı bir şeyle oynamış gibisin;
Belli, hem-nev'imün muharribisin.
Kahramanlık: Esâsı kan, vahşet;
Beldeler çiğne, ordular mahv et;
Kes, kopar, kır, sürükle, ez, yak, yık;
Ne "Amân!" bil, ne "Âh!" işit, ne "Yazık!";
Geçtiğin yer ölüm, elem dolsun;
Ne ekinden eser, ne ot, ne yosun;
Her ocak benzesin mezar taşına
Sönsün evler, sürtünsün â'ileler;
Kalmasın hırpalanmadık bir yer;
Bu ne vicdân-endâz şen'â, ne âr;
Yere geç satvetinle, ey serdâr!
Her taraf bir harâbe, bir medfen;
Ey cihân-gîr, utan şu makbereden!
Devril ey köhne taht-ı istiklâl!
Zîr-i kahrında inliyor ensâl;
Parçalan; ey şikeste-fer iklîl!
Şu yığınlarla ihtiyâc-ı sefil
Hep senin, hep senin, senin eserin!
Gözyaşından yapılma incilerin [33]
Görsen artık nasıl yosunlanmış...
Size mâzî ne hisle aldanmış
Bilsen? ey kargalar, ki âkil-i hûn,
Her karanlık sizinledir meşhûn;
Fikre artık yeter tahakkümünüz;
Yaşanır pek güzel tagallübsüz;
Sizi târîh eder himâye, gidin,
-Gece hem-râzıdır hayâdîdin.-
Ve o matmûre-i tebâhîde
Boğulun... İşte en güzel müjde.
Bu tasavvur dühûr-ı âtiyeye;
İşte hürriyyet-i hakîkiyye:
Ne muhârib, ne harb ü istilâ;
Ne tasallut, ne saltanat, ne şekâ,
Ne şikâyet, ne kahr ü istibdâd;
Ben ben'im, sen de sen, ne Rab, ne ibâd!
Şimdi "cenk, ihtilâl, uhûd, esfâr..."

Diye saydıkların kalır meçhûl
Birer u'cûbe, yâ hikâye-i gûl,
Yırtılır, ey kitâb-ı köhne, yann
Medfen-i fikr olan sahîfelerin. [34]
Bunu kimden fakat ümîd edelim,
Bu azîm inkılâb-ı hilkatî kim,
Hangi kuvvet te'ahhüd eyleyecek?
Sâhib-i kâinât... Evet, gerçek,
Sâhib-i kâinât olan ceberût
O takarrüb-şiken likâ-yı samût
O fakat aslı hep bu kavgaların
...

[Hele sen, ey gelenekçi iskelet,
Yetişir çizdiğin kara çizgiler.
Biz sabah isteriz, sabah; o uzun
Geceler uyuyarına hayır olsun.
Kimsin, ey gölge, öyle sarhoş ve harap,
Karanlıklara doğru koşuyorsun?
Kanlı bir şeyle oynamış gibisin;
Belli, hemcinsimi yok edensin.
Kahramanlık: Esası kan, vahşet;
Beldeler çiğne, ordular mahvet;
Kes, kopar, kır, sürükle, ez, yak, yık;
Ne "Aman!" bil, ne "Âh!" işit, ne "Yazık!";
Geçtiğin yer ölüm, elem dolsun;
Ne ekinden eser, ne ot, ne yosun;
Her ocak benzesin mezar taşına;
Sönsün evler, sürünsün aileler;
Kalmasın hırpalanmadık bir yer;
Bu ne vicdan sızlatan kötülük, ne ar;
Yere geç kudretinle, ey serdar!
Her taraf bir harabe, bir mezar,
Ey cihangir utan şu mezarlıktan!
Devril, ey köhne istiklal tahtı!
Kahının altında inliyor nesiller;
Parçalan, ey ışığı sönen taç,
Şu yığınlarla sefil ihtiyaç
Hep senin, hep senin, senin eserin!
Gözyaşından yapılma incilerin

Görsen artık nasıl yosunlanmış...
Size mazi ne hisle aldanmış
Bilsen? Ey kargalar, ki kanla beslenen,
Her karanlık sizinle doludur;
Fikre artık yeter tahakkümünüz;
Yaşanır pek güzel zorbalıksız.
Sizi tarih eder himaye, gidin,
-Gece sırdaşıdır haydutların,-
Ve o övünme mezarında
Boğulun... İşte en güzel müjde
Bu tasavvur gelecek devirlere,
İşte hakiki hürriyet:
Ne muharip, ne harp ve istilâ,
Ne tasallut, ne saltanat, ne rezillik
Ne şikâyet, ne kahır ve istibdad,
Ben ben'im, sen de sen; ne Rab, ne kullar!
Şimdi "cenk, ihtilal, andlaşmalar, seferler"
Diye saydıkların kalır meçhul,
Birer ucube, ya cin hikâyesi.
Yırtılır ey köhne kitap, yarı
Fikre mezar olan sayfaların
Bunu kimden fakat ümit edelim?
Bu büyük yaratma inkılâbını kim,
Hangi kuvvet taahhüt eyleyecek
Kâinatın sahibi... Evet, gerçek,
Kâinatın sahibi olan o yüce kudret
O yanına yaklaşılmaz asık surat;
O fakat aslı hep bu kavgaların...]

Gerçekten de ince hisli şairi isyana sevk eden katliamlar, yağmalar, tahripler, yangınlar yapılmış! Tahakküm ve zorbalık asırlarca devam etmiş! Şair artık harp ve muharip istemiyor. Artık saltanat ve sultanlık veya sataşma olmasın! Ben ben olayım, sen de sen. Bünden sonra ne kullar olsun ne mabut temennisini açığa vuruyor. Bu temenniden sonra, bu büyük inkılâbı kim yapabilir? diye düşünüyor. Acaba kâinatın sahibi olan yüce kudret bunu taahhüt edebilir mi? Fakat ne mümkün? Bütün kavgaların müsebbibi o değil mi? diyor.

Geçmiş ile Şimdiyi Mukayese: Ahlâki İlerlemeler

Artık burada biraz duralım. Öncelikle şunu haber vereyim ki, Tevfik Fikret insanın ahlâki ilerlemelerine kasten gözlerini tamamen kapamıştır. [35] Bir kere tarihten evvelki zamanlarda yaşayan insanların maddi, manevi ve ahlâki sefaletlerini, ondan sonra hatta Ortaçağ'daki milletlerin ahlâk anlayışlarını tasavvur ediniz, bir kere de şimdiki insanların ahlâki akide ve müesseselerini ölçünüz. Elbette olmasaydı daha iyiydi, fakat bütün o katliamlar, yağmalar, yangınlara rağmen insanlığın vicdanı ne kadar hassaslık ve saflık kazanmıştır.

Eflatun'u Sirakuza'da zorba tiranlardan Denis esir pazarında sattırmıştı! Şimdi değil öyle mükemmel bir hakîmi, cahil bir zenciye bile satabilir misiniz? Eskiden birçok yerlerde çiftlikleri, içinde çalışan ve Avrupa'da serf adı verilen çiftçilerle birlikte satarlardı. Medeni milletlerde şimdi bunun nişanesi bile kalmamıştır. Bundan üç dört asır evvel ~~ısrar~~ siddetli hücumuyla parçalanıp karaya düşen bir geminin yolcularını esir ve içindeki eşyayı yağma etmek sahil ahalisi arasında caiz ve uygulanan bir kaide idi. Şimdi böyle bir felaket meydana geldiğinde her taraftan imdat ve kurtarma için girişimde bulunurlar. Eskiden muhtelif milletlerin bireyleri arasında birbirlerine karşı daimi bir nefret ve güvensizlik hüküm sürmekte idi. Bu vahşi his geçmişe nisbetle şimdi ne kadar hafiflemiştir. Büsbütün kalkmıştır diyemiyorum. Fakat kalkacağına şüphe yoktur. Kısacası insanlık vicdanı şimdi kandan hakikaten nefret ediyor. Bütün insanlığın kardeş olduğunu daha iyi ve açık hissediyor! Şu halde bu dakikada bize tatlı bir rüya gibi gelen genel barış ergeç imkân alanında olacaktır. [36]

Çünkü ilim her yerde geliyor. Yalnız Avrupa'da, Kuzey ve Güney Amerika'da değil, Japonya, Çin'de, Hindistan'da, Afrika'da ve Okyanusya'da kurulu birçok bilimsel merkezler her gün biraz daha ziyade artan bir derecede zihinlere nüfuz icra etmektedir. Herhalde bilim düşüncesi, bilim eğilimi insanlığı birbirine yaklaştıracaktır.

Bundan başka iktisadi ve siyasi kuvvetler de o kadar uzun müddet birbirinden uzak ve ayrı yaşamış olan insan toplumlarını birbirine karıştıracaktır.

Kavim toplulukları artık birkaç hükümetin ittifakı olmaktan çıkarak bütün kavimlerin gerçekten serbest bir birliğine dönecektir. O vakit harbe en ciddi engel bu teşkilat olacaktır. Bu sayede sürekli bir barışın imkânı ortaya çıkacaktır. İsmi ebedileşen şair Victor Hugo "Lux" manzumesinde bu yüce talebi ne güzel tasvir etmişti:

Dès à présent l'oeil qui s'élève
Voit distinctement ce beau rêve
qui sera le réel un jour;
Car Dieu dénouera toute chaîne
Car le passé se nomme haine
Et l'avenir s'appelle amour
Au fond des cieux un point scintille,
Regardez, il grandit, il brille,
Il approche, énorme et vermeil.
O République universelle
Tu n'es encor que l'étincelle:
Demain, tu seras le soleil. [37]

Manası:

"Kalkan göz, bir gün hakikat olacak bu güzel rüyayı şimdiden açıkça görüyor. Zira Bârfî Te'âlâ her zinciri çözecek, zira geçmişin ismi kin ve husumet olduğu halde geleceğin ismi muhabbetir. Göklerin ta nihayetinde bir nokta, bakınız

büyüyor, parlıyor, yaklaşıyor, büyük ve pembe olarak. Ey dünyayı çevreleyen cumhuriyet! Sen henüz bir kıvılcımsın, yarın bir güneş olacaksın”.

İmdi geçmişin yağma, katliam, yangın gibi hadiselerini o zamanın ahlâki anlayışları ve uygulamalarıyla ölçmek mecburiyetindeyiz. Vahşet veya bedevilik âleminde ölüm yatağında hastalığının şiddetli ızdırabından her dakika ölümünü isteyen ve yalvaran babasını oğlu öldürürdü. Ve onu ızdırabından kurtarmak için şefkat gereği olarak öldürdüğüne inanırdı. Şimdi ise oğulun o şefkati, ancak ilim sayesinde ki, babasının başına en maharetli hekimleri çağırmaya, her türlü tıbbi tedavileri uygulamaya dönüşmüştür.

Şu ayrıntılı açıklamalara göre şairin,

Bu ne vicdân-endâz şenî'a, ne âr;
Yere geç satvetinle, ey serdâr!

[Bu ne vicdan sızlatan kötülük, ne ar;
Yere geç kudretinle, ey serdar!]

şeklindeki alayı, onun durumun hakikatini bilmediğini veya daha doğrusu bilmezden geldiğini göstermekten başka hiçbir şeye yaramayan bir şahittir! [38]

Genel Barış

Ancak bahsettiğimiz genel barış rüyası, şairimizin tahayyül ettiği gibi insanların öyle gemsiz ve nizamsız kalmasıyla veya yukarıda ismi geçen Nietzsche'nin tavsiye ettiği “Nichts ist wahr alles ist erlaubt”, yani hiçbir şey sahih değildir, her şey caizdir bâtil düsturuna boyun eğmekle veya kâinatın sahibinin müdahalesini taleple değil, ancak bilim kuvvetiyle, âlimlerin ve hakîmlerin müşfikâne ve kerimâne nasihat ve irşatları sayesinde meydana gelecektir. Nasıl ki İsa'nın doğumundan dört yüz sene kadar önce bir *Cumhuriyet* (*République*) yazan Eflatun idi. Thomas Morus da *Ütopya*'sını

yazmıştı.¹⁴ Hazret-i Muhammed'in Hicret'inden üç asır sonra bir Medîne-i Fâzıla tahayyül eden bir İslâm ve Türk feylesofu olan Farabi idi. Ancak son bilimsel ilerlemelerdir ki, bu talebin gerçekleşmesini her gün az daha kolaylaştırıyor ve hızlandırıyor.

Şurada bir noktayı daha hatırlatmayı faydalı görüyorum: Bize çoğunlukla tahakküm şeklinde görülen hareketler, özellikle ahlâk ve fikir alanında oldukları zaman, aslında fuzuli ve militer bir müdahale değil, aksine genelin menfaatine ve insanlığın ilerlemelerine uygun bir hizmettir. Dünyanın [39] sabit ve düz ve âlemlerin merkezi olduğuna binlerce sene inananlara onun küre şeklinde ve hareket halinde olduğunu haber vermek ve bu yeni fikri onlara kabul ettirmek tahakküm müdür? Başka yerlerde nasıl olduğunu araştırmaya gerek yok. Kendi aramızda bile tefekkür hürriyetini temin etmemiş olsaydık Tefvik Fikret:

Fikre artık yeter tahakkümünüz

demek için nefsinde cesaret bulabilir miydi?

Allah'a Harp İlanı Dalâleti

Kandan, cenkten, ihtilâlden, anlaşmalardan, zaferlerden nefret eden Tefvik Fikret nihayet yüce yaratıcıya da harp ilan ediyor! Yeryüzündeki kavgaların sebebi o imiş! Şair göklerden soruyor ve diyor ki, söyleyiniz: Yeryüzünde işitilen ezan

¹⁴ "Ütopya" kelimesini filozoflardan Thomas Morus (1470-1535) iki Yunanca kelimeden birleştirerek üretmiştir. Ma'nâsı dünyanın hiçbir yerinde tesadüf edilmeyen şey demektir. Thomas Morus tahayyül ettiği o memlekette her şeyin en iyi tanzim olunduğunu haber veriyor. Bu yüzden orada herkesin saadeti güvence altına alınmış. *Utopia, sive de optimo reipublicae*.

sesleri, çan sesleri, davul sesleri, hastaların inleyişleri, şikâyetler, feryatlar, ağlamalar, ayıplama ve kınamalar, gülmeler, yürek çarpıntıları... gibi şeylerden hangileri, üstündeki büyük gökkubbeye çıkabilmiş? Bundan sonra da hangi dua kabul olunmuş diye soruyor!!. Şair bu noktada biraz daha kabarak bakınız nasıl feveran ve isyan etmiş:

Seni abâ-i dîn olanlardan
Dinledim: □ "Bî-şebîh ü bî-noksan,
Hayy ü kayyûm ü kâdir ü müte'âl,
Bâsıtü'r-rızk, vâhibü'l-âmâl, [40]
Kâhir ü müntakim, semî □ ü basîr,
Zâhir ü bâtın ü âlim ü habîr,
Müstemendâna sâhib ü nâsır;
Zâtı her yerde hâzır ü nâzır..."
Diye vâf eyliyorlar. En parlak
Sıfatın □ "Lâ şerîke leh" ken, bak,
Şu bataklıkta kaç şerîkin var:
Hepsi kayyûm u kâdir ü kahrâr,
Hepsinin "Lâ şerîke leh" sıfatı,
Hepsinin emr ü nehyi, saltanatı,
Hepsinin mührü, mâhu, ecrâmı,
Hepsinin bir sipîhr-i ilhâmı,
Hepsinin bir hafâ-yı mescûdu,
Hepsinin bir bihişt-i mev'ûdu,
Hepsinin bir vücûdu, bir ademî,
Hepsinin bir nebî-i muhteremî,
Hepsinin hizmetinde hûrîler,
Hepsinin tu'me-i cahîmî beşer;
Hepsi halkından istiyor, makhûr
İki bûklüm bir inkıyâd-ı sabûr...

[Seni dinin ulularından
Dinledim: "Eşsiz ve noksansız,
Hayat sahibi, ölümsüz, kâdir ve aşkın,
Rızıkları yayan, emelleri gerçekleştiren,
Kahredici ve intikam alıcı, her şeyi işiten ve gören
Zâhir ve bâtın ve her şeyi bilen ve her şeyden haberdar
Yalvaranların sahibi ve yardımcısı,

Zâtı her yerde hazır ve nazır..."
Diye vasfeyleyorlar. En parlak
Sıfatın "Yoktur ortağı" iken, bak,
Şu bataklıkta kaç ortağın var:
Hepsi ölümsüz ve kadir ve kahredici,
Hepsinin "Yoktur ortağı" sıfatı,
Hepsinin emri ve nehyi, saltanatı;
Hepsinin güneşi, ayı ve yıldızları,
Hepsinin bir ilham gökleri,
Hepsinin gizliden secde edenleri,
Hepsinin vaat edilen bir cenneti,
Hepsinin bir varlığı, bir yokluğu
Hepsinin muhterem bir nebisi,
Hepsinin hizmetinde huriler
Hepsinin cehennem lokması beşer;
Hepsi halkından istiyor, kahrolmuş,
İki büküm sabırla bir boyun eğiş...]

Bu beyitlerle yeryüzündeki Nemrutlar, despotlar, zorbalar örnek gösterilerek Allah'a aczi ve zaafı şiddetle ihtar olunuyor! Öyle ya, mademki ortağı ve benzeri yokmuş, yeryüzündeki bu azgınlara nasıl tahammül edebiliyor?

Vah zavallı şair! Acaba onu bu kadar rencide eden kimlerdi? Onlara olan öfkesini Allah'tan çıkarmak istemiş! Bundan başka anlaşıyor ki, o zorbalara büyük bir önem atfeylemiş! Yazık ki onların sinek kadar önemleri olmadığını takdir edememiş! Bir bizi her yönden kuşatan şu sonsuzluğu düşünelim, bir de içinde bir kum tanesi kadar bile olmayan dünya üstünde kımılдаşan sonsuz küçükler menzelesindeki insanlara bakınız! Hele o gafil zorbalar ile şu sonsuzluk [41] arasında bir nispet tasavvur etmek ve bu sırada ortak, benzerden bahseylemek ne elim bir deva bulmaz körlüktür.

İbret

Son devrin en kudretli müstebidi Sultan II. Abdülhamid değil miydi? İmparator ve krallar onu ziyarete gelirlerdi. Bütün İslâm memleketlerinde büyük bir itibarı vardı. Fakat sonuç ne oldu? Bir gün önce gazetelerde "Zıllullah-i fi'l-âlem"* diye yüceltilen zat daha Meşrutiyet'in ıllarının ertesinde Yahudi oğlanlarının hakaretlerine hedef olmuştu. Bu oğlanlar onun alelacele yapılmış resimlerini alay ve hakaret edercesine sokaklarda satmaya başlamışlardı. Ya Rabbi, o haşmet ve debdebeye nispetle bu düşüş ve talihsizlik ne müthiş bir akıbet ve ne elim bir mezellet idi! Hem daha garibi o henüz tahtında oturuyordu!

Tevfik Fikret bu olayı başından nihayetine kadar görmüştü. Kendisini "Lâ şerîke leh" [Yoktur ortağı] varsayan bir zorbanın izzet ve haşmet tahtından bir saniye içinde zelillik ve bayağılık konumuna nasıl düştüğüne şahit olmuştu! Fakat hayır, demek ki yalnız görmüş, çünkü bunların manasını hiç anlamamıştı!

Gerçekten şairin hayaline göre Allah hiddetle gökten inip Abdülhamid'i kolundan tutarak yere atmamış ve ayakları altında çiğnememiş. Hatta ona tahttan indirilişini melekler değil, bahsi geçen Karasu ile Esad Paşa Toptânî [42] bildirmişlerdi. Bu doğru. Fakat sözgelimi, Allah bizzat yere inip Abdülhamid'i Yıldız'dan çıkarmış olsaydı, bu tenezzül Allah'ın şaruru ihlâl ettikten başka, tertip ettiği cezarun inceliği ve acılığı o kadar hissedilmiş olmazdı. Ceza Abdülhamid'in en seçme bendegânından Gani Bey'in kardeşi Esad Toptânî ve Karasu eliyle yapıldığı içindir ki, Hakk'ın celâlî tecellilerindeki siddet ileri görüşlülere bir kat daha susturmuştu.

* "Allah'ın Yeryüzündeki gölgesi" (h.n.)

Târîh-i Kadîm Yazarının Şüpheleri

Ben ki hepsinden iştibâh ederim,
Kime sorsam, diyor ki: "Yok haberim."
Kim bilir, belki hepsi vehmiyyât,
Belki aldanmak ihtiyâc-ı hayât;
Kim bilir, belki hepsi doğru da ben
Bî-haber kendi sehv-i hissimden,
Varı yok bilmek istedim, yoku var.
İştibâh... İşte töhmetim! Ne zarar?
Şübhe bir nûra doğru koşmaktır,
Hakkı tenvîr ukûl için hakdır.
Kim bilir, belki bir adem mevcûd,
Belki ukbâ da var; fakat bu vücûd
Sun'u olmakla sâni'-i ebedin
Neye olsun esîri bin derdin?
Hem niçin yoktan eyleyip îcâd
Sonra vermek zevâle isti'dâd?
Kim bilir, belki aslımız toprak;
Bunu bir muzdarip çamur yapmak
Ki mesâmâtı kanla, yaşla dolu
Hangi hâ'in tesâdüfün işi bu?
Bunu bir hâlik irtikâb etmez,
Halk eden mahv eder, harâb etmez! [43]
İşte en zorlu hasmun, ey Hallâk,
Seni arşında eyliyor ihnâk
Bize vaktiyle zehr-i gayzından
Verdiğin cûr'adır, odur bu yılan.
Bileceksin bu hasmı elbet sen:
Şübhe... En zâlim, en kavî düşmen;
Bize en gâfilâne taslîtin,
Yâhûd en muğfilâne tağlîtin.
O bugün -hud'a, şeytanet, iğvâ-
Seni mülkünden eyliyor iclâ,
Üflüyor ma'bedinde meş'alini,
Kırıyor elleriyle heykelini;
Ve bütün kudretinle sen meflûc,
Düşüyorsun... Ne in'idam-ı burûc,
Ne savâ'ik, ne bir hübûb-i jiyân,
Ne cehennemlerinde bir galeyân,

Ne nazarlar habîri mâteminin,
Ne kulaklarda bir tanîn-i hazîn...
Kopsa bir zerre cism-i hilkatten
Duyulur bir tazallûm olsun; sen
Göçüyorsun da Arş ü Ferşinle,
Yok tabî'atde bir inilti bile;
Bi'l-akis her tarafda "kah kah"lar;
Kizbe yalnız riyâ ve humk ağlar...
Sene 1324

[Ben ki hepsinden şüphe ederim,
Kime sorsam, diyor ki: "Yok haberim."
Kim bilir, belki hepsi vehmîyât,
Belki aldanmak hayatın ihtiyacı;
Kim bilir, belki hepsi doğru da ben
Bihaber hissimin yanılığsından,
Varı yok bilmek istedim, yoku var.
Şüphe... İşte töhmetim! Ne zarar
Şüphe bir nura doğru koşmaktır,
Hakkı aydınlatmak akıllar için haktır.
Kim bilir, belki bir yokluk mevcut,
Belki ötedünya da var; fakat bu varlık
Yaratması olmakla ebedi yaratıcının,
Neye olsun esiri bin derdin?
Hem niçin yoktan eyleyip icat
Sonra vermek zevale istidat?
Kim bilir, belki aslımız toprak;
Bunu bir muzdarip çamur yapmak
Ki gözenekleri kanla, yaşla dolu
Hangi hain tesadüfün işi bu?
Bunu bir Yaratıcı yapmaz,
Yaratan mahveder, harap etmez! [43]
İşte en zorlu hasmın, ey Yaradan,
Seni arşında boğan;
Bize vaktiyle ağulu hıncından
Verdiğin yudumdur, odur bu yılan.
Bileceksin bu hasmı elbet sen:
Şüphe... En zalim, en kavi düşman;
Bize en gafilane musallat edişin,
Yahut gaflete düşürüp yanıltışın.

O bugün -hile, seytarlık, aldatma-
Seni mülkünden atıyor dışarıya
Üflüyor mabedinde meşalen
Kırıyor elleriyle heykelini;
Ve bütün kudretinle sen, mefluç,
Düşüyorsun... Ne burçların yok oluşu,
Ne yıldırımlar, ne rüzgârın kükreyişi,
Ne cehennemlerinde bir galeyan,
Ne nazarlar haberdar mateminden,
Ne kulaklarda hazin bir çınlama...
Kopsa bir zerre yaratılmış cisimden
Duyulur bir sızlanma olsun; sen
Göçüyorsun da Arş'ınla ve Ferş'inle
Yok tabiatta bir inilti bile.
Bilakis her tarafta "kah kah"lar;
Yalana yalnız riya ve ahmaklık ağılar...
Sene 1908/1909]

Yukarıya yazdığım şu yirmi üç beyit üç temel fikri içeriyor.

Birincisi: Şüphencilik (*le scepticisme*) felsefe terminolojisince "hisbâniyye".

İkincisi: Bu dünyadaki cismani ve ruhanî ızdıraplardan şikâyet, yani kötümserlik (*le pessimisme*). [44]

Üçüncüsü: İnsanlar Allah'ı yüce arşından indirdikleri ve onu inkâr ettikleri halde ne burçlar yıkılıyor ne şimşekler düşüyor ne kasırgalar esiyor ne cehennemler kaynıyor. Kimsenin aldırdığı yok! Aksine her tarafta bu manzaraya karşı kah kah gülüyorlar! Bu da kızıl bir tanrıtanımazlıktır (*l'athéisme*)

Şimdi şu üç fikri birlikte ayrı ayrı tahlil edelim.

Şüphencilik Nedir?

İnsanda fitri bir merak vardır. Her ne görse bunun ne olduğunu anlamak ister. Çocuğa bakınız, anasına, babasına sürekli sorular sorar. Eline bir oyuncak verince derhal içini açıp nasıl işlediğini görmek ister. Kısacası bütün bilimsel ilerlemeleri bu merak hasletimize borçluyuz. İnsanın bu araştırmaları pek eskidir; zekânın ilk gelişimiyle beraber başlamıştır. Ancak araştırma vasıtalarımız her şeyden evvel bizi dış dünya ile münasebette bulunduran duyularımızdır. Biz öncelikle gözümüzle gördüğümüz, ellerimizle tuttuğumuz şeylere var diyebiliriz. Yani felsefe tabirince ampirist (*empiriste*), tecrübeciyiz. Gözümüzle görmediğimiz, ellerimizle tutmadığımız, kulağımızla seslerini işitmediğimiz, burnumuzla kokusunu almadığımız şeylere nasıl var diyebiliriz? Bundan başka böyle [45] duyularımızla tanıdığımız şeylerin bizim dışımızda bağımsız şekilde mevcudiyete sahip olduklarına, yani biz onları algılamasak ve hatta ölsek bile onların yine “kendi kendilerine mevcut” kalacaklarına inanırız. Tecrübeler ilerledikçe duyularımızın bizi aldatmakta olduğunu ve hakikatin başka türlü olması lazım geldiğini anlamaya başlamışız. Meğer uzaktan küçük gördüğümüz şeyler büyük imiş. Hareketli gördüğümüz şeyler sabit, aksine sabit gördüğümüz şeyler hareketli imiş.¹⁵ Çölde uzaktan gördüğümüz suların serap olduğunu yanına yaklaşıncı anlarışız. İnsana hatta dış dünyanın hakikatinden şüpheler böyle gelmiş. Bu bahis daha ziyade derinleştirilince şeyleri asli hakikatiyle değil, kendi duyularımızın gereklerine göre algıladığımız anlaşılmış. Gözümüz saniyede tahminen 450 trilyon ışık titreşiminin altında ve yine tahminen 750 trilyon ışık titreşiminin üstünde olan ışık titreşimlerini algılamıyor.

¹⁵ İmtiyâz-ı sâbit ü seyyân müşkildir hayâl
Zann eder segân-ı keştî sâhil-i deryâ yürür

(Râgıb Paşa)

[Sabit ve hareketli olanın ayırt edilmesini hayal etmek güçtür
Gemideki köpekler zanneder denizin sahili yürür]

Fakat bu sınırlandırma subjektif değil midir? Örneğin duyu aletlerimiz kızılötesi (*l'infra rouge*) ile morötesi (*l'ultra violet*) renklerini algılamaya müsait olacak şekilde teşekkül etmiş olsaydı bütün dünyayı başka bir şekilde görmüş olurduk. Bazı hayvanların duyu organları başka türlü olduğuna göre acaba onlar dünyayı bizim gibi mi görüyorlar? Algıları hayallerimizin de başka şekle dönüştüğü tecrübeyle doğruluk kazanmıştır.

Duyularımızın yanılsamalarına, hafızanın hataları ve akıl yürütmelerdeki [46] yanlışlıklardan başka hakimler ve âlimlerin mülâhazalarındaki çelişki de eklenince bu şüpheler bütününe kuvvet bulmuştur. Örneğin Tales suyu şeylerin aslı kabul ettiği halde, Herakleitos "canlı ve akıl sahibi" ateşin, Anaksimenes "sonsuz ve canlı" havanın, Anaksimandros "apeiron"un şeylerin aslı olduğunu kabul edip savunmuş. Anaksagoras bütün şeyler birlik mertebesinde idi, "akıl" onları düzenledi ve şekillendirdi diye iddia etmiş. İşte ilk subjektivizm, dogmatizm ve agnostisizm taifelerinin zuhuru sebepleri bunlardır. Tevfik Fikret'in bu fırkalardan hangisine mensup olduğu manzumesinden tamamen anlaşılmıyor. Fakat onun daha ziyade Pyrrhon mesleğine inandığını zannediyorum. Zira bir hüküm vermekten kaçınarak "Kim bilir, belki hepsi vehmiyyât" demektedir. Yokluk belki mevcut, âhiret de belki varmış! Biçare ne var diyebiliyor ne inkâra cesaret gösteriyor! Ancak Pyrrhon hiçbir şeyi tasdik etmemekle ataraksiyayı, yani kalp huzurunu temin etmenin mümkün olacağını öğretmişti. Bu feylesofun inancına göre fazilet her hususta bu kalp huzuruna sahip olmaktan ibaret imiş. Fakat Tevfik Fikret'in şüphciliğinden böyle bir felsefi maksat takip ettiğini de anlamıyoruz. Pyrrhon'un bu "bilmem"cilik mesleğinden dolayı öğrencisi Timon'un onu nasıl övdüğüne bakınız: "Ey muhterem pir, ey Pyrrhon, sofistlerin boş ve anlamsız mülâhazalarından kendini nasıl kurtardın, zırcahillik ve saflık bağlarını nasıl kırdın; Yunanistan'da rüzgâr nereden esiyor veya şeylerin başlangıcı ve sonu nedir diye aramayı hiç tasa etmedin". Acaba Tevfik

Fikret de bu kadarcık bir kalp huzuru [47] elde edebilmiş mi idi? Şu kadar ki, böyle bir huzur onun eserlerinden hiçbir şekilde çıkarsanamıyor.

Şüphe

Ah bu şüphe, insanı azar azar kemiren, ağır ağır öldüren ne korkunç bir hastalıktır. Fakat ne olur bu şüpheciler Spinoza'nın nasihatini biraz dinleselerdi! Spinoza: "Hakiki 'agnostik'in vazifesi susup oturmaktır" demişti. Onlar bu nasihati dinleseydiler, zararları hiç olmazsa kendileriyle sınırlı kalırdı. Halbuki onlar gönüllerde umutsuzluğu, ataleti doğurarak ilerlemeye engel oluyolar.

Yukarıda şüphenin bilimsel bir maksat ile şartlı ve geçici olduğu halde ne kadar makbul olduğunu söylemiştim. Fakat bizim burada hastalık dediğimiz şüphe için bir defada Doktor Paul Sollier'nin şu sözlerini dinleyiniz: "Şüphe aksine bir çözüm yoluna yaklaşmadıkça şuurlu bir halde devam eder ve bütün ruh durumlarımıza yayılır, zihinsel faaliyetimizin bütün alanlarını kuşatır ve bu şekilde hayatımızda gitgide daha büyük bir karışıklığa sebep olur. Bu şüphenin insan bedeni üzerinde bedensel, zihinsel ve ahlâki uğursuz eserleri görünür".

Bedensel Sonucu: Şüphe insanın tavırlarında ve hareketlerinde bir katılık, sıkıntı ve beceriksizlik meydana getirir. Bu yüzden şüpheli kimse mümkün mertebe bu sıkıntıdan kurtulmak için hareketlerini en zorlayıcı hususlara

hasreder, bedensel sporlardan, oyunlardan çekinir, zira böyle insanlar pek çabuk yorgun düşerler.

Zihinsel Sonucu: Şüphenin zihinsel tesirlerine gelince, bu hastalığa yakalanmış olan şahıs devamlı ve ciddi bir zihinsel çalışmayı başaramaz. Zihni az çok uzun bir süre öyle bir şüphe dalgasıyla sallanmış bir adamın zihinsel bir kudret sarfedebilmesi hayli güçtür. Onların dikkatleri de zayıflık kazanır, zihinleri cevval olamaz, hafızaları azalır. Kendilerinde duygular, fikirler ve ilgililik dairesi gitgide darlaşır. Kısacası her iş onlar için gittikçe imkânsız bir şekle girer. Yalnız eleştiri fikirleri payidar olur. Bununla beraber çoğunlukla onların zihinsel hayatlarının dairesi darlaştıkça bedensel sağlıklarında mükemmel bir denge oluşur.

Ahlâki Sonuçları: Duyguların, eğilimlerin, kısacası şahsiyetin en bâtını ve samimi esasını teşkil eden şeylerin maruz oldukları sarsıntı ve çelişik dalgalanmalar, şüpheli insanların zihinlerinde meydana getirdikleri sonuçların bir aynını da ahlâki sahalarında meydana getirir. Hareketlerinde beceriksizlik, sıkıntı ve vazomotor (*vaso-moteurs*) bozukluklar meydana gelen kimselerde ürkeklik, insanlardan kaçış ortaya [49] çıkar. Bunlar muhabbet meclislerindeki eğlence ve sefaya eğilimli oldukları halde, herkesten kaçmak ve tenhada yaşamak isterler. Bu sebeple çoğunlukla hüznün ve keder düşkünü olurlar. Özgür bir fikirden mahrum oldukları için hiçbir vakit rahatça eğlenemezler. Manevi dirençleri zayıflar, bazen de hiçbir şeyden müteessir olmayacak bir hale gelirler. Bazen manevi şahsiyetleri o derece bozulmuş bulunan büyük şüphelilerin çoğunda kendilerini denetleme hissi zayıflar, o vakit insanlar hadiselerin tesadüf elinde oyuncak ve hakikaten karışık ve aciz zihinlerinin esiri olurlar.

Şüphenin Toplumsal Sonuçları: Hayatın bazı halleri ve hadiselerinde tesadüfen şüpheyeye düşmüş olan bir kimsenin gerek menfaatleri, gerek görevi ihmale maruz olur. Mütereddit ve şüpheyeye düşkün kimseler bazı vaziyetlerde mesuliyeti göze alıp hareket etmek gerekli iken ya geri çekilerek yahut istenen anda hareket etmeyerek pek ciddi menfaatleri tehlikeye

düşürürler. Muharebede veya siyasi meselelerde iş başına geçenlerin tereddüt ve şüphesi ne kadar tehlikelidir! Kendi kendinden şüphe eden kimse başkalarına nasıl güven telkin edebilir? Zira şüphe edilen şeyin konusu veya şekli ne olursa olsun bunun hakikati kendinden şüphe etmektir. İnsan kendinden şüphe ederse hayatta nasıl hareket edebilir? Kendi hesabına hareket edemeyen başkalarının hesabına hareket ve başkalarını tahrik edebilir mi? Her yeni şey insanı korkutur ve buna uymakta acziyet gösterilirse ilerlemeye nasıl yardım edilebilir? Bununla beraber şüphecilerin çoğu gerici ve ilerlemeye muhalif [50] iseler de bazıları da bunun zıddına ileri gitmek isteyenler ve hatta azgınlardır, zira şüphecilerin diğer bir ayırt edici sıfatı da birden atılmaktır. Bulunduğu ihtiyatlı vaziyetten caymaya karar vermiş ürkek bir kimse kadar cüretkâr olamaz. Onun bu şiddeti ona hakikatte malik olmadığı bir kuvvete de sahip olduğunu vehmettirir. Kısacası şüphecilerin ne fiillerinde ve ne de düşüncelerinde itidal yoktur; ya pek fazla veya pek az! Mevkilerini, mesleklerini, memuriyetlerini mesuliyet korkusuyla terk eden ne kadar adamlar vardır! Bazıların zannına göre bu hal iradenin yokluğundan kaynaklanır. Hayır, bu hal sağlam ve hızlı bir karar vermemekten, hayata ilişkin hadiseler ve hallerin bize arz ettiği çeşitli çözüm şekillerinden birini tercih edememekten kaynaklanmaktadır. Bunun içindir ki erkek ve kadın nice kimseler hayat ve maişetin güçlüklerine meydan okumaya cesaret edemiyorlar yahut hayatın bekâret, evlilik, bir mesleği seçmek veya maiyet ve bir derece gayri mesul bir makamdan mesuliyet taşıyan makama yükselmek gibi nazik anlarında marazi bir şüphe içinde mahvoluyorlar! Nice kadınlar zuhur eden taliplerden birini tercihe karar veremedikleri için nihayet bekâr kalıyorlar! Sosyoloji açısından böyle bir tavır ve hareketin sonuçları üremeye ve türün korunmasına engel olacağı için vahim olmaz mı? Şüpheci, atılgandan daha fenadır. Çünkü atılan hiç olmazsa hareket edebiliyor, onu idare mümkündür. Fakat şüpheci yalnız kendisi âtil ve bâtil oturmakla kalmaz, başkalarının da hareketlerine itirazlarıyla,

eleştirileriyle, ataletin şiddetiyle engel olur. Şüphe başkalarının şevkini söndüren bir şeydir. Kısacası [51] şüphecilere, müteredditlere acımalıyız, çünkü hayatları manevi bir daimi ızdırap içinde geçmektedir. Fakat böyle şüpheli adamların tesadüfün sevgiyle ya refakatlerinde veya maiyetlerinde bulunan kimseler daha ziyade merhamete layıktırlar.

*
* *

Şüpheciliğin türleriyle dayandıkları delilleri reddedip çürütmek için felsefe kitaplarında verilen cevapları burada yazarak sözü uzatmayı münasip görmüyorum. Bu hususta etraflı ve ayrıntılı bilgi almak isteyenlere D. Mercier'nin *Critériologie Générale* başlıklı eserinin 74. sayfasından itibaren izleyen sayfalarını okumalarını tavsiye ederim.

*
* *

Kötümserlik

Tevfik Fikret'in manzumesinde tartışılacak ikinci noktanın bu dünyadaki bedensel ve manevi ızdıraplardan şikâyet olduğunu söylemiştim. Kötümserlik (*le pessimisme*) bu şikâyetlerden ibarettir. Şairimiz de bu öğretiyeye bağlı olduğundan insan için,

Kim bilir, belki aslınız toprak;
Bunu bir muzdarip çamur yapmak
Ki mesâmâtı kanla, yaşla dolu
Hangi hâ'in tesâdüfün işi bu?

[Kim bilir, belki aslınız toprak;
Bunu bir muzdarip çamur yapmak
Ki gözenekleri kanla, yaşla dolu
Hangi hain tesadüfün işi bu?]

diyor. [52]

Öncelikle şunu haber vereyim ki, bu mesele Tefvik Fikret'ten çok önce asırlarca müddet zihinleri işgal etmişti ve ediyor. Hindistan'da Boudha kötümserliği bir mezheb derecesine yükseltmiş idi. Fakat bu itimat Budizmin dışında da gelişmiştir. Bha-trihari adıyla tanınan kasidelerinde beşeri varlıktan bakınız nasıl şikâyet olunuyor: "İnsanın ömrü yüz seneyi geçmiyor. Bunun yarısını gece alıyor, geri kalan yarısını da çocukluk ve ihtiyarlık devirleri işgal ediyor. Arta kalan zaman da hastalıklar, hicranlar ve günlerin muhalefeti ile başkalarına hizmetle ve buna benzer işlerde didişmekle geçiyor. O halde saadeti dalgaların suda meydana getirdiği kabarcıklara benzeyen bir varlığın neresinde bulmalı?" "İnsanın sağlığını hastalıklar, endişeler tahrip ediyor. Saadetin inmiş olduğu yere hemen felaket kapı açılmış gibi giriyor. Ölüm bütün varlıkları birbiri ardınca yakalıyor, ona hiç kimse direnemiyor." Bu bedbinliğin felsefesi Hint'ten Mısır'a geçmiş, orada İsa'nın doğumundan üç asır önce Hégesias onu bütün şiddetiyle öğretmeye başlamış. Fakat Mısır hükümdarı Batlamyus insanlara hayattan nefreti öğreten Hégesias'ın okulunu kapatmış ve kendisini sürdürmüştü.

Artık bu eski zamanları bırakalım da biraz daha bize yakın olanlara geçelim. Yazarlardan Bayle yayınladığı eleştirel ve tarihsel bir kamusta (sene 1697) Allah'ın adaletini ve insanların ihtiyar ve iradesini inkâr etmişti. İşte onun bu husustaki itirazlarını çürütmek içindir ki, [53] meşhur hakîm Leibniz (1646-1716) *Teodise'sini* (*Théodicée*) yazmıştı.¹⁶

¹⁶ Bayle'in kitabını okuduğu vakit Prusya Kraliçesi Sophie Charlotte pek müteessir olmuştu. Bu yüzden buna bir reddiye yazmasını Leibniz'den rica etmişti. İşte *Teodise* bu rica üzerine Leibniz tarafından Fransızca olarak kaleme alınmıştı. Fakat bu risalenin yayınlanmasından önce Bayle ölmüş bulunuyordu. -Şunu da haber vereyim ki, "bütün şekilleri altında kötülüğün mevcudiyeti tanrıtanımazların en ziyade beğendikleri ve dayandıkları bir delildir".

Bilimlerde yetkinlik sahibi bu hakîm diyor ki, “‘Kötülük nereden geliyor?’ diye soruyorlar.

Si Deus est, unde malum?

Si non est, unde bonum?

[Allah varsa, kötülük niye var?

Allah yoksa, niye iyilik var?]

yani kötülük vardır. O halde iki şıktan birisi, yani Allah ya ona engel olamamış, o takdirde acizdir yahut engellemeye muktedir idi ama bunu irade etmemiş, o halde Nâfi’ ismine layık değildir. İşte bu şekilde sonuç olarak Allah’ın ya kudret veya merhametine ve her iki takdirde sübhâni iradesine itiraz ediyorlar”.

Teodise’nin içermiş olduğu muhakemeleri burada tekrar etmek uzun olur. Fakat başlıca değerlendirmelerini daha bazı düşünceleri birleştirerek özetle yazarsam münasip olacağını zannediyorum.

Kötülük ya *metafiziksel*, ya *cismani* veya *ahlâki* olabilir.

Metafiziksel kötülük yaratılmışların eksikliğinden, cismani kötülük elemenden, manevi kötülük de gûnahtan ibarettir. Bizzat kötülük bir varlık değildir, ancak varlığın bir arazıdır, onun fiili hakikati mevcudun bir ayıbı, bir noksanı olmaktan ibarettir. Bir mevcudun iyiliği onun nizam ve tertibe [54] uygun olmasıdır. Bu nizam ve tertip gerek vasıtaları gayeye bağlayan gerek bir bütün içindeki kısımları ve parçaları birleştiren nizam ve tertip olsun denktir.

Metafiziksel kötülük aslında bir kötülük değildir. Bu Allah’tan başka bütün varlıkların sınırlı olmasındandır. Allah’tan yarattığı şeyleri kelimenin mutlak manasına göre en mükemmel şekilde yaratmasını istemek çelişiktir: Eksiklik bütün mümkün varlıkların zorunlu olarak mahiyetine dâhildir, Fenelon’un ifadesine göre, yaratılmış olanda hiçbir eksiklik olmasaydı yaratıcı olurdu, zira tam mükemmellik ulûhiyete özgüdür.

Cismani kötülük tabiatta görünüşte var olan intizamsızlıklar sebebiyle duygu sahibi yaratılmışların ızdırabından ibarettir. Bununla beraber cismani kötülükler genellikle tahayyül olduğundan daha azdır. Öncelikle hayvanlar ızdıraplarını düşünemediklerinden zannedildiği kadar ızdırap çekmezler. İnsanlara gelince, onlar kendi ızdıraplarını kendileri hazırlarlar. Kısacası cismani kötülükler ya kendi fitratımızdan veya eşyanın tabiatından veya eşyayı ve kendi kuvvetlerimizi suistimalden kaynaklanır.

İnsanın bedeni hayvanın bedeni gibi tabii ki bozulmaya eğilimli ve elemle ölüme maruzdur. Eleme maruz olmaması için duyarlı olmaması, yani elem gibi lezzeti de duymaması gerekirdi. Duygusal hayatta hareketlerin gerekli sebepleri duyulardır, bunlar eğer yardım görürlerse lezzetli, direnç ve engelleme görürlerse tatsız olurlar. Lezzet ve elem duygusal [55] veya hayvani yaşamın asli dürtüleridir. İhtiyar ve irade manevi yaşam bünyesine dâhil olduğu gibi, lezzet ve elem de hayvani yaşamın bileşimine dâhildir.

Gayet geniş bir bakış açısından "cismani, zihinsel ve ruhsal lezzet" iyiliğe delâlet eder, fakat bizzat iyilik değildir, çoğunlukla ona muhaliftir; faziletli bir insan zevki iyiliğe feda eder.

Elem de genellikle kötülüğün göstergesidir, fakat bizzat kötülük değildir; elem çoğunlukla bir iyiliktir. Bu lezzet ve elem kendilerini doğuran fiiller üzerine tesir icra ederler.

Şayet itidal derecesinde iseler o fiilleri genellikle uyandırırılar. İfrat dereceye çıkarlarsa o fiilleri zayıflatır ve felce uğratırlar. Faaliyetin semeresi olan lezzet o faaliyeti çoğaltır ve olgunlaştırır. Bu bir uyarıcı ve ödüldür. İnsan ancak bir iş yaparken bir zevk duyar ve bu zevki duyarak o işi daha iyi yapar. Zevkin tehlikesi onu düzenli bir çalışmanın semeresi olarak değil, bizzat bir gaye diye aramaktadır. Zevk böyle aranırca yine zevkin kanunu insanı cezalandırır. Çünkü akıl yolundan sapar, gevşer ve zevk hâsıl olmaz, özellikle zevk kastedilmiş olduğu için. Zevk yok olduğu vakit faaliyeti arzular ve tahrik eder, hazır olduğu vakit onu uyuşturur ve

sinirsel gücümüzün bütün zembereklerini çözer. İyilik arzusu ve gelecek kötülükten korku bizi bunlardan birini elde etmek, diğerini çevirmek vasıtalarını bulmaya sevk eder. İzdırap ilerlemenin uyarım âletidir. "İzdırap çekmeyen bir insan ne bilir?" İnsanda akli hayatın ve ihtiyarın gelişimi [56] ve yetkinleşmesi ruhsal kudret[le], sabır[la], cesaret[le], yani kuvvete ait bütün faziletlerle mülayimliğe, başkalarının ızdırabından teessüre, merhamete bağlı olup ruha incelik veren faziletlerin genişlemesi ancak mücadele sayesinde, yani ızdırap çekerek temin olunabilir.¹⁷ En sıkı bağların da mihnet ve elem esnasında teşekkül ettiği tecrübe olunmuştur. İcrası hiçbir külfet ve zahmete bağlı olmayan faziletin ne değeri olur? İzdırapın her mezhepte ve her millet tarafından onaylanmış diğer bir fazileti daha vardır ki, bu onun günahlara kefaret olması ve iradeyi tekrar tanzim etmesidir. Bu yüzden lezzetin cazibesine veya ızdırabın iticiliğine körcesine kapılmaktan ise, iki hadisenin hangi gayeye yönelik olduğunu yâd etmelidir: Makul bir lezzetten mutedilce pay sahibi olmak, ahlâki ilerlemelere faydalı veya gerekli elemi kabul etmek. Tarih günlerin muhalefeti ile nefsini artırıp donatmış nice zatlara şahittir.

¹⁷ Meşhur şair Musset'nin "Ekim Gecesi" başlıklı şiirinde şu beyti ne kadar hakîmânedir:

L'homme est un apprenti, la douleur est son maître.

Et nul ne se connaît tant qu'il n'a pas souffert.

Yani "İnsan bir çıraaktır, üstadı ızdıraptır ve hiçbir kimse güçlük çekmeyen adam kadar kendini tanımaz".

*

* *

Ma'lûm olur meşakkat ile kadri devletin,

Olmaz husûl-i kâm-ı cihân bi-ta'ab lezîz.

Vâlî-i Âmedî

[Malum olur meşakkat ile kadri devletin

Cihandan kâm almanın yorulmadan lezzeti olmaz]

Cismanî intizamsızlıklardan Allah'ın hikmeti aleyhine bir delil çıkarmak [57] için yaratılışın genel planını bilmek ve cismanî kötülüğün daha yüksek bir sınıftan iyiliğe bir vasıta olmadığını pekiştirerek beyan etmek lazımdı. Gerçekten de genel nizamın temini için arz ederek bazı şeylerin yıkılması ve yok edilmesi gerekir. Bu nizam zorunlu olarak günahkârların cezalandırılmasını da gerektirir.

Ahlâkî kötülüğe gelince bu, elem gibi manevî fıtratımızın kanunları gereğinden değildir, fakat onun imkânı insanın fıtratındaki iyiliklerden büyük kısmının şartıdır. Zira bir hata işlemek iktidarı cüz'î irademizin sonucudur. İşte bu ihtiyar sayesinde ki, insan fiillerine sahip ve fazilet ve meziyete müstehaktır. Allah'tan insanı tabiat olarak ehil olmayan hale koyarak kötülüğün engellenmesini istemek, insanın artık insan olmamasını istemek demektir. Şu halde ahlâkî kötülük insanın cüz'î iradesini suistimalinden kaynaklanır. Aslında her failde müessir olan yine Allah'tır. Fakat bir kötü fiilde nispet yaratılmışadır, şunun gibi: Bir topal kimsenin hareketi, ondaki hareket ettirici kuvvetten kaynaklanır, fakat aksaklığı bacaklarının ayıp ve kusurundan ileri gelir.

Kötüler ve hainler refah içinde yüzdükleri halde hakkaniyet ve fazilet sahipleri felaket ve sefalet içinde eziliyorlar, bu da görüntüye bakanların nazarında Allah'ın adaletiyle uyuşabilir sayılmıyor.¹⁸ [58] Fakat bütün bu haller için:

¹⁸ Kem âkılın âkılın, a'yet mezâhibuhû.
Ve câhilin câhilin telkâhu merzûkan.
Hâze'l-lezî terake'l-evhâme hâyireten,
Ve sayyera'l-âlime'n-ruhrîra zındıkan.

(İbn Ravendi)

Manası: "Ne kadar âkil ve kâmil kimseler vardır ki, geçinmiyorlar. Ne kadar ahmak ve tedbirsiz kimseler vardır ki, refah içinde yaşıyorlar. Bu hal akılları hayrette bırakmış ve nice âlimleri ve araştırmacıları zor zoruna dinsiz etmiştir.

Hangi hain tesadüfün işi bu?

mu demek münasıpti. Yoksa 1775 senesinde şiddetli bir zelzele Lizbon'u yıktığı ve otuz beş bin insanı öldürdüğü vakit bu hadiseden müteessir olup kötümserlik gösteren Voltaire kadar olsun:

Un jour, tout sera bien, voilà notre espérance
Tout est bien aujourd'hui, voilà l'illusion.

demesi mi ihtiyata uygun olurdu?¹⁹

Tevfik Fikret'in şu "hain tesadüf"ü bana zorunlu olarak Schopenhauer [59] ile öğrencisi Hartmann'ı²⁰ hatırlatıyor. Schopenhauer'a göre bu dünya mümkün âlemlerin en kötüsüdür; bu âlemi akılsız ve maksatsız kör bir kuvvet meydana getirmiştir.²¹

Erbâb-ı kemâlin yeri vîrâne-i gamdır
Hâk üzre düşer mîve eğer puhte olursa
(Emîn)

[Kemal sahiplerinin yeri gam viranesidir
Toprak üzerine düşer meyve eğer olgunlaşırsa]

Felek bâlâ tutar bî-mağzı erbâb-ı ma'ârifden
Habâb üstündedir deryanın amma gevher altında
(Belîğ)

[Felek üstte tutar beyinsizi bilgi sahibinden
Kabarcıklar üstündedir deryanın, ama cevher altında]

¹⁹ Bir gün her şey düzecek, işte ümidimiz bundan ibarettir. Bugün de her şey iyidir, işte vehmetmek de budur.

²⁰ Karl Robert Eduard Hartmann, Berlin'de 1842'de doğmuştur. 1858'de Topçu Okulu'na girmiş, orduda parlak bir mevki temin edecek iken bir kaza sebebiyle askerlikten istifaya mecbur olmuş. Başlıca eseri: *Philosophie de l'inconscient*'tir.

²¹ Üstadı Schopenhauer'ın felsefesinde bu bir "blinder Drang", yani kör bir iradedir.

Kötülük, yaşamak istemek gibi akılsızlıktadır. Bunun devası ise açlık vasıtasıyla intihardadır. Bu değerlendirmeye karşı Caro diyor ki, “Felaketin büyüğü insan olmak değil, insan olduğu halde ne sebeple bir hayvan olmadığı için canı sıkılacak kadar kendini hakir görmektir”.

Hartmann’a gelince, bu feylesof da âlemin nedeninin kendini bilmeyen bir fikir olduğunu öne sürüyor. İnsanlar hayattaki büyük beyhudeliği anladıkları gün, âlem kendini yok etmek iradesiyle kendini kurtaracaktır. İlerlemenin son haddi yokluk imiş.

Yalnız Schopenhauer’la Tevfik Fikret arasında şu büyük fark var ki, Alman feylesofu kendi kötümserlik felsefesinden pek güzel bir merhamet ahlâkı çıkarmayı bilmiş ve insanlara bir kurtuluş ve selamet yolu [60] gösterebilmiş. Onun değerlendirmesine göre merhamet, ben (*moi*) ile ben-olmayan (*le non moi*), “ben ve benden başkaları” arasındaki her seddi, her engeli ortadan kaldırdığından insana bütün varlıkların fîraten benzer olduğunu anlatır ve bildirir.²²

Hayatının son senelerini Âşiyân’ında kapayan, hemen herkese dargın, herkesten ve her şeyden şüpheli olan Tevfik Fikret, keşke Alman hakîmin tavsiye ettiği mesleği de savunmuş olsaydı! Yahut insanların teselli ve sükûnu için başka bir şey düşünmüş idiyse bari onu da haber vermiş olsaydı!

Bununla beraber, söz aramızda kalsın, gençliğinde frengi hastalığına yakalanmış olan Frankfurtlı o büyük feylesofun kötümserliği yaşı ilerledikçe geçmiş ve vefatından biraz önce yirmi sene yaşayabileceğini ümit ve temenni etmeye başlamıştı.²³

²² Schopenhauer, *Le Fondement de la morale*.

²³ Deli doktorlarından Moebius’un Schopenhauer hakkındaki âlimâne eserinden. *Über Schopenhauer*, Leibzig, 1899.

Alman şairlerinden Heine, Nicolas Lenau âlem gamuru (*Weltschmerz*) parlak bir dille terennüm etmiş oldukları gibi Rus şairlerinden Puşkin (*Pouchkine*) ile Lermontoff yazdıkları şiirlerde "Hayatın gayesi nedir?" sorusunu sorduktan [61] sonra buna insanı pek ziyade ümitsizlik ve bezginlik düşkünü edecek cevaplar vermişlerdi. İngiliz edebiyatçılarından Byron ile İtalyan şairlerinden Léopardi de o kötümserler kafilesinin öncüleri içinde bulunuyor.

Fakat garip şey, hayattan o kadar bezginlik gösteren bu efendilerin üstatları derecesinde olan Schopenhauer biraz önce haber verdiğim gibi hayatının son senelerinde yaşamaktan pek ziyade lezzet almaya başlamıştı. Hani ya ölmek pek iyi imiş, "Nirvana"ya geri dönmeli imiş. Diğer kötümser filozof Mainlander de mezara girmek zamanı yaklaşıncı fikir değiştirip yaşamayı tercih etmişti. Hele bu filozoflar son günlerinde bir de gönül karıştıran bir güzele gönüllerini kaptırmuş olurlarsa hayatı pek sevimli, pek pembe görmeye başlıyorlar. Bunun en mükemmel örneğine Goethe'de tesadüf ediyoruz. Bu müstesna dâhi yetmiş dört yaşında iken güzel mavi gözlü, esmer saçlı, karı sıcak ve neşeli henüz on dokuz yaşındaki dilber Ulrique de Lewetsow'a tam bir hararetle gönül verdikten sonra, hayatı ne kadar tatlı görmüştü! Goethe gençliğindeki şiddetli kötümserliğini dünyaca meşhur olan *Werther* romanında pek siyah ve insanı ağlatan, bitiren sayfalarla tasvir etmişti. Fakat yaşı ilerlemiş Goethe'yi şaheseri olan *Faust*'unda ne kadar değişmiş buluyoruz. Seksen yaşında iken bile maddi, manevi bütün hayat kuvvetlerini iyi muhafaza eden bu bâdeperest benzersiz üstat hayata ne kadar sarılmıştı! Faust'un ikinci [62] kısmında dilber Helen'e yöneltilen o kederli hitaplar ne kadar hararetlidir!

Bizim şairlerimizin terennüm ettiklerine de hiç inanmıyorum.

Gelmeseydim âleme ma'dûm olaydım kâşki!

[Gelmeseydim âleme, yok olsaydım keşke]

diyen şaire buyurun geri dönmeniz için debdebeli bir cenaze alayı tertip edilecektir denilseydi kim bilir nerelere gizlenecekti?

Âsûde olam dersin eğer gelme cihâne
Meydâna düşen kurtulamaz seng-i kazâdan

[Mutlu ve rahat olayım dersin eğer gelme cihana
Meydana düşen kurtulamaz kaza taşından]

diyen Ziya Paşa'ya buraya gelirken görüşünü sormuşlar mı! Alırlarken de kendisine gitmek istermisiniz demişler mi? Herhalde böyle insanı zaaf ve tereddüde, ümitsizlik ve bezginliğe sevk edecek sözlere önem vermeyerek hayatın her türlü güçlüklerine galip gelmenin sebeplerini temine çalışmalıyız.

*
* *
*

Üçüncü Nokta: Tanrıtanımazlık

"İnsanlar Allah'ı yüce arşından indirdikleri ve inkâr ettikleri halde, ne burçlar yıkılıyor, ne yıldırımlar düşüyor, ne kasırgalar esiyor, ne cehennemler kaynıyor. -kimsenin aldırdığı yok! Aksine her tarafta bu manzaraya karşı kah kah gülüyorlar!" [63]

Tevfik Fikret'in anlamı bundan ibaret olan beyitleriyle kızıl bir tanrıtanımazlık gösterdiğini yukarıda söylemiştim. Fakat onun şu isyan dolu senasında nasıl bir duyguya tâbi olduğunu doğru bir şekilde bilmek isterdim. O hiç şüphesiz

insanlara dargındı, çünkü onun nazarında insanların hepsi ahmak, hepsi hilekâr, hepsi bencil ve belki hepsi kirli idi.

Kaç nâsiye vardır çıkacak pâk ü dirahşân

[Kaç alın vardır çıkacak pak ve parlak]

diye soran şairimiz kaderinden, talihinden de şikayetçi idi. Öyle ya, parlak bir şairane dehâya sahip olduğu halde değerini bilmemişlerdi. Galatasaray müdürlüğünden bile çıkarmışlardı. Takdirsizlik yetişmiyormuş gibi, başına bir de diyabet gelmişti. Haydi o cahil insanlar onun değerini takdir edemiyorlar, Allah olsun onu bu korkunç hastalıktan muhafaza edebilirdi ya! Fakat Allah da aldırmamış. Çünkü acizdir. Hem baksanıza onu yüzlerce asır oturduğu yüce arşından kaldırıp yere çaldıkları halde hiçbir şey yapamıyor. Onun bu düşüşünden gökkubbesinin bir çivisi bile oynamadı. Ne olur insanların başına birkaç yıldırım düşseydi, bir iki kasırga kopsaydı! Hayır, hayır, tabiatta bir inilti bile yok. Aksine her tarafta bu düşüşe kah kah gülüyorlar. -Şu halde şairimiz artık bütün intikam alıcı öfkesiyle neşeyle ve övünerek:

Kızbe yalnız riyâ ve humk ağlar

[Yalana yalnız riya ve ahmaklık ağlar]

demekte kendisini haklı görmüş! Aslında dünyada doğru yalnız şairimiz, samimi yalnız o, akıl sahibi yalnız Tevfik Fikret değil miydi ya? Vah zavallı [64] kötümser hasta! Fakat ona sorsak, yüce arşından yere atılan hangi Allah imiş ve bunu yapan hangi insanlar imiş?

Vaktiyle Yunanlılar memleketlerinin en yüksek dağı olan Olimpos dağına ilahların meskeni zannederlermiş, Zeus'un tahtı orada kurulu imiş. Fakat Tevfik Fikret şüphe yok ki bu veya şu milletin tapındıkları özel mabetleri kastetmiyor. O genel olarak insanlığın ibadet ettiği Allah'a hücum ediyor.

Gerek Tevrat'da ve gerek Kur'ân'da "arş" tabiri kullanıldığı için Allah'ı bir taht üzerinde oturan despot bir hükümdar gibi farzediyor! Aslında Avrupa kiliselerinde Allah'ın en büyük sanatkârlar tarafından yapılmış insan şeklinde birçok resim ve heykelleri vardır. Bunlara bakarsanız âlemleri yaratmak üzere altı gün çalıştığı için yorulmuş ve bu yorgunluğu sebebiyle alrı buruşmuş, sakallı bir ihtiyar görürsünüz! Fakat insaf ediniz, hangi Avrupalı bu resimlere ve heykellere Allah diye itikat etmiş? Onlar Tekvîn Kitabı'nın temsili bir kıssasını göstermek için yapılmış birer sanat eseridir. Fazla olarak Müslümanlarda Allah'ın böyle resmi, heykeli ve hayali de yoktur. Gerçi Kur'ân-ı Kerîm'de "Errahmânu 'alel arşistevâ"²⁴ âyeti de vardır. Ancak hiçbir müfessir arşa taht, istivâ lafzına da oturmak manasını vermemiştir. Çünkü âlemler tümüyle Allah'ın Arş'ı olup istivâ dahi egemen olmak ve galip gelmek demektir. Şu halde Müslümanlar arasında göklerin bir tarafında bir tahta oturmuş, [65] etrafına meleklerini almış, elinde saltanat asası, oradan aşağıya hışım ve gazapla bakan bir Allah kesinlikle ve hiçbir vakit düşünülmemiştir.²⁵

İmdi Yunan mitolojisinin bâtil efsanelerini Tevfik Fikret'in asrımız insanlarına mâl etmek istemesi teessüfe değerdir. Şüphesiz ki bu insanlar tabiri ile yalnız fikri ve medeni ilerlemeleri yeterli ölçüde olanları kastetmediğimi takdir buyurursunuz. Bu konuda elbette kendilerini örneğin kanguru (*kangourou*) denilen hayvan gibi bir totemle (*toteme*)²⁶ bir ve yakınlık sahibi kabul eden Avustralya zencilerini hatıra getirmiyorum. Şimdiki insanlar Allah'ı tasdik ederler ve severler. Ancak onun hiçbir vakit bilimsel tecrübe konusu

²⁴ "O Rahmân ki, Arş'a istivâ etmiştir" (Tâ-hâ Sûresi, 5. Âyet) (h.n.).

²⁵ Kur'ân'da Allah'ın el ve yüzüne dair zikredilmiş olan lafızlara cismani mana veren Mücessime sapkın fırkası ittifakla ulemâ tarafından şiddetle reddedilmiş ve çürütülmüştü.

²⁶ Totem: İlkel kavimlerin çoğunda aynı kabileye mensup fertler kendilerini bir cins hayvan veya herhangi bir bitki ile akraba eder, işte o hayvan veya bitki o kabilenin koruyucusu ve simgesi kabul olunur ki, "totem" dedikleri bundan ibarettir.

olamayacağını da anlamışlardır. Gerçekten de şurada burada inkârcılar vardır. Fakat âlimlerin ve hakîmlerin mutlak çoğunluğu bir olan Allah'ın zatını ululamakta ve yüceltmektedir. Bunların şu dosdoğru öğretilerine tâbi olmak daha ziyade hikmete ve ihtiyata uygun olduğu halde, niçin birkaç bozguncunun hastalıklı fikirlerini benimseyeyim? Fazla olarak, savunduğu ve açıkladığı evrimcilik (*l'évolutionisme*) teorisiyle bizi en ziyade şaşırtan Darwin'in bile Allah'a iman etmekte, hayat ile kâinattaki kuvvetlerin Allah tarafından yaratıldığını teslim etmekte olduğunu görürsem [66] artık bir daha tereddüt eder miyim? Bu hususta Darwin'in en önemli bilimsel eseri olan *Türlerin Kökeni*'nin (*Origin of Species*) on dördüncü bölümünün 5. ve 6. maddelerine bakarsanız elverir.

Zamanımızın büyük filozofu kabul olunan Bergson'un çok sayıdaki eserlerinin hiçbirinde doğrudan doğruya ulûhiyet meselesine temas ettiğini görmüyoruz. Fakat adı geçen özellikle *l'Evolution créatrice* başlıklı eserinde "Yaratıcı ve fiillerinde özgür, hem maddenin ve hem hayatın sonucu olan ve yaratıcı hamlesi, hayat hamlesinde, hayvan ve bitki türlerinin evrimi ve dönüşümü ve insani şahsiyetlerin oluşumu vasıtasıyla devam eyleyen bir Allah fikri çıkarılabileceğini" itiraf etmiştir.²⁷

Fakat efendim bizim kendi aklımız yok mu? Vicdanımızın her an tanıklık ettiği bir hakikati Darwin veya Bergson'un tanıklıklarıyla delillendirmeye neden lüzum görelim? Bu bizim fikir bağımsızlığımıza aykırıdır ve insani haysiyetimize dokunur. Önümüzde dünyalar, güneşler ve her biri başka başka âlemler olan burçlar bazen gönüle ferahlık veren bir güzellik ve letafetle, bazen korkunç bir heybet ve şiddetle azamet yüzünü arz edip duruyor! Onların çevresinde ise bir sonsuzluk bütün büyüklüğüyle basiret gözümüze açılıyor! Biz bu çevre içinde bir damla gibi de değiliz. Fakat vicdanım o sonsuzluğa vurulmuştur, onun susuzluğuyla yanıyoruz. Ah o

²⁷ Bergson'un Pere de Tonquédec'e yazıp *Etudes*'ün 20 Şubat 1912 tarihli nüshasında yayınlanan mektubu.

meşhur kâşif bu şiddetli ihtiyacı [67] ne güzel anlamış.²⁸ İskandinavyalı Yohan Bojer ismindeki bir yazar *Büyük Açlık* adlı romanında insanların vicdanındaki bu sonsuzluk ihtiyacını bakınız nasıl tahlil ediyor: “Özellikle servete, şan ve şerefe, bilgiye aç değiliz. Açlığımız ancak sonsuzluğadır”.

Bir cephesine nazarla sonsuzluk adını verdiğimiz kudret kendilerine galip gelmek mümkün olmayan kanunlarla pek âşikâr bir şekilde kendini gösteriyor. Evet o kanunlarda çelişme ve değişme olamaz. Bütün tabiat olayları ne kadar hayrete değer bir intizam ile meydana gelmektedir. O kanunlarda biraz sapma olsa, ne kadar müthiş ve korkunç sonuçlara sebep olurdu! Rabbânî hikmetin apaçık delillerinden olan o kanunlar sayesinde yıldızların deveranından iki kuvvet meydana geliyor: Birisi merkezkaçtır ki, âlemleri eşit mesafede tutar; diğeri merkezçektir ki, her şeyi onların yüzeyinde muhafaza eder. Yüce gökyüzünün şu mekanik düzeninde bir dakikalık, hatta bir saniyelik bir duraksama meydana gelseydi bütün kâinat altüst olurdu. Âlemler birbiri üzerine atılmış bulunurdu. Fakat bütün bunlar öyle bir kolaylıkla, öyle bir nezaketle meydana geliyor ki, hiçbir şeyin farkında bile değiliz. Hatta en engin bilgi sahibi matematikçiler, en seçkin mühendisler arasında bile, dünyanın ve diğer âlemlerin yüzeyinde denizlerini, dağlarını, sâkinlerini vd. zapt için düzenlenmiş olan kuvveti [68] kim hesap edebilmiş? İçi su dolu bir kâseyi çevirmeyi deneseler daha ilk dakikada üstümüz başımız sıırılsıklam olur. Tecrübeye biraz devam edersek kâsede bir damla su kalmaz. Halbuki içinde denizler ve nehirler olan o fevkalade büyük kap asırlardan beri dönüp duruyor. Eğer merkezçek kuvvetler bir saniye geçersiz olsa bütün o sular dünyanın dışına dökülür, biz de susuzluktan ve açlıktan telef olurduk.

²⁸ Geometride, fizikte pek önemli keşifleri olan Pascal *Traité du vide* başlıklı eserinde şöyle diyor: “L’homme n’est produit que pour l’infinité” [“İnsan yalnızca sonsuzluk için yaratılmıştır” (h.n.)].

Dünyamızın güneşe nispetle mesafesi de tam bir emniyet ile tayin olunmuştur. İşte o sayededir ki, gezegenimiz güneşin hayat bahşeden ışınlarından istifade etmekte olduğu halde onun pek büyük olan hararetinden kavrulup yanmaz yahut güneşten pek uzak olmadığı için soğuktan telef olmuyor. Kısacası güneşle ona bağlı olanlar arasındaki mesafenin ne olması gerekeceğini tabiat mükemmel şekilde halletmiştir.

Fakat inkârcılar iddia ediyorlar ki, bu kanunlar, bu nizamlar kör bir kuvvet veyahut düşüncenin vehmetmesi gibi hain bir tesadüfün eseridir veya daha az tecavüzkârâne bir tabirle tabiatta bir otomatizm (*l'automatisme*) var diyorlar. Şu halde bir yaratıcının, bir nizam koyucunun vücudunu tasavvur külfet imiş! Gerçekten de Yüce Yaratıcı âlemin işlerine bizim işlerimizi tanzim ettiğimiz gibi müdahale etmez. Onun vasıtaları büyük ve mükemmeldir. Fakat bu hal onun müdahalesine engel olamaz. Bu müdahale yaratılış kanunlarının, tam bir kudret ve maharetle fiil ve istifade mevkiine konulması, onların sınırsız mükemmelliği ile teyit edilmiştir. Kanunlar ise kanun koyucu olmaksızın olamaz. Her tür, her varlık bütün evrimini [69] ve gelişimini, kendine özgü kimyasını kendi kendisinde kuvve olarak içermektedir. O çevresini kendine tahsis ve kendi mevcudiyeti, kendi gelişimi için gerekli olan her şeyi kendine temsil eder. Bu şekilde tavusun tüyleri, gülün kokusu ve rengi, kendiliğinden meydana gelen bu hazırlıklar sayesinde o cazip güzelliğe, o latif rayihaya mazhar olur. Halbuki o hazırlıklar bizim için görünmezdir. Bizim için de bu şeyler böyle oluyor. Şöyle ki, geleceğin insanı yumurtalığın içerdiği tohum içinde mevcuttur. Bilimin araştırmalarından ve tecrübelerinden önce, safça zannolunduğu gibi tahtadan yonttuğumuz heykelcikler tarzında oradan çıkmıyor. Böyle bir şey imkânsızdır. Bu tür kendi kendine üreme ancak aşağı tabakadan yaratılmışlarda görülmektedir. Halbuki tohumun gelişimi mantıksal bir seyir takip eder. Embriyoloji bize onun çeşitli merhalelerden geçtiğini gösteriyor. Bu merhaleler insanlığı önceleyen merhalelerin aynıdır. Tohum bu merhalelerin her birinde

sonuçta insana ulaşmak üzere yeni özellikler kazanır. Bununla beraber çoğunlukla bu dereceli gelişimde önceden mevcut bir organın basit bir sapması, en az bir büyüme, yeni bir ehliyet elde etmek için yeterlidir. Bizzat biz, tabii ki nispeti muhafaza şartıyla, maddeyi işleyerek onun hiçbir vakit sahip olmadığı vasıfları icat etmiyor muyuz? Örneğin elimize bir kağıt parçası alalım, bu hiçbir şeye yaramaz. Fakat onu bazı yönlerle katlayarak bir kutuya dönüştürürüz. O hep kağıttır, ancak birkaç defa bükmelemdir ki, onu kutuya dönüştürmüş ve ona daha önce malik olmadığı vasıfları vermiş[iz]dir. [70]

Her yerde ve her şey için geçerli olan bu haldir. Kısacası önceden belirlenmiş bir plana uygun olaraktır ki, tabiat işlemektedir. Tabiatın kendine mahsus tezgâhları, dökümhaneleri, atölyeleri vardır ki, orada eşyayı lehimler, çekişle döver, kalıba döker, amalgama eder. Bunlar bütün varlıklar içindedir. Her şey bu maksatlar için düzenlenmiştir. İmdi varlıkların nizam koyucusunun inkâr edilmesi bu düzenin bize görünmemesinden değil, belki sağduyunun mutlak yokluğundan kaynaklanmıştır. Eğer hayvanların muhakeme gücü olsaydı, bizim yarattığımız âletler hakkında aynı inkârcı dili kullanacaklardı. Onlara şu makinelerin işleminde insanların müdahalesi olduğunu söyleselerdi, haydi oradan bu bir masaldır, yalandır diyeceklerdi! Dolapların, pistonların kendi kendine işlediklerini görüyoruz. Tezgâhlarda testereler, rendeler, âletler aynı tarzda işliyorlar. Fakat o hayvanlar bulundukları mevkiden yükselmeye muktedir değil, zihnen soyutlamalara ehil olmadıkları, yalnız gözlerinin gördükleri, kulaklarının işittikleri şeylerle hükme alışmış oldukları için bir dereceye kadar haklıdırlar. O makineleri vücuda getirmek için önceden icra edilmesi gereken mesaiden haberleri yok. Madenleri yerden çıkarmak, yumuşatmak için eritmek lazım olduğunu, madenin direncine göre hesap edilmiş, maharet ve vukufu düşünülüp tanzim edilmiş ve yapılacak işe göre tertip olunmuş bir plan gerektiğini bilmiyorlar. Bu kadar bilgi ve maharete istidatlı varlıklar olduğunu farzetmek, teslim eylemek onlar için

imkânsız olurdu. Onlar bizim üstünlüğümüzü [71] tarif ve muhakeme edememekle beraber hissediyor. Onlara galip gelmemizin sebebi tabii ki budur.

Hayvanlarla aramızdaki mesafe ne kadar büyük olursa olsun, onların anlayışlarını bizimkinden ayırt eden bir sınır vardır ki, bunu az çok tahmin etmek mümkündür. Fakat bizimle sınırsız olan tabiat arasındaki mesafeyi tahmin imkânsızdır. Bu hal bizi şu masum hayvanlar derecesine indiren, varlıklar hakkındaki bâtil hükümlerimizde daha ihtiyatlı olmaya sevk etmelidir. Biz onlar gibi mazeret de öne süremeyiz. Zira kalbimizde bir ezeliyet ve ebediyet duygusu vardır. Bu duygu ona yaklaşmayı denemek için daha yükseğe kalkmakla bizi yükümlü kılmalıdır. Her ne kadar ona ulaşmak iktidar dairemizin dışında ise de bu hal, onun yanaşması mümkün olan kenarlarına olsun sokulmamak için bir sebep olamaz.

Bilimlerde ve sanatlarda da böyle yapmıyorlar mı? Onların sahası sonsuzdur; eğer bu sebeple onları incelemekten imtina etmiş olsaydık, şimdi bulunduğumuz ilerleme mertebesine hiçbir zaman ulaşmazdık. Hepsini istemek veyahut hiçbir şey istememek akla ve hikmete uygun değildir. Mümkün olana razı olmak elbette tercih edilir. Bununla beraber bu kadarı da önemli bir bilgi hazinesi teşkil etmektedir.

Bilimsel araştırma ve incelemeler o hazineyi aralıksız ve derece derece zayıf zihinlerimizin kabiliyetiyle uyumlu olmak üzere arttırmaya müsaittir.

Fazla olarak, zihnimizin zayıflığı ancak sonsuzluğa nispetledir. Zira kazanımlarımızın geneline bakılırsa aksine zihinsel kuvvetlerimizin [72] şiddet ve genişliğine hayret etmekten ve bu hayretimizi bu muazzam tabiata da yükseltmekten kendimizi alıkoyamayız. Zira bütün ilerlemelerimizi ona borçluyuz. Bununla beraber ne kadar yükselirsek ve kuvvet kazanırsak onun kudret ve haşmeti o kadar ziyade bariz olacaktır. Hiçbir zaman sonlu bir sınıra ulaşamayacağız. Zira biz ilerledikçe sınır geri çekilmektedir

yahut sınır ve kenar yoktur. Yani her vakit bilinecek, nüfuz edilecek bir şey, bir sır kalacaktır.

Fakat şimdi bulunduğumuz halde kalacağımızı iddiaya kim cesaret edebilir? Şimdiye kadar geçtiğimiz merhaleler dikkate alınrsa diğer dereceli değişim ve dönüşümlerin meydana geleceğini çıkarsamak yalnız uygun değil, hatta mantıksaldır. O dönüşüm meydana geldiği vakit daha yüksek akli melekeler ile donanacağız ve onlar sayesinde bu dakikada bize tamamen kapalı olan bilgilere erişebileceğiz. Bu dönüşümlerin cismanî olmaktan ziyade akli olacakları tahmin olunabilir. Âşikârdır ki dîşsal şekil, bu ana kadar vukua geldiği gibi, bu evrimi takip edecektir. Avamdan ziyade sanatkâra, musiki üstadına daha mükemmel, daha narin bir âlet lazım değil midir? Fakat öyle de olsa bu beden daima helâke maruzdur. Önemli olan nokta bedenimizin dîşsal şekli itibarıyla evrimleşmesinde değildir. Asıl önem akıl ve edebe²⁹ dönüktür: Zira insanlığın ilerlemesi için gerekli olan iki hareket ettirici bunlardır. [73]

Bu ilerleyiş akıllara hayret verecek bir süratle merhaleler katetmiştir, zira günümüz bilimlerinin verilerine göre biz tahminen otuz bin seneden beri mevcuduz.³⁰ Halbuki yine o bilgiye göre, ırkımızın okyanusların derinliklerinde uyuyan hücrelerin hazırlıklarını kendi mertebesine çıkarmak için yüzlerce milyon senenin geçmesi lazım gelmiş. Bu milyonlarca seneler biz fani ve aciz insanların başını döndürüyor, fakat ebediyet huzurunda milyonlarca [sene] veya bir dakika veya saniye nedir? Bütün bunlar ebediyetin engin denizi içinde boğulmuştur. Ebediyete nispetle zaman yoktur.

Korkunç bir yavaşlıkla, mecrası derin bir büyük nehir gibi sürüp gitmesi bize şaşkınlık veren şu fevkalade uzun devirler

²⁹ Edep kelimesinden bazen ahlâkiyet diye tercüme edilen moraliteyi (*moralité*) kastediyorum. Zira moralite teriminin delalet ettiği manayı edep daha iyi ifade ediyor.

³⁰ Bilimin son keşifleri ve özellikle Mösyö De Quatrefages ile diğer antropolojistlerin önemli çalışmaları bizim yeryüzünde yüz bin sene önce zuhur ettiğimize delalet ediyor.

esnasında küremizin unsurlarının oluşumu için gereken olaylar, esrar içinde birbirini izlemiş ve cereyan etmiş. Nihayet insan ortaya çıktığı vakit, onun bilgi ve akıl ile birlikte çalışması sayesinde süratle ilerleme adımları atılmış. Demek ki daima ruhun, nefs-i nâtıkarın üstünlüğü!

Yine tekrar söz ilave edelim ki, insan o ilerlemeyi başka hiçbir şeye borçlu değildir. İnsana her vakit öyle yüce bir rehber lazım olacaktır. O olmasa ve insan yalnız başına kalsaydı tamamen acze mahkûm olurdu.

Bu öncüllerden maksadımız Vâcib Te'âlâ'yı ispat eden delillerden bazılarını arz etmektir. Bu hususta felsefe kitaplarında öne sürülüşü [74] olağan olan delilleri belirli tertibi dâhilinde görmek isteyenler o kitaplara baksınlar.³¹

Biraz evvel zamandan bahsetmiştim. Âlemdaki olayların üzerinde cereyan ettiği bir de mekân vardır. Burada mekânın, l'Abbé Th. Moreut³² işitmesin matematiksel manasıyla sonsuzluğundan da bahsetmeyeceğim. Yalnız tartışmaya vesile vermemiş olmak için, yaratılış işlerinin tamamlanışının zaman ve mekâna bağlı olduğunu söylemekle yetiniyorum. Bundan başka bu mekânın her yönünde hayat ve hareket gözlemliyoruz. Ancak bu hayat ve hareket maddenin de varlığını gerektirir. Fakat madde cansız ve âtıldır, yalnız başına fiilde bulunamaz, hiçbir şey meydana getiremez. Zorunlu olarak ona bütün dereceleriyle ruhun da faaliyet ortaklığı etmesi lazımdır. Canlı en basit varlıklardan bize kadar hepimiz bilerek veya bilmeyerek maddeye bu yardımı

³¹ Özellikle Sivas mebusu aziz dostum Müderris Şemseddin Bey'in *Felsefe-i Ünlâ*'sından pek ziyade istifade edebilirler. Bu kitabın son bölümünü teşkil eden 529'dan 533'üncüye kadar olan sayfaları cidden ezberlenecek hakikatleri içermektedir.

³² Zamanımızda matematik bilimlere ait birçok eserleriyle şöhret kazanmış bir yazardır. *Les confins de la science et de la foi* başlıklı eserinde şöyle diyor: "Sözün özü, uzay kendi başına hiçbir şey değildir. Nesnel mekâna gelince bu da maddi şeylerden bağımsız ve ayrı değildir ve bu mekân daima çokluğu gerektirir. Diğer bir yerde: Bu yüzden kâinat sonludur".

yapmaktayız. Şu halde birlikte mevcut olan madde ile ruhun birbirine uygunluk göstermesi lazımdır. Fakat madde ile ruhun birlikte çalışması, şahit olduğumuz bu olağanüstü eserlerin meydana getirilmesine yeterli midir? İşte biz buna ihtimal veremiyoruz. [75] Bunun için hakîm bir düzenleyicinin gayet kesin (*précies*) kanunlar ile işlerin yürütülmesi ve kudreti eliyle her şeyi bir nizam ve ahenk içinde tutması lazımdır. Bu muazzam tedbirlerin planını idrak edemiyorsak da geçmişteki ve şimdiki hallerimizi karşılaştırdınca, yaratıcı kudretin insanların ilerlemesini hedeflediğine hükmedebiliriz. İnsanın akli ve nazarı, bazı müstesnalar bir yana bırakılmak üzere, kendi kısa müddetinin ötesini görece kadar uzun ömürlü değildir. İnsanın üstünlüğü her ne olursa olsun, bu âlemdeki şeylerin bütününe kuşatmaktan acizdir, onları kuşatmak hususunda ise daha ziyade acizdir. Âlemin işlerinin yürütülmesi insana bırakılmış olsaydı dünya ne hale girerdi? Ne büyük bir karışıklık ve perişanlık olurdu? İçlerinden birisi yağmur, öteki kuraklık yahut birisi sıcak, diğeri soğuk isteyecekti. Her hususta herkes yalnız kendi menfaatini itibara alacaktı. Genelin menfaati hususu menfaatlere kabaca feda edilecekti ve bütün menfaat kendine hasredilmek istenecekti. Çünkü ister bir birey, bir aile veya bir millet söz konusu olsun bencilliğimiz doymak bilmiyor, iktidarı arttıkça onu suistimale daha ziyade yöneliyoruz. Gerçekten de kudret ve başarı içinde iken daima adaleti gerekli görmek için pek nadir olan bir ahlâki üstünlük lazımdır. Bunca çok sayıda ahlâklar, birbiriyle çelişen menfaatler arasından hatta görece bir denge nasıl çıkabilirdi? Bize rağmen hadiselerin zorlamasıyla karar bulan az bir ahenk bile güçlüklerle muhafaza olunabiliyor. Bu yüzden insan da dâhil olduğu halde yaratılmışlar için genel maddi dengeyi [76] muhafaza eden, duvar saatlerimizdeki dengeyi temin eden rakkas gibi mekanik nizam vericiden başka, mutlak kudret sahibi olan hakîm bir düzenleyici lazımdır ki, bu korkunç kütleyi kullansın, sevk ve tanzim etsin, bu ahengi ihlâl eden gaspçıları yıkarak, devirerek bir nizam temin eylesin.

Biz de bu şekilde hareket etmiyoruz muyuz? Hayvanların cismaniyeti ve eksik zekâları üzerinde maddi, zihni ve manevi sevk ve idare bizde değil mi? İhtiyaçlarımız için icat ettiğimiz makineler, kullandığımız kuvvetle kendi hallerinde bırakılmış olsalardı ne olurlardı? Onlar bizim faydamıza çalışacakları yerde her şeyi yıkar ve tahrip ederlerdi. Bir sevk ve idare olmasa onları kullanmak mümkün olmazdı.

Örneğin kondüktörsüz olmak üzere bir milyon lokomotifi harekete geçirilmiş farzediniz. Böyle bir karışıklığın sebep olacağı felaket koparan sonuçlar tahayyül olunabilir. Bununla beraber, bu bir milyon lokomotif gözümüzde pek büyük bir kuvvet görüldüğü halde, onu tabiata nispet edersek pek önemsiz kalır. Bunun gibi güneş, çevresindeki dünyaların ortasında dengesini temin eden, akıllara hayret veren kanunlarla idare edilmiş olmasaydı ve bu sebeple o ateş küresi etrafındaki dünyaların üzerine atılsaydı ne korkunç bir yangın çıkar ve bütün burçlar derhal tutuşurdu.

Bize nispetle zekâları eksik olan hayvanlara karşı nizam vericilik vazifemiz aynıdır. Onlar bizim nazanımız altında bize hizmet ederler. Bize faydalı olurlar. [77] Bu nezaret olmasa onlara gösterdiğimiz işi yerine getiremezler. O işlerdeki gayeyi bilmediklerinden onu anlamaktan aciz olurlardı. Bizde ebediyete nisbetle buna benzer bir vaziyetteyiz. İlim ve kudreti yetkin bir nizam vericinin tedbiri ve yürütmesi olmasaydı, aynı vahşet ve aynı cehaletle hareket etmiş olurduk. Biz de meydana gelmesine ve gerçekleşmesine şuursuz bir şekilde iştirak ve yardım etmekte olduğumuz yüce maksadın ne olduğunu bilmiyoruz. Zira bu maksat pek büyük olup tahminimizin dışında pek geniş bir sahayı kuşatmaktadır. Bununla beraber tekrar edelim ki hayvanların bize yakın olduğu kadar biz o büyük çevreye yakın değiliz. Hayvanlarla aramızdaki mesafe büyük olmakla beraber, yine tahmin olunabilir. Fakat bizimle sonsuz arasındaki mesafe hiçbir şekilde ölçülemez. Buna dair olan her şey akıl ve idrakin öte tarafındadır. Bu yüzden hakiki akıl ve hikmet, acizâne şamatalar, kalbi isyanlar yerine kader, kısmet, hadiseler,

tesadüfler gibi meşrebe göre muhtelif olan şeyleri sükûnetle, emniyetle kabul etmeyi bilmekten ibarettir.

Teslim ederiz ki bu elimdir, fakat bu evrimimiz için zorunludur. Zira hayatın gayesi olan ilerlemeye doğru yükselen hareketimiz bununla meydana geliyor. Meziyetimiz, kıymetimiz, mücadelelerimizle artar. Bir şeye meşru surette tasarruf sahibi olmak için onu kendi mücadelemizle elde etmeliyiz. Bu hususta bize rehberlik edecek üstatların yardımları ve yol göstermeleri de lazımdır. Zira [78] bilmediğimiz şeyleri yalnız kendi vasıtalarımızla feth ve keşf edemeyiz. Akliyatta nasılsa, maneviyatta da gelişimimiz ve ilerlememiz aynı vasıtalarla gerçekleşir. Bu hakikati bize hadiselerin dağılışı ve bölümlenişi ihbar ve ifşa etmektedir.

Kısacası, tabiat üzerindeki galibiyet ve üstünlüğümüze rağmen, hadiseler de bizi arzumuza rağmen sevk ediyor. Belirleyeni biz olmadığımız yollarla meçhulümüz olan ve bizde gizli kalan gayeye, bir talebe doğru yolluyor. Sabrediniz de açıklayayım: Müsait saati gelince uygun bir çevre içinde doğuyoruz, meziyetler, ayıplar, melekelerle, sakatlıklar ve şahsi bir karakter ve mizaçla beraber -bu saydığım şeylerin hepsi varlığımız üzerine fevkalade müessir olan şeylerdir, fakat bunları bizzat kazandığımızı iddia edebilir miyiz? Bu husustaki acimiz pek âşikârdır.³³

³³ Vücûd cûd-ı ilâhî, hayât bahş-ı Kerîm
Nefes atıyye-i rahmet, kelâm fazl-ı Kadîm
Beden binâ-yı Hudâ, rûh nefha-i tekrim
Kuvâ vedî' a-i Kudret, havâs vaz' -ı Hakîm
Ademden etti beni kudreti ber-âverde
Gıdâmı eyledi âmâde rahm-ı mâderde
Nevâl-i zâhîr ü bâtınla etti perverde
Benimle çekti zuhûr-ı cemâline perde
(Nâbî'nin bir tahmüsinden)

[Varlık Allah'ın cömertliği, hayat Kerim'in bahşı
Nefes rahmet armağanı, kelâm Kadîm'in lütfu
Beden Hüda'nın yapısı, ruh yüceltici nefha

Gelelim ölüme, her şeye rağmen daima insanlara dehşet verecek olan bu amansız cellat herkesi nöbeti geldiği zaman yere serecektir. Bu müşterek kanun ister en âlim, ister en güçlü ve kadir veya aciz olsun herkes hakkında geçerlidir.

Yine ne tasavvurlarımızın ne mukadderatımızın ve ne arzularımızla irademizin zıddına giden binlerce şeyin hâkimi olabiliyoruz. Fakat bütün bunları [79] seyri esnasında her şeyi ayırt etmeksizin çiğneyen, öfkeli mecnunlar gibi iş gören “kör bir kudret”e isnat etmek dalâletin en fenası olmaz mı? Gören ve zekâ sahibi bir müşahit, o dalâleti huy edinmiş olanların zıddına, her yerde aralıksız ve kusursuz takip edilmiş ve daima bir gayeye yöneltilmiş bulunan şuurlu bir tedbir ve yürütme görür. Bu gaye, ilerlemedir.

Diyeceksiniz ki, bu tedbir ve yürütme bizim şahsi tedbirlerimizi, özel menfaatlerimizi ihlâl ve bizi hoşnutsuzluğa sevk ediyor; bu doğrudur. Fakat bu hususta daha ilerisini göremiyoruz, biz de hiç şüphesiz bizim hakkımızda düşünen aşağı tabakadan hayvanlar gibi düşünüyoruz. Bizim de talep ve iddialarımız onları o kadar rahatsız ediyor. Bizim ihtiyaçlarımızdan onlara ne? Onlar yalnız kendi ihtiyaçlarını, kendi arzularını bilirler. Kendisine o kadar iş havale ettiğimiz o zavallı at çayırdı otlamayı ve sıçramayı elbette tercih ederdi. Onun nazarında biz onun celladıyız. Genelin menfaatine hizmet ve yardım etmek onun hiç şüphesiz en son düşüneceği şeydir. Bununla beraber bilmeyerek ve kendi arzusuna rağmen ona iştirak ediyor. Bizde genelin menfaatine çoğunlukla şursuz olarak ve nefsimize rağmen hizmet ve yardım etmekteyiz. Yakamızı bıraksalar, biz de koltuğumuza gömülüp gevezelik etmekten elbette daha ziyade hoşlanırdık. Komşuların hali bize ne! Çocuklarımız da sıraları üstünde

Kuvvetler Kudret’in emaneti, duyular Hakîm’in bağışı
Yokluktan etti beni kudreti seçkin ve yüceltilmiş
Gıdamı eyledi âmâde anne rahminde
Zâhir ve bâtın kismetlerle etti perverde
Benimle çekti cemâlinin zuhuruna perde]

eziyet çekmekten ise avluda koşmayı elbette daha çok isterlerdi. Kendi geleceklerinin menfaati için çalışmak! Ancak bu gelecek onlar için o kadar uzak ki, hatırlarına bile gelmez. Onlar yalnız şimdiki zamanlarını, [80] şimdiki ihtiyaçlarını bilirler. Fakat buna ve kendilerine rağmen onlara mevcudiyet temin edecek, genel faaliyet sahasında işgal edecekleri mevki tahsis eyleyecek olan yolu takibe mecburdurlar. Bu çocuklar neden sonra azar azar o mesaideki gayeyi anlamaya başlarlar. Burnuna halka veya boynuna tasma geçirdiğimiz o sevimli küçük köpek bu işkence hakkında ne düşünüyor? Belediye reisiyle tenbihleri onun vazifesi değildir. O istediği gibi kaldırımı koklayarak serbestçe gidip gelmek ister. İnsanları onun dişlerinden ve kuduzdan korumak onun nesine gerek. Onun nazarında biz ona müstahak olmadığı eziyetleri sebepsiz yapan zalimleriz.

Artık bahsimize dönelim. O çarpık düşünenlerin iddialarına göre, ayırt etmeksizin körce hareket eden şuursuz olan bu kuvvet nasıl bir plan takip edebilir, nasıl kararlaştırılmış ve belirli bir gayeye sahip olabilir? İyi ama o kuvvette ilim ve idrak olmasa bize bunu nasıl verebilirdi? Mademki eser müessirin tabiatını ifşa ediyor, bizdeki ilim ve idrak müessirimiz olan o kuvvetin de alim ve habîr olduğuna zorunlu olarak tanıklık eder.³⁴ [81] Bunun zıddı bir varsayım kesinlikle bâtıldır. Çevremizdeki binlerce, milyonlarca haller, olaylar yaratılıştaki olağanüstü tertibi görüş kabiliyeti olan kimselere gösterip durmaktadır. Bu konuda milyonlarca

³⁴ Fizik ulemâsından Lippmann şöyle soruyor: "Comment l'absence de pensée pourrait-elle engender la pensée?" Düşünüyoruz başkalarının düşünsel ürünlerini anlıyoruz. Kendi fikirlerimizle onların fikirlerini fiil ve tatbik mevkiüne koyuyoruz, bundan başka bilgi ilerledikçe nesnelerin boyun eğişi fikirlerimizin bir dışsal pratik hakikati olduğunu bize gittikçe inandırıyor. O halde âlemin, kendisiyle edep vasıtasıyla ilişki kuracağımız yüce bir ilim tarafından yaratılmış olduğunu ve bu Yaratıcı'nın sınırsız derecede güç bir fikir olduğunu nihayetinde hissetmemek nasıl mümkün olur?

olaylar içinde bir tanesini, atmosferi örnek olarak tercih edeceğim. Zira yaratılıştaki yüce hikmeti apaçık gösteriyor

Hava şeffaf, hafif ve akışkandır. Onun bileşimi içinde dolaşmaklığımıza, görmekliğimize, yaşamaklığımıza, çalışmaklığımıza müsaade edecek surette bizim yaratılmamızdan evvel tertip edilmiştir. Kısacası hava dünya sakinlerinin bütün ihtiyaçlarına göredir. Eğer siyah ve kesif olsaydı, şeffaf olmasaydı hem bizim ve hem diğer varlıkların varlık sebebi olan bütün hayati işlevler (*fonctions*) imkânsız olurdu. Su için de böyle, suyun bileşimi de içinde yaşayan, tabiatları bizim tabiatımızdan daha aşağı olan hayvanların bütün ihtiyaçlarına uygun gelecek surette yapılmıştır. Bu sebeple su daha az akışkan, daha az hafif, daha az şeffaftır. Bununla beraber kendi içinde sakinlerinin yaşayacak, dolaşacak, ihtiyaçlarını tedarik edecek derecededir. Eğer onun bileşimi önceden buna uygun tarzda yapılmış olmasaydı, bu işler yine imkânsız olurdu. Bilgiye ve şuura eşlik eden bütün bu eserlerin sebebi, kör bir tesadüf nasıl olabilir? İşlerimizin tedbir ve idaresinde de zorunlu olan şuurlu bir müdahale o küçük iştigaller ile hiçbir şekilde mukayesesini uygun olmayan âlemdeki işlerin veya kâinattaki hadiselerin yürütülmesi için öncelikle zorunlu ve kaçınılmazdır. Eğer bir kimse bir milletin veyahut sadece bir şehrin veya [82] küçük bir mahallenin yalnız kendi başına idare olunduğunu yahut daha doğrusu idaresinin, kanunsuz, hükümsüz ve kilisesiz kör körüne yürüdüğünü iddia edecek olsa onu hakkıyla deli kabul ederlerdi; tabiattan bahsolunduğu gibi, nice zeki insanlar kararlaştırılmış fikirlerinden dönmeyerek laf kalabalığına başlıyorlar; sağduyuya meydan okuyan birtakım sistemler ortaya koyarak yaratıcı gücün böyle bir müdahalesine ihtimal vermiyorlar. Onlara teessüften ve kendilerini insafa davetten başka yapacak bir şeyimiz yoktur. Biz de kendi hesabımıza âlemdeki işlerde zorunluluğu sabit olan bu hâkimâne tedbir ve tasarrufu tam bir tevazu ve samimiyetle tasdik ediyoruz.

Fakat kendi dilimizde "Allah" ismini verdiğimiz bu tedbir sahibi kimdir? İşte bu sorunun cevabını vermek pek güçtür. Bu

husustaki acimizi her zaman itiraf etmeliyiz. Çünkü Allah hakkındaki bilgimiz yeterli değildir. Gerçekten de bizden o kadar yüksek olan Vâcibü'l-Vücûd'u biz tamamen nasıl kavrayabiliriz? Gerçi anlama yetimiz başıboş âlem içinde uçmak istiyor, fakat kanatlarında o kuvvet yok ki. Nazarlarımız o nurun şiddetine tahammül edemiyor. Özetle, bir olan Allah'ı ispat edip ululayabilmekle beraber hakkında tam bir bilgi kazanmaya iktidârımız yoktur.

Yukarıda bir dereceye kadar Goethe'den bahsetmiştim. Bu filozof, alim ve her fiil ve terbiyesinde hakim olan Vâcib Te'âlâ'ya karşı bakınız nasıl mahviyet ve kulluk sergiliyor: "Zât-ı Ecell ü A'lâ hakkında tam ve doğru [83] bir bilgi olduğuna inanmaktan çok uzağım. Zanlarımın, söylediklerimin veya yazdığım düşüncelerin hepsi şunda özetlenebilir: Allah'ın kavranması imkânsızdır ve insanın onun hakkında müphem bir duygusu, tahmini bir fikri vardır. Fazla olarak hem tabiata ve hem bizzat bizlere ulûhiyet o derece nüfuz etmiştir ki, bizi tahkim ve ikame eden odur, onda yaşıyoruz, onda teneffüs ediyoruz ve biz ondayız: Ebedi kanunlara bağlı olarak ızdırap çekiyoruz ve sevinç duyuyoruz. O kanunların karşısında hem aktif ve hem pasif bir hizmetimiz vardır; O kanunları bilelim bilmeyelim o kadar önemi yoktur. Çocuk eline bir çörek alıp karnını doyurur, onu kimin yaptığını düşünmez. Serçe kuşu kiraz tanesini gagalar, fakat bir kirazın nasıl yetiştiğini hatırla getirmez. Allah kavramından ne biliyoruz? Ve Zât-ı Ecell ü A'lâ'ya dair kalbimizde gizli olan keşf ve basiretin manası nedir? Türkler gibi Allah'a yüzlerce isim vermesem dahi hakikatin yine son derece altında kalacağım, zira ilâhi sıfatlar sayısızdır... Ulûhiyet adını verdiğimiz Zât-ı Bârî yalnız insanda tecelli etmiyor. Fakat renkli ve güçlü bir tabiatın sinesinde olduğu gibi âlemin bütün büyük hadiselerinde de varlığını açığa vurduğundan, onun hakkında insani sıfatlara nazaran edinilen fikrin yetersizliği apaçıktır". Goethe'nin bu düşüncesini İslâm

düşündürlerinin ifadelerini tekrardan başka bir şey görmem.
[84]

Düşünen, eşya ve hadiseleri araştırma nazarı ile inceleyen ve tecrübe eden bir kimse tabiat huzurunda kendisini pek küçük ve aciz görür. Fakat her şeyden ibret dersi almak onun için mümkündür. Bir yıldız, bir çiçek, kısacası her zerre ona bir sırrı ifşa eder: Alîm ve hakîm ve mürîd bir kâdir-i mutlak gerek göze görünmeyen zerrelere ve gerek ışığı gözleri kamaştıran âlemlerde mutlaka hâkimdir. Doktor Gibier *Şeylerin Analizi* (*l'Analyse des choses*) başlıklı eserinde bakınız ne diyor: "İnsanın fikri olağan gözümüzün yaşayamayacağı yıldızlara kadar kanat çırpır. Ruh fikrin bir şimşegiyle o âlemleri seyreyler. Ondan sonra bedenine döner ve eğer bu yükselişinden mecnunâne bir gurura düşmemeyi bilirse Hakk'a erenlerden olur". Doktorun bu ifadesi size şüphesiz yapmacık gelir; ona isterseniz inanmayınız. Fakat bilirsiniz ki, insan da temaşa ettiğimiz âlemler gibi ilerlemeye ve evrime tâbidir. Hayatın hakiki gayesi budur. Bununla beraber bunu bilmeyen veya inkâr edenler ne kadar çoktur. İnsanın dar dairesinden çıkması ve mümkün varlıklar alanından kurtulması, vicdanını tamamen işgal eden sıradan meşguliyetlerden kurtulması için uzun bir refleksiyon, derin bir düşünce lazımdır. İşte o vakit insan kendisine abes görünen ölümsüz eserlerin zorunluluğunu ve gerekliliğini hissetmeye başlar. Zihni onların manasını daha iyi anlamaya, kalbi daha iyi duymaya istidat kazanır. Bundan sonra tabii uvvetlerin kör olmadığını anlar. Kâinatı idare eden ilâhi kanunları hisseder. İnsanın mesut yaşayabilmesi işte bu kanunlara uygun hareket etmesiyle mümkündür. [85]

Bir de şu eserleri övgüye değer Belçikalı yazar Maeterlinck'i dinleyelim: "Büyük sır, yegâne sır şundan ibarettir ki, her şey sırdır. Hiç olmazsa ecdadımızın mektebinden, onların yaptıkları gibi bilinmesi imkânsız olan şeyi ayırmayı ve her şeyin Allah'ta olduğunu ve bilinmesini yegâne ümit edebileceğimiz ulûhiyeti ancak kalbimizin derinliklerinde keşfedebileceğimizi öğrenelim. Büyük sırrın manzarası değişmemiş midir? Onlar için ne idiyse aynı

mevkide öyle duruyor. Selefler, ta başlangıçtan, bilinmeyenden malik olmuş olduğumuz en saf ahlâkı çıkarmayı bilmişlerdi. Mademki bu bilinmeyen içinde aynı noktada bulunuyoruz, diğer ahlâki öğretileri çıkarmak, imkânsızdır dememek için diyorum, tehlikeli olurdu. Bütün dinlerde yüksek tarafından birbirinin aynı olan ve yalnız aşağı taraflarında birbirinden ayrılan o ahlâki öğretiyi eğer insan takip etmek cesaretini gösterseydi henüz olmadığı bir şey olmuş olurdu”.³⁵ Maeterlinck’in bu düşüncesi altında örtük olan hasreti ben izah etmeyeceğim. Bunun takdirini aydın okurlarımın vicdanlarına bırakıyorum.

Sevâd-ı mümkünât âsâr-ı sun’ı bî-suhan söyler
Kitâb-ı kâ’inât esrâr-ı Hakk’ı bî-dehen söyler
Senin gûşunda isti’dâd yok idrâkine yoksa
Leb-i cûda kemâl-i sun’ı her berk-i çemen söyler
Nâbî

[Mümkün varlıklar yaratmanın eserlerini sözsüz söyler.
Kâinat kitabı Hakk’ın sırlarını ağızsız söyler.
Senin kulağında istidat yok idrakine yoksa
Nehir kıyısında yaratmanın kemâlini her çimen yaprağı söyler]

[86]

*
* *
*

Ben bilmez idim gizli ayân hep sen imişsin
Cânlarda vü tenlerde nihân hep sen imişsin
Âlemde nişân ister idim sana senden
Bildim ki o âlemde nişân hep sen imişsin
Sultan Veled

[Ben bilmez idim gizli ayân hep sen imişsin
Canlarda ve tenlerde gizli hep sen imişsin
Âlemde nişan ister idim sana senden
Bildim ki o âlemde nişan hep sen imişsin.]

SON [87]

³⁵ Maeterlinck’in *Le Grand secret* (Büyük Sır) başlıklı eserinden.

فلسفہٴ اجماعیہ و حکمایہ

رَبِّیْلِکَ ، بَدْبِیْنِکَ ، لَا اِلٰہَیْلَکَ نَدِیْرُ

محرری :

محمد علی عینی

دار الفنون مدرستہٴ سنن

فکرکے تاریخ قدیمی .. پیچہٴ کجالی .. صباح اذانندہ .. عسکر
بکر کن .. قلبچ منطومہ لری .. حق کی بیکدر ؟ .. حق و قوت اوزورتہ
لا بیچک ملاحظہ سی .. شرف نادر ؟ .. سعادت پیچیدر ؟ ..
سعادت فضیلتہ متعہ در .. سینوڑا سعادت الہ فضلک مناسب حقندہ
نہ دیور .. ہر شیک ابتدائی و انتہائی پیچیدر ؟ .. منشا حیات
مستلہ سی .. موت نادر ؟ .. فکرکے عصاں .. ماضی الہ حالی
مقابہ .. صلح عمومی .. فکرکے شبہ لری .. فکرکے بدینکے ..
شبہ بیلک اوزرتہ تنقیدر .. بدینکے تاریخچہ سی .. شوپہاور
وہارتان .. خاش بھادف ، ویا کورفوتی ؟ بوفہ حکیم و علم الہی ؟ ..
لا الہیالکے تنقیدی ..

طابع و ناشری

کتابخانہ سودی

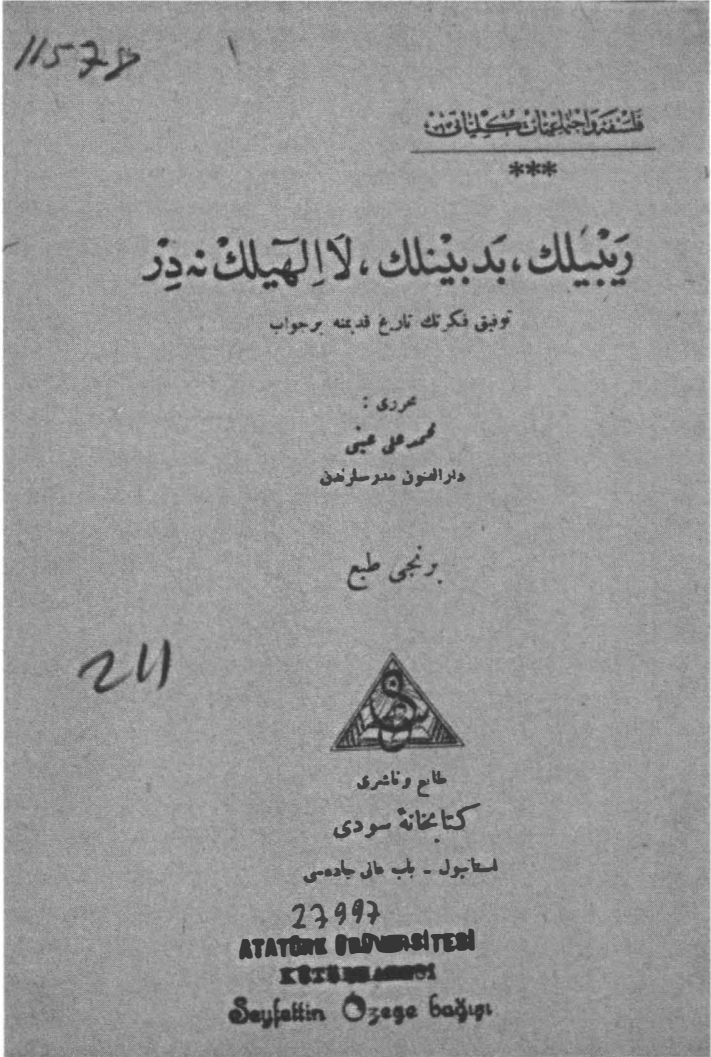
استانبول - باب قانی جامعہ سی

۱۰۰ ع

(Ön Kapak)

Reybilik, Bedbînlik, Lâ-ilâhîlik Nedir?

Muharriri: Mehmed Alî Aynî

Mehmed Ali Ayrû, *Reybîlik, Bedbînlik, Lâ-ilâhîlik Nedir? Tevfik Fikret'in Târîh-i Kadîmine Bir Cevâb, Felsefe ve İctimâ'iyât Külliyyâtı, Yeni Matba'a, İstanbul, 1927*

T811.312
T32A

تاریخ قدیمه جواب

برده بی برجا اوزریت یازیوره . توفیق فکرته تاریخ
 قدیمی اوقوبان کنجی روحاً زهره یورلرش . بویه اوتارلنک
 ماهیتی تشریح اتمک کنجلیک سلامت و صحت فکره منی محافظه
 ایچون ازم ایش . واقعا بوضومعه نثر ایدیهی وقت نده کور.
 منم . قط اوکا بویه برده یازمق خاطرمه کلمندی . چونکه
 اویه صبانکارانه تجاوزله توفیق فکرتهن جوق اول جرأت ایدنر
 کلوب کیمندی . اسکیره نجه دها دون دینه جک بر زمانه یجه
 Nietzsche] ولادی پروسیده دوکن قسیده ۱۵ تشرین اول
 ۱۸۸۴هـ] دخی خرسبتانلق طینه ، ولترایه فوژباخ Feuerbach ی
 فرسخ فرسخ کیمک شرطه ، اوکونه قدر ایشیمهش درجه ده منیم
 کفر و تجاوزلری معنوی اولان دجالی Anabasis یازمانی ایدی ؟
 اله اولک نظرده فالنک بر شکل منجیدی ، عیسی ابه ، طیک
 زهرلی لافجه آسلس متردی و یهودی ، دگیدی ؟ انجیل دیانی
 ایچم خست لروخت باقیجهزله طولش کنیش رخت خسته جور مندی .
 انجیق بضاً پک شدید وسم قاتل حکمه اولان نو هجوم و قنبلره
 اخبار اولسه انسابت ایچون فلاک و مینلردن باشه ، قیجه
 حاصل اولوردی ؟ بونکه رابر ، اوضالات یشلرک عیسی اثرلره

ولکده مزعج برکابوس ظلمت و خسران ، بوغیغی برغیای شبه
و عصیان ایچنده محو اولماشدر میدی ؟ هله یجه جنت هذیان و نوبلری
ایچنده جبرینرق جان و برمه منشی ایدی ؟ (سنه ۱۹۰۰) .

بوتون تفسیر مزه و غما ، توفیق فکرت ده شیمدی اوقفه شاسرت
التحاق ابد جکشی . نه بابام ؟ نه یجه ، مک دجالی بوز ملیونلرجه
خرسینادن قاج دانه سی انجیلی اوقومندن و دیکه مکدن منع ایچمندی ؟
نه تاریخ قدیم ، کده زه نه تأثیری اولایلیر دیمشدم . بویه دوشونمکه
برابر ، اوکا پک آجیمشدم . ده غیری ، بومنظومه ای اوکا نسبت
ایتمک ایسته مَشدم . بو ، اولاماز دییوردم . ماصل ، بونا یخ قدیم ،
« صباح افانی » ناضی اولان ممتاز شاعر کیدو ؟ [۱]

نحیا ، اونی شیمدی بویه مکرانه هایقیردان بعضی حادثه لری
اولمندی ؟ فقط مره اونورسه اولسون ، توفیق فکرت کنده یله
بوقدر بارز بر قضاده دوشمه ملیدی !

..

توفیق فکرت بومنظومه سده تاریخی استعجاب ایدیور : تاریخی
اودون بویل ، قودی کبکی بر هیکه بکزه دییور . بو هیکلک بانی

[۱] الله اکبر ، الله اکبر . برصت علوی : کویا طبیعت
خلعوش خادوش ایله عبادت . الله اکبر ، الله اکبر
برصت مالان : کویا عوالم پنهان و پیدای ، نوار و مظلم
ایچکده ذکر خلاق داتم : الله اکبر ، الله اکبر
برصت علوی : قلب طبیعت ، برصت مالان : روح عوالم
ایچکده ذکر خلاق داتم ، ایچکده رعشان رعشان عبادت

REYBÎLİK, BEDBÎNLİK, LÂ-İLÂHÎLİK NEDİR? MEHMEDALİ AYNÎ

“Bu reddiyeyi bir rica üzerine yazıyorum. Tevfik Fikret’in *Târîh-i Kadîm*’ini okuyan gençler ruhen zehirleniyorlarmış. Bu sebeple o tarihin mahiyetini açıklığa kavuşturmak gençliğin fikrî selamet ve masumiyetini muhafaza için zorunlu imiş. Aslında bu manzumeyi yayımlandığı vakit ben de görmüştüm. Fakat ona böyle bir reddiye yazmak hatırıma gelmemişti. Çünkü öyle isyankârca tecavüzlere Tevfik Fikret’ten çok önce cüret edenler gelip geçmişti. Eskilere nispetle daha dün denilecek bir zamanda Nietzsche dahi Hıristiyanlık aleyhinde, Voltaire ile Feuerbach’ı fersah fersah geçmek şartıyla, o güne kadar işitilmemiş derecede çirkin küfür ve tecavüzleri içermekte olan *Deccal*’ini (*Antéchrist*) yazmamış mı idi?”

Mehmed Ali Aynî

